

30- ja 50-aastaste põlvkonnad uue aastatuhande künnisel

Toimetaja Mikk Tõtma

30- JA 50-AASTASTE PÕLVKONNAD UUE AASTATUHANDE
KÜNNISEL

30- JA 50-AASTASTE PÕLVKONNAD UUE AASTATUHANDE KÜNNISEL

Toimetaja Mikk Titma

Tartu 2002

Toimetaja: Mikk Titma

Autorid:

1. ptk – Mikk Titma, Jaanika Hämmal
 2. ptk. – Mikk Titma, Kersti Kõiv
 3. ptk – Mare Ainsaar
 4. ptk – Liina-Mai Tooding, Kadri Aas
 5. ptk – Mikk Titma, Anne Põder
 6. ptk – Mikk Titma, Ave Roots
 7. ptk – Mikk Titma, Andu Rämmer
- Sissejuhatus ja lõppsõna: Mikk Titma

Keeletoimetajad: Inga Laidna, Kadri Pettai, Eva Saar

Raamat on valminud Tartu Ülikooli sihtfinantseeritava teadustee-
ma nr 1781 "Põlvkondade sotsiaalne taastootmine Eestis 20. sajan-
di teisel poolel" toetusel ja Eesti Teaduse Sihtasutuse uurimis-
toetuse nr 4445 "Viiekümneaastaste põlvkonna elutee" raames
tehtud uurimistöö baasil.

Autorid tänavad: Kadi Roosmat ja Katrin Karu abi eest keelelisel
toimetamisel.

© 2002 Autorid

ISBN 9985-4-0316-9

SISUKORD

Sissejuhatus	7
1. Kutsegruppidesse kuulumise faktorid kahe põlvkonna lõikes.....	17
2. Haridus eluteed mõjutava faktorina	61
3. Eestlaste territoriaalse mobiilsuse võrdlus kahe kesk- hariduspõlvkonna näitel.....	97
4. Perekonnalugude põlvkondlik võrdlus	121
5. Kodukeskkonda kujundavad faktorid	145
6. Eluorientatsioonide kujunemine	174
7. Tööorientatsioonide teisenemist mõjutavad tegurid	209
Lõppsõna.	253
Summary	259
Аннотация	260

SISSEJUHATUS

Käesolev raamat on juba kolmas meie poolt välja antud longituud-andmetel põhinevast seeriast. Esimeses raamatus (1999) käsitlesime 1960. aastate keskpaigas sündinute kohorti, keda nimetasime tinglikult "võitjate põlvkonnaks". Nemad olid Eesti taasiseseisvumise ajal parimas elueas ning seega ka turuühiskonnas tekkinud uute võimaluste avardajad ja kasutajad. Uute võimaluste parima kasutamise seisukohalt olid nad õigel ajal sündinud. Teises raamatus (2001) vaatlesime aga 1940. aastate teisel poolel sündinute kohorti, kelle elu möödus suuremas osas nõukogude korra tingimustes. Tinglikult võib selle põlvkonna inimesi ka kaotajateks nimetada (kõige suuremad kaotajad olid pensionieelikud ja pensionärid), sest Eesti taasiseseisvumine tuli nende jaoks hilja, ajal, mil nemad olid juba neljakümnen dates aastates ning seega vähem võimelised uusi avanevaid võimalusi kasutama. Ühiskondliku korra muutumine võttis vanaduseks kogutud säästud ning pensionipõlv võib neile inimestele väga raskeks kujuneda, sest praegu veel ei suudeta pensioniga sotsiaalselt kindlustada. Uuenenud turuühiskonna tingimustes õnnestus üsna vähestel nendest oma varanduslikku seisu parandada. Antud raamat on pühendatud nende kahe kohordi elutahkude võrdlevale analüüsile.

Sotsioloogilise klassifikatsiooni alusel võib seda raamatut liigitada kõige üldisemalt võrdleva sotsioloogia valdkonda. Mingil määral kuulub see ka võrdleva sotsioloogia eri ühiskondade kõrvutamise paradigmasse. Tavaliselt toetub taoline võrdlus teatud hulga maade kõrvutamisele mingi protsessi või nähtuse sügavamaks mõistmiseks. Reeglina vaadeldakse siiski üht tüüpi ühiskondi, sest variatiivsus uuritavas nähtuses on sel juhul ühemõttelisemalt selektatav. Märksa raskemaks teeb võrdleva analüüsi see, kui tegemist on eri tüüpi ühiskondadega. Pärast taasiseseisvumist on ka Eesti ühiskonna korralduse alused põhjalikult muutunud. Samas kuulub Eesti turumajanduslike riikide seas üleminekuühiskondade hulka. Kahe raamatus võrreldud põlvkonna töökarjäär kujunes selgelt erinevates ühiskondades. Kuigi ka hilisema kohordi noorusiga möödus nõukogude ühiskonna tingimustes, oli nende elu alates

kaheksakümnendate aastate teisest poolest seotud formeeruva turuühiskonnaga.

Vastavalt käesoleva raamatu peatükkides käsitletavatele elutee valdkondadele püüame avada sotsialistliku parteiriigi ja turuühiskonna erinevate keskkondadena, milles iniviidid tegutsesid. Meie andmed ei võimalda neid ühiskondi eristavaid faktoreid otseselt testida. Küll aga võimaldab erisuste esiletoomine seletada iniviidi subjektsust (*human agency*) oluliselt mõjutanud tegureid vaadeldavates ühiskondades. Seda on kergem teha hariduse ja elukutsete puhul, kuid hoopis raskem on võrrelda eluorientatsioone või tööorientatsioone.

Võrdleva sotsioloogia raames toimub tavapäraselt rahvuste (raside), soogruppide, vanusegruppide ja teiste taoliste liigenduste kõrvutamine ja seda on ka Eesti sotsioloogide poolt ulatuslikult tehtud. Peamiselt keskendub meie analüüs eri põlvkondade võrdlusele.

Põlvkonnad on läbi aegade olnud sotsioloogide huviojektiks. Karl Mannheimi lähenemine (1952) on vaieldamatult kõige ulatuslikum põlvkondade käsitlus ja annab taoliseks võrdluseks hea teoreetilise aluse. Tänapäeva on neljal-viiel põlvkonnal põhinev empiiriline analüüs, kasvõi Walter Mülleri juhtimisel sotsiaalstruktuuri võrdleva analüüsiga tegelenud VASMA projekti raames, muutunud sotsioloogias juba üsna levinuks. Ka meie uurimuste korral saaksime kahe kohordi longituudandmetes eristada nelja põlvkonda, kelle elutee aspekte käsitleda. Seda võimaldab vastaja ja tema vanemate teatud tunnuste kõrvutamine. Taoliselt tehtav on näiteks sotsiaalse seisundi võrdlev analüüs.

Demograafias kasutatakse vanuse alusel määratletavat põlvkonda, mis põhineb sünniaastal. Teatud juhtudel teeme seda meiegi. Ometi ei ole see põlvkondade määratlus meie jaoks põhiline. Mannheim tõi välja ka põlvkondade sotsiaalse määratluse. Selle aluseks on teatud ajaloolised sündmused, mis jätvavad eri vanuses olevatele inimestele teatud pitseri. Eesti taasiseseisvumine käsikäes turuühiskonna tekkega oli kindlasti taoliseks sündmuseks. Eesti inkorporeerimine Nõukogude Liitu koos sellega kaasnenud suure sõja ning ühiskondliku korra vägivaldse muutmisega vallutaja poolt olid kindlasti eri vanuses inimesi ühtsesse sotsiaalsesse põlvkonda liitvateks teguriteks. Kuigi 1940. aastate lõpus sündinute kohort on kaudselt mõjutatud ka sellest sotsiaalsest traumast, kujutab ta endast põlvkonda, kelle elule jättis sügavaima jälje

Hruštšovi "sula". Ängistav totalitaarne režiim pehmenes ja andis lootust rõõmsamaks elu mõtestamiseks. Järgnenud Brežnevi aeg tõi aga uue pettumuse. See oli aeg, mil kolmekümnendates aastates inimesed vaatasid Soome TV kaudu laiemasse maailma ja võrdlesid oma elu selle pildiga, kaaludes oma võimalusi elu muutmiseks. Antud põlvkond hindas kollektiivse sotsiaalse tegevuse (*social action*) olulisust. Nende hulgast tulid Karl Vaino venestamise poliitikale vastu astujad. Virumaa "fosforiidisõja" loosungi all anti märku oma vastuseisust režiimile. Selle põlvkonna esindajaid võis 1980. aastate teisel poolel kohata nii Hirvepargis kui ka Tammsaare monumendi juures. Laulvas Revolutsioonis kujunesid nad kandvaks jõuks. Need olid selgelt kollektiivsed aktsioonid. Sellega kulmineerus ka vaadeldava põlvkonna elutee. Laulev Revolutsioon haaras kogu rahva. Eesti lipu heiskamine Pika Hermannii tippu oli üritus, mida inimesed jälgisid hinge kinni hoides. Kõik see ühendas nii noori kui vanu. Toonastele neljakümneaastastele andsid need sündmused põlvkonna sotsiaal-poliitilised tunnusjooned. Uue Eesti ehitamisel paraku purunes enamus nõukogude süsteemi oludes rajatud isiklikest saavutusest. Uusi avanenud võimalusi olid neist võimelised kasutama vaid vähesed, sest eelnev elu oli andnud selleks vähe vajalikke kogemusi ja teadmisi.

Hilisem põlvkond, olles sündinud 1960. aastate teisel poolel, lõpetas oma haridustee olukorras, kus uksest ja aknast puhus sisse muutuste tuul. Nemad hoomasid seda vanuses, kus inimene seab endale elutee sihte — kahekümnendate eluaastate teisel poolel. Muutuste aeg ühiskonnas andis just neile kindla veendumuse, et elu on dünaamiline ja sellega tuleb kohaneda ise endale sihte ja plaane luues. Tõelise pöörde antud põlvkonna tegevuses tõi aga turumajandusliku ühiskonna kiire väljakujunemine. Tooni ei hakanud andma mitte kollektiivne tegevus, vaid individuaalne ettevõtlikkus. Leiti soodsaid võimalusi riskide võtmiseks ja astuti samme mõistes nende kaugemale ulatuvaid tagajärgi. See põlvkond kujunes sotsiaalselt välja turuühiskonda ehitava põlvkonnana.

Nagu näeme, on kaks võrreldavat põlvkonda väga erinevad. Nad kannavad kahe suure murrangu pitserit. Varasem põlvkond kujunes lõplikult välja Eesti iseseisvuse taastamisele suunatud kollektiivse tegevuse käigus. Hilisema põlvkonna põhitegevus kulus uue ühiskonna ülesehitamisele — seda võib nimetada turuühiskonda ehitavaks põlvkonnaks. Vaadeldavate põlvkondade eluteid tuleb võr-

relda ja eriti ka hinnata nende missiooni taustal. Teisalt tuleb vaadelda elutee mustrit sõltumatult põlvkondi formeerivatest sündmustest, keskendudes konkreetset elukäiku kujundavate faktorite uurimisele.

Meie lähenemine kahe kohordi võrdlusele toob esile iga inimese elutee olulised lõigud, liinid ja muud iseloomulikud momendid: kutsevaliku, haridustee, migratsiooni, peresündmused, kodu ülesehituse ja väärtusorientatsioonid. Meid huvitab, millised faktorid prognoosivad tehtud valikute tagajärgi ühe või teise kohordi puhul. Näiteks, kuivõrd prognoosivad sarnased kutsevaliku faktorid hilisemat ühte või teise kutsegruppi kuulumist. Nõukogude ajal oli kihistumine kutse alusel väga oluline sotsiaalne fakt. Täna Eestis on elukutse teisejärguline ja oluline on hoopis töökoht, kus tuleb täita erinevatele kutsetele vastavaid tööülesandeid. Seega on meie jaoks oluline leida faktorid, mis näitavad elutee ühe või teise tulemi kujunemist sarnasest lähtepositsioonist lähtuvalt. Teiseks on huvitav leida, mis tingib ühesuguse tulemi, nagu näiteks abiellumine või laste soetamine ühtedes oludes erinevalt teistest. Kuna faktoreid, mis prognoosivad elutee tulemeid, on palju, siis oli meil vaja selgelt eristada indiviidi subjektsust väljendavaid ja teisi, eeskätt elukeskkonda iseloomustavaid tegureid. Meie valikuvõimalused olid siin märksa laiemad kui tavapäraste sotsioloogiliste andmestike korral. Longituudandmestike puhul nimelt on paljud elutee sündmused fikseeritud erinevates vanustes ja neid on võimalik tulemite prognoosimisel sõltumatute tunnustena kasutada.

Eluteeanalüüsis on välja töötatud standardne lähenemine, millesse on oma osa andnud paljud autorid, nagu näiteks Glen Elder, James Coleman, Karl Ulrich Mayer ja teised.

Esimese faktorite grupi moodustavad meie uuringutes vastaja sotsiaaldemograafilist seisundit iseloomustavad tunnused: sugu, vanus, rahvus, haridus, pereseis. Teiseks traditsiooniliseks faktorite grupiks on kasvu- või ka laiemalt elukeskkonda iseloomustavad tegurid. Kasvukeskkonna olulised komponendid Eesti oludes on: vanemate haridus ja sotsiaalne kuuluvus, koolitüüp ja kooli asukoht, elukoht. Kolmandaks faktorite ringiks on elutee faktid, mis omandavad olulisuse edasiste elutee tulemite määratlemisel. Taoliseks faktoriteks võivad olla näiteks haridustee jätkamine keskeas, ränne uude elukohta, kutsetöö vahetamine, lapse soetamine, abielulahutus jne.

Meie longituudandmete puhul on neljandaks võimalikuks tulemit mõjutavaks faktoriks väärtusteadvuse komponendid. Esimeseks väga olulisteks väärtusteadvuse erinevusteks kahe võrreldava kohordi puhul olid ilmselt elu stabiilsuse ja muutuse väärtustamise erinevused. Varasema kohordi elu kulges stabiilses ja väga vähe muutavas keskkonnas, kus elukoha või töökoha vahetus oli väga kaalukas samm (pea pooled töötasid 43-aastaselt oma esimesel töökohal). Hilisem kohort kujundas oma väärtusmaailma väga kiiresti muutavas keskkonnas ja väärtustas eeskätt kiiret reaktsiooni muutuvatele oludele. Teiseks väga selgelt tajutavaks erinevuseks on kindlasti kõrgem materiaalsuse (nii rahalise kui ka varandusliku) väärtustamine hilisemas kohordis. Varasemas kohordis oli materiaalne jõukus võimalik vaid piiratud ulatuses ja ei omanud erilist mõju. Seevastu väga suur tähtsus elutee kujundamisel Eestis oli kutsealasel ja institutsionaalsel kuuluvusel, mujal Nõukogude Liidus ka rändel. Meie andmed ei võimaldanud elutee tulemite prognoosimisel nii suuri üldistusi teha. Me saame kasutada konkreetseid uurimuses fikseeritud hinnanguid. Mõnedel indikaatoritel oli hämmastav prognostiline toime. Siinkohal võiks tuua järgmise ootamatuna tunduva näite.

Hilisema kohordi puhul osutasid väga tugevateks faktoriteks, mis prognoosisid keskeas ettevõtjate hulka kuulumist, õpilaste poolt keskkariduse omandamisel antud hinnangud oma organiseerimisvõimele võrreldes klassikaaslastega. Tavaliselt suhtutakse ankeetküsitlustes antud vastustesse üsna suure skepsisega. Keegi ei usuks, et 15 aastat varem antud enesehinnang võib olla oluliseks näitajaks, väljendada sügavat erinevust teistest, prognoosida pea kõige tugevamalt muude faktoritega võrreldes edu saavutamist teist tüüpi ühiskonnas. Keegi neist 18-aastastest ei kujutanud ette, et neist võiks saada ettevõtja. Ometi osutus see faktiks ja see näitab väärtusteadvuse ja võimete olulisust selles, kuidas indiviidi subjektus peegeldub elutee resultaatides.

Metodoloogiliselt asetaski kahe kohordi elutee tulemeid prognoosivate faktorite väljatoomine meid küllaltki keerukate probleemide ette. Kõigepealt ei olnud elutee resultaatid otseselt võrreldavad. Tulenevalt andmestikust tuli meil kõrvutada tulemeid erinevas eas olevate kohortide vahel. Kui 1991. aastal varasemat kohorti viimati küsitleti, oli see lähenemas 40. aastate keskpaigale. Hilisem kohort oli aga kolmekümnendates aastates, kui neid 1997. aastal küsitleti.

Hilisema kohordi elutee teatud tulemid ilmselt muutuvad kohordi vanuse kasvades. Otsene põhjus, miks me ei võtnud varasema kohordi andmeid hilisemaga võrreldavast vanusest, tulenes andmete fikseerimise metodoloogias. Nimelt ei olnud varasema kohordi puhul võrreldava metoodikaga põhjusanalüüsi rakendamine võimalik enne 31 aasta vanust.

Põhjusanalüüsi on sotsioloogias raske läbi viia ühest uuringust pärinevate ehk kindlal ajamomendil fikseeritud andmetega. Probleemiks on põhjuse ja tagajärje eristamatus. Osa tunnuseid, millel on faktoloogiline iseloom, on mõju seisukohalt lihtsalt mõtestatavad. Nii ei tekita raskust soo ja hariduse või mõne muu elutee tulemi omavahelise suhte selgitamine. Sugu saab kindlasti olla ainult põhjus ja tagajärjeks võivad olla teatav haridustase, kutsealane tegevus, migratsioon jne. Kuid juba elukoht toob migratsiooni prognoosiva faktorina sisse võimaliku kaudse faktori toime migratsioonile. Näiteks praegune migratsioon Tallinnasse erineb suure tõenäosusega varasema kohordi esindajate migratsioonist pealinna. Suure tõenäosusega toimis Tallinn sõjajärgse kohordi liikmetele rikkama elukeskkonnana. Turuühiskonna kohordi liikmed siirduvad sinna sageli tööd leidma. Seega on elatusvahendite hankimine tegevuse kaudu, mitte pealinna mitmekesisem elu ise osale turuühiskonna kohordist migratsiooni põhjustavaks faktoriks. Nn kolmanda faktori elimineerimine selliste andmete analüüsist, mis pärinevad ühest ja samast ajamomendist on veelgi raskem probleem, kui tegemist on kahe muutuva nähtusega. Selle näiteks sobib hariduse ja töökoha vahetamine tänases turuühiskonnas. Veelgi raskem on aga eristada mõju suuna seisukohalt subjektiivsetel hinnangutel põhinevaid andmeid või väärtushinnanguid.

Longituudsed andmed annavad selge eelise tagajärje ja põhjuse eristamiseks. Hilisemast etapist võetavad andmed on ajalise järgnevuse alusel suure tõenäosusega tagajärje väljendavad. Samuti suure tõenäosusega võivad olla ajaliselt varem kogutud andmed põhjusi kirjeldavad, kuivõrd pärinevad varasemast ajast. Ometi ei ole see vahetamine automaatselt ühene. Sotsioloogiline analüüs nõuab selget teoreetilist konstruktsiooni, mis avab põhjusliku seose konteksti. Mitte alati pole me suutnud seda teha. Seda on raske ka nõuda, kuna mina ei valda näiteks kodukeskkonna teoreetilise analüüsi tagamaid, rääkimata minu kaasautoritest, kellest vaid üks on doktorant, teised aga üliõpilased. Siin jääb meie analüüs vahel

pinnapealseks. Oleme oma interpretatsioonides lähtunud rusika-reeglist, et varem fikseeritud tunnused, eriti kui ajavahe on üle kümne aasta, on tõenäoliselt võimalikud põhjused hiljem fikseeritud tagajärje suhtes.

Vaatamata võimalikele probleemidele on käesolev raamat samuks edasi põhjusanalüüsi rakendamisel eestikeelses sotsioloogilises kirjanduses, kuivõrd mitmemõõtmeline regressioonanalüüs on juba tuntud ja levinud analüüsivahend. Eriti oleme püüdnud oma uurimishüpoteese ja nende tõestust esitada korrektselt. Hüpooteesidel põhinev analüüs on tulnud sotsioloogiasse täppisteadustest, eriti matemaatikast tuntud lähenemisviisi matkimisest. Korrektnel hüpotees peab esitama konkreetse väite. Kuivõrd väite tõestamist teostatakse statistilise regressioonanalüüsi abil, siis saame väita tagajärje esinemise tõenäosust, mitte aga paratamatust. Veelgi enam, väite tõestus sõltub suuresti meie andmestikes fikseeritud faktoritest. Seega on olemas võimalus, et mitte kõik olulised faktorid ei ole meie uuringuga haaratud. Siin jõuame jällegi ühe sotsiaalteaduste põhiprobleemi juurde. Abstraktne väide, mille tõestamine ei ole sotsioloogilise teoreetilis-metodoloogilise konstruktsiooniga tagatud, ei saa olla kontrollitav. Testida saab vaid taolisi väiteid, kus empiirilises mõõtmises kasutatavad tunnused tulenevad antud valdkonnas eelnevate tulemuste alusel välja töötatud teoreetilistest konstruktidest. Ka siin võib meie analüüsis kohati jääda sügavust vajaka.

Käesolevas raamatus on meie eesmärgiks tutvustada sotsioloogilise põhjusanalüüsi võimalusi emakeeles ja toimetajana julgen öelda, et teeme seda paremini kui eelmises kahes raamatus. Arvestades laiemat lugejaskonda on meil teiseks eesmärgiks kahe põlvkonna oluliste elutee tulemite kõrvutamine ja neid prognoosivate faktorite välja toomine. Seega on prioriteediks sisuliste tulemuste analüüs. Oleme püüdnud lugejat üksikasjadega mitte koormata ja vältida juba publitseeritud analüüsides kordust.

Raamatus on ära toodud need analüüsid, mille õigeaegne valmimine osutus autoritele jõukohaseks. Suurema autorite ringi puhul on taoline praktika üsna tavaline. Seega ei käsitle meie poolt kirjutatu kõiki longituuduuringutega haaratud valdkondi. Näiteks on välja jäänud kogu sotsiaalse kihistumise problemaatika. Kaudselt on selle valdkonnaga seotud kaks esimest peatükki. Esimene peatükk on pühendatud erinevates sotsiaalmajanduslikes tingimustes

kutsegruppidesse kuulumist mõjutavate tegurite analüüsile. Vane-male lugejale on hästi teada, et erialane haridus ning eriti ameti-kohale vastav professioon (elukutse) olid käsumajanduse tingi-mustes tööle võtmisel määrava tähtsusega. Nii ametlikus statistikas, tööõiguses kui ka teaduslikus analüüsis liigitati inimesi ametite põhjal ning taolisel klassifitseerimisel oli väga järgalt institutsio-naliseeritud ühiskonnas suur tähtsus. Sellest tulenesid ka kutse-kirjeldustes peensusteni määratletud kutsealade vahelised selged piirjooned. Turuühiskonnas kehtivad täiesti erinevad seaduspära-sused, kutsetööle truus jäämine on igauhe isiklik valik ja töökoht on sageli ka Rahvusvahelise Ametite Klassifikaatori ISCO raames raskelt määratletav. Sellest tulenes ka esimene raskus antud peatüki kirjutamisel. Turuühiskonna kohorti oli märksa raskem kutsetesse liigitada ja ka kutseid vahetati töökoha muutumisel sageli. Teiseks raskuseks oli leida kutsed, kuhu kuulus analüüsiks piisav arv respondente. Sageli tuli ametialasid suuremateks kutsegruppideks kokku liita. Ka kutsete analüüs ise erineb tavapärasest. Profes-sioonidest ja ametitest on kirjutatud palju raamatuid. Kutsegruppide võrdlust on tavaliselt käsitletud artiklites. Kutsegruppidesse kuulu-mist mõjutavad faktorid on liigitatud nelja gruppi. Oleme tavaliselt analüüsides domineerivat tööteed kutsegruppidesse kuulumise prognoosimisel suhteliselt vähe kasutanud. Sellel on ka oma hea külg, analüüsis ei domineeri ükski neljast faktorite grupist. Ana-lüüsis on jäänud neid gruppe hõlmavale tasemele, üksikuid töötee tunnuseid detailselt ei käsitleta.

Teine peatükk on pühendatud ka Eesti sotsioloogide põhjalikult analüüsitud valdkonnale, haridusele. Siin on tegemist uudse lähene-misega, haridust ei käsitleta tavapäraselt elutee tulemina. Haridust kõrvutatakse teiste indiviidi seisundit määravate tunnustega ja vaa-datakse hariduse mõju taoliste elutee tulemitele nagu sotsiaalne kiht, sissetulek ja peresündmused. Sellise lähenemise tingis asjaolu, et haridustee oli mõlemal kohordil lõppenud ja eeskätt võrreldi hariduse toimet teistele elutee tulemitele erinevates ühiskondades.

Kolmas peatükk on pühendatud Eesti-sisesele migratsioonile, mis kujutab endast siirdeid eri tüüpi asulate vahel. Seega jääb välja Eestisse sisse- ja väljaränne. Raamatus käsitletavate põlvkondade migratsioon toimus elutee erinevatel etappidel. Varasema põlv-konna käekäiku mõjutas sundkollektiviseerimine ja siin oli nii nende vanemate kui ka haridustee osa väga suur. Suuresti 1940.

aastate põlvkonna rännete kaudu said alguse eestlaste linnarahvaks kujunemise protsessid. 1960. aastate põlvkond sündis enamuses juba linnades ning migratsioon oli märksa väiksema ulatusega ning suundus peamiselt Tallinna.

Neljas peatükk on pühendatud eelnevates raamatutes peaaegu üldse mitte käsitletud teemale — peresündmustele. Tavapärastelt pühendatakse kõige rohkem tähelepanu abielule. Kui varasemas kohordis kujutas registreeritud abielu endast normi, siis hilisemas kohordis olid kooselu vormid mitmekesisemad. Väga levinud olid nn skandinaavia tüüpi registreerimata kooselud. Abielutüüpide võrdluse järel analüüsivad autorid abielulisuse seoseid lastega. Hiljem lisanduvad analüüsi haridustee lõpu ja töötee alguse momendid. Kõiki nelja aspekti võrreldakse mõlema kohordi osas. Analüüs lõpeb peresündmuste toimumisahela alusel üldistavate suuremate tüüpide välja toomisega. Selles peatükis kasutatud analüüsid on meie raamatus esitatutest probleemi kõige sügavamalt lahkavad.

Viies peatükk on pühendatud kodukeskkonna tüpoloogiale. Esmalt tuleb märkida, et kaks meie poolt võrreldavat põlvkonda elasid väga erineva elatustaseme ja varandusliku akumulatsiooni-võimaluste tingimustes. Eesti oli siiski erandiks ka nõukogude ajal, sest ka siis oli meil erinevalt teistest piirkondadest võimalik endale linnadesse maju ehitada. Mustamäe kõrval olev Merivälja oli ida poolt tulevatele külastele vaatepildiks, mida ei jõutnud ära imestada. Eramaja oli ka nõukogude ajal eestlaste seas levinud eluasemeks. Madalale elatustasemele vaatamata pühendas suur hulk linnades elavaid eestlasi olulise osa elust endale korraliku eluaseme ehitamisele. Sel põhjusel ei erine kodude tüübid nii oluliselt nagu elatustaseme näitajate põhjal võiks arvata. Sarnaselt teiste peatükidega on siin põhirõhk erinevatel kodu loomist prognoosinud tegurite võrdlusel sotsialismiaja ja turuühiskonna kohordi vahel.

Kuues peatükk on pühendatud meie raamatute traditsioonilisele teemale, eluorientatsioonidele. Eelnevates raamatutes publitseeritud analüüsid võimaldasid minna kolme põhilise orientatsiooni (töö, pere ja sõpradega suhtlemise) võrdluselt neid mõjutavate faktorite juurde. Turuühiskonna kohort peaks varasemast üsna tugevalt erinevama just tööorientatsiooni osas. Võrreldes käsumajandusega on ju kutsel oluliselt väiksem roll töösuhetes ja viimastel hulga suurem kaal elus endas.

Viimane peatükk on pühendatud tööväärtustele ja -orientatsioonidele. Rosenbergi (1957) poolt välja töötatud ja Eesti tarbeks adapteeritud skaala alusel on Eestis kogutud andmeid alates 1966. aastast. Selle aja jooksul on andmeanalüüsi võimalused oluliselt edasi arenenud ja täiustunud. Ka siin annavad eelnevalt publitseeritud artiklid aluse tööorientatsioonide välja toomiseks ning võimaluse keskenduda kolme tööorientatsiooni (eneseteostuse, sotsiaalse tunnustuse ja karjääri) kujunemist mõjutavatele teguritele. Sarnaselt kutsegruppide analüüsiga on siingi arvesse võetud muutusi nii töös ja kutsetes enestes kui ka nende tähendustes üleminekul jäigalt reguleeritud nõukogude ühiskonnast iseseisvaid valikuid ja tegutsemist nõudvasse paindlikku turuühiskonda. Töö väärtustamine kujuneb tänases Eestis mitte enam niivõrd töövõtja ettekujutustest ja ideaalidest lähtuvalt kuivõrd tööturu nõuete põhjal.

Autorid tänavad meie arutlustest osa võtnud potentsiaalseid autoreid, kes ühel või teisel põhjusel ei jõudnud oma käsikirja raamatu ilmuniseks valmis kirjutada: Rein Murakas, Liis Palumets, Andra Reinomägi, Kadi Roosma, Signe Schultz, Kadri Täht.

Raamatu autorid on Kadri Aas (4. peatükk), Mare Ainsaar (3. peatükk), Jaanika Hämmal (1. peatükk), Kersti Kõiv (2. peatükk), Anne Põder (5. peatükk), Ave Roots (6. peatükk), Andu Rämmer (7. peatükk), Mikk Titma (sissejuhatus, 1., 2., 5., 6., 7. peatükk ja lõppsõna) ning Liina-Mai Tooding (4. peatükk).

Kasutatud kirjandus

- Mannheim. K. (1952) Väljaandes: Mannheim. K., Keckskemeti, P. (toim) *Essays on the Sociology of Knowledge*, Oxford University Press, lk. 276–322.
- Rosenberg, M. (1957) *Occupations and Values*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Titma, M. (toim) (1999) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Titma, M. (toim) (2001) *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

1. PEATÜKK

KUTSEGRUPPIDESSE KUULUMISE FAKTORID KAHE PÕLVKONNA LÕIKES

Iga konkreetse ühiskonna stabiilsuse alus on tööelise elanikkonna jaotumine kindlatesse kutsegruppidesse. Tänapäeval on juba Sumeri ja Vana-Egiptuse ühiskondi kirjeldatud kutsegruppide kaudu. Platon väidab aga otseselt, et kindlatesse kutsegruppidesse jaotumine on stabiilse ühiskonna alus. Indias rajati selle jaotuse põhjal väga range kastisüsteem, mis stabiliseeris ühiskonna aastatuhandeteks.

Nüüdisühiskonnas toimuvad ametialase struktuuri nihked küllaltki kiiresti. Koos linnastumise ja industrialiseerumisega omandas 1940. aastate teisel poolel sündinud põlvkond oma vanematest oluliselt erinevad ametid. 1960. aastate teise poole generatsioon oli aga kandev jõud, mis viis Eesti üle turumajanduslikku ühiskonda. See põlvkond omandas uued ametid, mis olid omakorda uute karjäärivõimaluste aluseks. Suured kutsegruppid siiski säilisid, teised vaid nende alusel arenevad karjääriredelid ning ka Eesti ühiskonnas kutsegruppe stabiliseerivad mõjurid.

Käesoleva peatüki eesmärk on uurida, millised faktorid prognoosivad kutsegruppidesse kuulumist kahes erinevas põlvkonnas. Peamine küsimus on see, kas erinevad faktorid tingivad kutsegruppidesse kuulumist või ei muuda töökeskkonna radikaalne teisenemine oluliselt kutsegruppidesse kuulumise põhjuseid. Sellele küsimusele vastamiseks on kasutatud kahe hariduskohordi, 1940. ja 1960. aastate kohordi andmeid. 1940. aastate kohort lõpetas keskkooli 1966. aastal ning nende karjäär on kulgenud käsumajanduse tingimustes. 1960. aastate kohort lõpetas keskkooli 1983. aastal ning alustas tööteed samades oludes kui 1940. aastate kohort. Nende elu- ja tööteed mõjutas Eesti siirdumine turumajanduslikku ühiskonda, mis pani neid uute valikute ette. Seega saame kutsegruppi kuulumist mõjutavaid tegureid vaadelda radikaalselt erinevates kontekstides: käsumajanduse ja turumajanduse tingimustes.

Töö struktureerimine ametite abil

Ühiskondlikult väärtustatud tööine tegevus on tänapäeva ühiskonna eksisteerimise alus. Meie piirame oma analüüsi väga selgelt ametialase struktuuri ja sellel põhinevate kutsegruppidega. Kasutatavad andmed ei luba otseselt välja tuua konkreetseid ametialasid, kuna need jäävad analüüsi jaoks arvuliselt liiga väikesteks. See tingib ka analüüsi enda viimise kutsegruppide tasandile. Ametialasid, mis ei sõltu neil töötavatest inimestest, võib teatud samalaadsete tunnuste abil agregeerida ning nende alusel analüüsida juba kutsegruppe.

Teoreetilisel tasandil on väga oluline see, kuidas tööd struktureerida. Seda võib teha näiteks tööst tulenevate sotsiaalsete tagajärgede alusel, eirates töö enda otest sisu. Kalleberg ja Berg on välja pakkunud kuus võimalust, kuidas tööd struktureerida, millest käesolevas töös tuntakse huvi töö struktureerimise vastu ametite¹ (*occupations*) abil ehk vaadeldakse tööd vahetasandilt (teised tööstruktuurid on riik, tööstusharu, ettevõtte, klass ja ametiühing) (Kalleberg ja Berg 1987: 2).

Mida mõista ametite all? Nii nagu tööstusharu klassifitseerib ettevõtete tegevust, nii kirjeldavad ametid indiviidide tegevust. **Ametid** on kultuurikonstruktsioonid, mis baseeruvad laiemat sotsiaalset tähtsust omavate töökohtade struktuuraasel tegelikkusel (Kalleberg ja Berg 1987: 36). Nende abil saab kirjeldada, millist tööd ühiskonnas tehakse, sest nad grupeerivad tööalaseid tegevusi, mis on üldistatavad tööandjate ja sageli ka tööstusharude lõikes. (Kalleberg ja Berg 1987). Tegemist on inimesest sõltumatu tööjaotuse tulemusel tekkinud spetsialiseeritud tegevustega (Titma 1972: 94–95). Eristada tuleb ameteid ning töökohti (*jobs*). Töökohad asuvad ametite sees, hõlmates paljusid sarnaseid ülesandeid, kohustusi ja õigusi ning tihti ka lähedasi töötingimusi, mis on konkreetses ettevõttes spetsiifilised ega ole laiendatavad teistele tööandjatele. Nad hõlmavad firmasisesi oskusi, mis moodustavad teiste tegevustega seotult firmasisesi tööturu. Seega on töö uurimisel kõige väiksem ühik töökoht, kuna see defineerib täpselt

¹ Termin "amet" kasutamisel on lähtutud Eestis väljaantud ISCO-I baseeruvast ametite klassifikaatoris väljapakutud terminoloogiast, kus endiste terminite "kutse" tõelistel ja "amet" teenistujatel asemel on kasutusel ühine termin "amet" (vt Ametite klassifikaator, 1999: 5).

individuaalsete töötäitjate majandustegevust. (Kalleberg ja Berg 1987: 36–37).

Kuna ametid hõlmavad sarnaste ülesannetega töökohti, peavad neid grupeerivad kategooriad olema võimalikult homogeensed. Klassifitseerimise aluseks võivad olla erinevad karakteristikud: tööalased ülesanded, oskused, vastutus, sissetulek, sisenemiseks nõutav kvalifikatsioon ja prestiiž (Marshall 1998: 457–458). Erinevate klassifikaatorite puhul on need karakteristikud erinevad. Kallebergi ja Bergi arvamuse kohaselt tuleks lähtuda eelkõige töötäitjate funktsioonidest või oskustest. Ameerika statistikabüroos kasutusel olev klassifitseerimisviis, mis tugineb 20. sajandi alguses Alba Edwardsi poolt välja töötatud põhimõtetele, ei lähtu mitte oskustest, vaid töö omadustest (Kalleberg ja Berg 1987: 78).

Tänapäeval on kõige levinum ILO poolt välja töötatud Rahvusvaheline Ametite Standardklassifikatsioon (*International Standard Classification of Occupations*, ISCO-88). Viimasel baseerub Eestis kasutusel olev ametite klassifikaator, mis lähtub klassifitseerimisel kahest põhimõistest: sooritatava tegevuse iseloomust ning vajalikkust väljaõppest ja tööoskustest (Ametite klassifikaator 1999: 5).

Ametite eristamiseks on mitmeid võimalusi. Kallebergi ja Bergi järgi erinevad ametid kolmes aspektis: oskuste, võimu ja prestiiži poolest. Need aspektid peegeldavad nõudeid, ressursse ja tasusid, mis on seotud kutsealase tegevusega.

- *Ametioskused.* Ametid moodustuvad töökohtadest, mis on sarnase tehnilise tegevuse ja koolitusnõuetega. Seetõttu iseloomustavad neid peamiselt töötajate oskuste tase ja iseloom. Oskused peaksid väljendama nii ametialaseid tegevusi (nt töö keerulisus andmete, inimeste ja asjadega) kui ka indiviidi omadusi (nt suhtlemisoskus, motoorsed võimed).
- *Ametivõim.* Ametid erinevad ka võimu poolest, mida nende täitjad omavad. Võim annab erineva juurdepääsu nendele ressursidele, mida kasutatakse töökoha ja töoturu konkurentsis. Nii on osadel töötajatel laialdased õigused teha lepinguid ja omada erinevaid volitusi, mis aitavad neil säilitada oma positsiooni ning koolitada välja potentsiaalseid ametialale sisenejaid. Teised saavad miinimumpalka ning hüvitisi tööõnnetuste eest. Ametitele omistatava võimu erisused tulenevad oskuste ja väljaõppe nõudmistest. See on ametialase ebavõrdsuse uurimise alus, sest viimases käsitletakse ametialaste tasude seost ametile asumise ja

viimases käsitletakse ametialaste tasude seost ametile asumise ja sellel püsimise nõuetega. Empiirilised uurimused näitavad, et ebavõrdsus pole ainuüksi tehnilist laadi ega kujune alateadlikult. Ametivõimu ja ressursside ebavõrdsus tuleneb sellest, et esiteks on ametitel erinev nõudeõigus tootmisprotsessi tulemi väärtuse suhtes ja teiseks erinevad ametid kontrolli poolest, mis neil on tootmisprotsessi üle.

- *Staatuse ja prestiiži* on omadused, mis iseloomustavad stratifikatsiooni empiirilises uuringus kõige sagedamini ameteid. Neid mõõdetakse erineval moel. Prestiiži puhul liidetakse inimeste ettekujutused ameti ihaldusväärsusest. Staatuse kujuneb sissetuleku ja haridustaseme arvestamisest. Staatuse ja prestiiži on omavahel nii tugevalt seotud, et neid võib tegelikult käsitleda ka kattuvate mõistetena, mis lähtuvad töö tegemiseks vajalikust haridustasemest ning saadavast majanduslikust tasust. Prestiiži võib vaadelda ametite headuse mõõtjana. Järelikult tuleneb prestiiž või staatuse kõigest sellest, mille poolest kutsed erinevad: nõuetest, tasudest, ressurssidest (Kalleberg ja Berg 1987: 84–88)².

Teatud määral sisaldab ülaltoodud ameteid eristavaid aspekte ka ametialade sotsioloogiast tuntud käsitlus, mille järgi võib eristada **ameteid** ja **professioone**³. Mainitud eristus baseerub kaheksal dimensioonil ning võtab aluseks selle, et professiooni- ja ametivahelised lahknevused pole kvantitatiivsed, vaid tegemist on konkreetsete omaduste esindatuse määraga või iseloomuga ameti ja professiooni puhul⁴ (Pavalko 1988: 20). Ülevaatlikult võtab professioonide ja mitteprofessioonide erinevused kokku järgnev tabel 1.

² Ametialase staatuse ja prestiiži mõõtmise kohta vt nt Goldhorpe ja Hope (1974). *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale*. Clarendon Press: Oxford.

³ Head vastet ingliskeelsele mõistele "*profession*" eesti keeles ei leidu. M. Titma on ühe võimaliku variandina pakkunud välja termini "elukutse" (Titma 1972: 140).

⁴ Ametialade sotsioloogias tuntud omaduste mudelina (*attribute model*).

Tabel 1. Dimensioonid ametite eristamiseks

Dimensioonid	Mitteprofessioon	Professioon
Teooria, intellektuaalsete tehnikate olemasolu	Puudub	Olemas
Seotus oluliste ühiskondlike väärtustega	Ebaoluline	Oluline
Väljaõppe periood	A Lühike B Pole spetsialiseeritud C Hõlmab asju D Subkultuur ebaoluline	Pikk Spetsialiseeritud Hõlmab sümboleid Subkultuur oluline
Motivatsioon	Isiklikud huvid	Teenindamine
Autonoomia	Puudub	Olemas
Pühendumus	Lühiajaline	Pikaajaline
Kogukonna tajumine	Nõrk	Tugev
Eetikakoodeks	Vähearenenud	Arenenud

Allikas: Pavalko, 1988: 29.

Lühidalt ning lihtsustatult lahtiseletatuna on professioon selline amet, mis on kujundanud keerulise teadmistekogumi. Viimane võib olla teaduslik (meditsiin), kuid ei pruugi seda olla (õigusteadus). Ka ametid baseeruvad teadmistel, ent need on vähem keerulised ning mitte nii väljatöötatud. Professioonid on enam seotud ka sotsiaalselt oluliste väärtustega, nagu õigus või tervis. Väljaõpe on professionide puhul pikaajalisem, spetsialiseeritum. See hõlmab ideede, sümbole ja mõistete käsitlemist ning annab lisaks teadmiste ja oskustele edasi ka väärtusi, norme ja uskumusi vastava ameti kohta. Professioni puhul nähakse peamise motivaatorina inimeste võimalikult head teenindamist (siit ilmneb, et profession hõlmab ennekõike neid ameteid, mis on seotud kuidagi inimeste ja nende teenindamisega, nt arst, jurist). Vastasel juhul on motivaatoreiks rohkem isiklikud huvid ja saadavad rahalised hüved. Professionid võimaldavad suuremat autonoomiat — võimu ja vabadust kontrollida ning reguleerida oma tööd ja töötingimusi. Suurem on tööle pühendumus, mis muudab töö eesmärgiks iseeneses, mitte millegi muu saavutamiseks vahendiks. See tähendab ka suuremat tööalast stabiilsust, lahkujaid vaadeldakse reeturitena. Teisalt on ametite puhul normaalne otsida teist tüüpi tööd. Sellest lähtub ka järgmine erinevus — professionide seotus oma kogukonnaga (teiste sama

ameti pidajatega) on suurem kui ametite oma. See loob teatud identiteedi. Viimane iseloomustav dimensioon on eetikakoodeksi olemasolu, mille puhul on oluline käitumise normeerimise ulatus, normistiku keerulisus, teadvustatus ja rakendatavus. Professioonide eetikakoodeks on hästi väljaarendatud ning on seotud subkultuuri mõistega (Pavalko 1987: 19–29).

Sellist eristusviisi on tugevalt kritiseeritud kui liiga lihtsustavat, naiivset ning mitmetes aspektides läbimõtlematut vaatenurka. Niisugusest kriitikast on sündinud ametierinevuste uuem käsitus⁵. Viimase järgi näitab ülaltoodud vaatlusviis professioone heas valguses, viidates sellele, et need on ühiskonna jaoks head. Niisuguse kaitsepositsiooni asemel tuleks tööd analüüsida objektiivselt ning vaadelda, millised on need protsessid, mille kaudu professionid nõutavad endale legitiimsust ja väärtust. Välja on toodud ka asjaolu, et eespool esitatud dimensioonide abil kirjeldatakse tegelikult ülemklassile omaseid väärtusi ja subkultuure. Tähelepanu tuleks pöörata tõigale, et eriteadmiste, eetikakoodeksi jne olemasolule rõhumine on tegelikult vaid soov saavutada võimu, autonoomiat ja kontrolli. Niisiis peaks professionisest protsesside asemel käsitlema nende seotust teiste ühiskondlike institutsioonidega, sest see, kas mitteprofessionist võib saada profession, sõltub ka väljastpoolt tulevatest mõjutustest. Ülaltoodud käsitus näeb tegelikult (nagu töid välja ka Kalleberg ja Berg) ametite olulise eristajana võimu. Seetõttu on vajalik uurida võimu saavutamise protsessi, kuna professione iseloomustavad jooned on tegelikult ressursid, mille abil keskkonnaga manipuleerida ja võimu nõutada (Pavalko 1987: 30–33).

Kokkuvõtteks võib öelda, et ametite eristamiseks on mitmeid viise. Seda võib teha lihtsalt eristavaid karakteristikuid välja tuues või määratledes ameteid mingil skaalal äärmuslike punktide vahel. Kuigi ametite eristamise mooduseid on kritiseeritud nende subjektiivsuse ning täpsete eristuskriteeriumite paikapanematusel pärast, mis ei lase tööd objektiivselt uurida, annavad ülaltoodud karakteristikud siiski mingi suuna, kuidas ametitest mõelda ning kuidas neid käsitleda.

⁵ Ametialade sotsioloogias tuntud protsessimudelina (*process model*).

Ametite struktuur tähendab oskuste taseme, majandusliku funktsiooni või sotsiaalse staatuse järgi klassifitseeritud ametite jaotumist ühiskonnas. Seda struktuuri mõjutavad ja muudavad mitmed tegurid: majandusstruktuur (eri tööstusharude osakaal), tehnoloogia ja bürokraatia (oskuste ja administratiivse vastutuse jaotumine), tööturg (töötasud ja -tingimused) ning staatuse ja prestiiž (seotud sotsiaalsete väärtustega). Olles seotud ühiskondlike muutustega, on nende roll ametite struktuuri kujundamisel ajas muutuv (Marshall 1998: 461).

Sotsiaalseid trende, mis muudavad ametialast struktuuri, mõjutab ka riiklik poliitika ning erinevate turgude kaudu toimivad struktuurid. Valitsus saab mitmel moel mõjutada ametialast diferentseerumist ning seega ka ametite struktuuri (näiteks rasketööstuse eelisarendamine ENSVs tõi kaasa tehnoloogia arengu ning hõivatus vähenemise põllumajanduses).

Ametid on seotud erinevate turgudega, mis samuti mõjutavad ametialast struktuuri. Kõige otsesem on seos tööturuga, sest viimases ostetakse ja müüakse ametialaseid tegevusi. "Tööturu struktuuri otsimine tähendab otsida mehhanisme, mis eristavad töökohti" (Freedman 1976: 6, viidatud Kalleberg ja Berg kaudu 1981: 57). Ametitele avaldab mõju ka kaubaturg, kuna teatud kaupade ja teenuste tootmine nõuab teatud tehnikat, mis omakorda nõuab teatud tüüpi töötajaid. Viimasel ajal on esile kerkinud ka seotus kapitalituruga (vajadus võtta laenu, et tasuda hariduse eest või alustada eraettevõtlust) ning ressursituruga (mõne firma sõltuvus toorainest võib mõjutada värbamispraktikat ja seega inimeste jaotumist ametigruppidesse) (Kalleberg ja Berg 1987: 57).

Ametite nomenklatuuri ja nende endi sisu muutumist põhjustab kõige muu kõrval ka üleminek käsumajanduselt turumajandusele. Eesti ametialase struktuuri ja kutsegruppide analüüsimisel tuleb seega arvestada nende protsessidega, mis leidsid aset üleminekul ühest ühiskonnasüsteemist teise ning said mõjutusi ka mujal maailmas toimuvatest protsessidest. Nii näiteks olid enne taasiseseisvumist peamised tööandjad tööstus ja põllumajandus, tänaseks on selle koha hõivanud teenindus laias tähenduses.

Võimalikud kutsegrupe struktureerivad tunnused

Ametitega on seotud karjääri ja karjääriredeli mõisted. Karjäär on indiviidi-tasandi mõiste ning seostub eelkõige individuaalse tööbiograafiaga (Otto jt 1981: 3). Tööturu struktuure iseloomustavad karjääriredelid (*career lines*). Need on tööted, mis on iseloomulikud teatud tööjõu osale (Spilerman 1977: 551), ning mida mööda inimesed liiguvad välja arvestatava tõenäosusega (Otto jt 1981: 3). Võrreldes omavahel karjääri ja karjääriredelit, on karjäärivalik inimese isiklik otsus, ehkki ta teeb selle valiku juba teatavate ette antud suundade — karjääriredelite — raames. Inimene võib seega sihtpunktini jõudmiseks valida küll tee, kuid valimisvõimalused on ette antud.

Erinevad ametid pakuvad inimesele erinevaid karjäärivõimalusi. Nii on osade ametite karjääriredel pikk, teistel lühem ja kolmandatel puudub hoopiski⁶. Lisaks sellele, et karjääriredelite lahknevused tulenevad ametite eripärast, mõjutavad neid ka tööstusharud ja ettevõtted. Karjääriredelit võib pikemaks teha näiteks võimalus liikuda sama ameti raames ühest tööstusharust teise (nt ametnik tootmissfääris või finantssektoris) (Otto jt 1981: 16). Indiviidi seisundit karjääriredelil tuleb vaadelda ka tema vananemise kontekstis (sealsamas: 4).

Empiirilisi seaduspärasusi, mis ametite piiratud arvu kaudu juhivad juurdepääsu karjääriredelitele, nimetatakse sisenemisportaalideks (Spilerman 1977). See, mis mõjutab juurdepääsu karjääriredelile, sõltub juba konkreetsest ametist. Näiteks kui inimene pole saanud arstiks 25–33 aasta vanuses, siis pikaajaline haridustee ja kõrgkooli poliitika välistavad selle, et inimesest saaks spetsialiseerunud kirurg. Samas on autojuhtide puhul sisenemisportaal vanusevahemik lai, mis tähendab, et otseseid vanusepiiranguid autojuhiks hakkamise puhul pole (Otto jt 1981: 16). Vanus on vaid üks kriteerium, mis võib mõjutada karjääri. See, kuidas amet tervikuna toimib, milline on tema sisenemisportaal, millised on edasised tingimused edukaks toimimiseks, võib määrata selle, mis prognoosib ametialale kuulumist.

⁶ Otto jt toovad siinkohal näitena metallitöölised, kelle töökarjääri analüüs näitas, et neil puudus edasipääs muudele ametiga seotud töödele ning seda kogu töötee vältel (Otto jt 1981: 39).

Senini puudub ühtne ameteid ja karjääri puudutav teooria (Otto jt 1981: 49). Ametistaatust mõjutavate tunnuste vaatlus tuleneb eelkõige positsiooni saavutamist käsitlevast (*status attainment*) kirjandusest⁷, kus jälgitakse positsiooni saavutamist mingil konkreetsel ajahetkel, aga ka tööjõuturgu analüüsivast kirjandusest, milles vaadeldakse näiteks tööjõuturu soolist, rahvuslikku ja rassilist segregeeritust. Järgnevalt on välja toodud faktorid, millel võib olla ameteid struktureeriv mõju.

Teadmised ja oskused. See käsitlus tuleneb Gary Beckeri inimkapitali teooriast, mis seostub eelkõige paranenud teadmiste ja oskustega. Uuritakse seda, kuidas tasutakse haridusinvesteeringuid. Näiteks on leitud, et nelja-aastane kolledžiharidus tõstab saadavaid majanduslikke tasusid 10–15% võrra (Eckaus 1973, viidatud Otto jt 1981: 51). Positsiooni saavutamist uuriv käsitlus toob välja selle, et haridusel on ametialasele prestiižile positiivne mõju. Niisiis on üks osa prognoosivaid faktoreid seotud oskusi ja teadmisi väljendavate erinevate tunnustega, nagu näiteks formaalne haridus, koolitused, väljaõpe töökohal jne (Otto jt 1981: 50–51).

Sünnijärgsed omadused ja sotsiaalmajanduslik taust. Bowles'i ja Gintise (viidatud Otto jt 1981: 51) järgi toimib haridussüsteem klassihuvide levitajana ning ebavõrdsuse taastootjana. Formaalne haridus on seega vaid vahendav tunnus, mis aitab sotsiaalmajanduslikku eelist üle kanda põlvkonnalt põlvkonnale. Seetõttu on oluline vaadata, millised on need sünnijärgsed omadused ja sotsiaalmajanduslikku päritolu väljendavad tunnused, mis mõjutavad ametistaatust (Otto jt 1981: 51–52). Näiteks on uuritud seda, mille poolest erineb meeste ja naiste haridus- ja ametialase staatuse saavutamise protsess (Sewell jt 1986) ning käsitletud tööturu soolise segregeerituse põhjuseid (Bielby ja Baron 1986). Bielby ja Baron leidsid, et inimkapitali teooriast lähtuv seletus, et inimesed saavad ameteid tänu oskustele ja teadmistele, ei seleta fakti, miks osadel ametitel

⁷ Klassikalised selle valdkonna tööd on Blau ja Duncan (1967) *The American Occupational Structure*. Sotsiaalpsühholoogilisi mõjureid on kaasanud Sewell, Haller ja. Portes (1969) *The Educational and Early Occupational Attainment Process*. *American Sociological Review*, 34: lk. 82–92.

on rohkem mehi ja teistel naisi. Põhjus võib peituda selles, et tööandjad diskrimineerivad statistiliselt — neil on teatud ettekujutus sellest, millised on kummagi soogrupi keskmised võimed ning kuidas need sobivad vastava töökohaga. Sünnijärgsetest omadustest on käsitletud veel rahvuse mõju. Ametite rahvusliku diferentseerituse põhjusteks võivad olla diskrimineerimine, väljakujunenud traditsioonid ja tavad ning rahvusgruppide paiknemine teatud regioonides ja kogukondades. Ka suhtlusvõrgustikud, mis tihti on etniliste kogukondade sisesed, struktureerivad inimese ametialaseid võimalusi (Spilerman 1977: 587). Sotsiaalmajandusliku tausta mõjuritest on palju uuritud vanemate haridustaseme ja sotsiaalse positsiooni mõju, näiteks isa haridustaseme ja ametialase seisundi seost poegade ametisaavutustega (vt põhimudelit Blau jt 1994). Leitud on ka seda, et perekonnatiibid avaldavad järglaste haridusele ja ametialastele saavutustele stabiilset mõju (Bilbarz ja Raftery 1999).

Kogukonna struktuur ja migratsioon. Schultz on leidnud, et indiviidide ja perekondade migratsioon tõhustab inimese suutlikkust, sest see näitab nende kohanemist muutuvate võimalustega tööl (Schultz 1961: 9). Seega tuleb ühe olulise ameteid struktureeriva nähtusena vaadelda just inimese valmidust vahetada keskkonda. Teine aspekt puudutab keskkonda, kus inimene elab. Kohalik kogukond võib soodustada mingitele ametitele sisenemist ja ka neil püsimist. Inimesed puutuvad tööturule sisenedes kokku kogukondliku ja regionaalse ametite-tööstusharude-ettevõtete kombinatsiooniga, mis määravad ära ligipääsu erinevatele võimalustele (Otto jt 1981: 55, Spilerman 1977: 586). Eriti oluline on elukoht karjääriredelile sisenemise eas. Uuritud on maa- ja linnapiirkonnas elavate poiste ametivalikut (valitava ameti staatust) ning leitud, et mida suurema asulaga on tegu, seda kõrgema staatusega ameteid valitakse ning see ei sõltu intelligentsuse tasemest ega sotsiaalmajanduslikest erinevustest. Sama ei saa väita aga tütarlaste kohta. (Sewell ja Orenstein 1965).

Ambitsioonid. Psühholoogias ja sotsioloogias on uuritud, kuidas individuaalsed huvid, plaanid, püüdlused ja motivatsioon — ambiisioonid — diferentseerivad neid, kes sisenevad mingisse ametigruppi. Ühelt poolt kujundavad ambiisioone inimese keskkond ja tema isiksuslikud omadused, teisalt vahendavad ambiisioonid ka

muid mõjutegureid, nagu vanemate ja kooli mõjutused, eakaaslaste arvamused jne (Spenner ja Featherman 1978: 384). Ametialaseid ambitsioone ja nendega seotud haridusalaseid püüdlusi mõõdetakse kui üsna eesmärgispetsiifilisi hoiakuid, mis peegeldavad varasemaid saavutusi ning ka tulevikulootusi. Leitud on, et ambitsioonide prognoosijõud sõltub ka sellest, millise elutee etapi tulemusi püütakse inimesel prognoosida. Haridusalased ambitsioonid on hilisemate haridusalaste saavutustega seotud tugevamini kui ametialased püüdlused ametialaste saavutustega. Viimased ei prognoosi mitte varaseid, vaid pigem karjääri keskpaigas ilmnevaid karjäärisaavutusi. Siiski on nende prognoosijõud üsna nõrk. Lisaks sellele on haridusambitsioonid seotud ametisaavutustega ning ka ametiambitsioonid sõltuvad haridusest. Hariduspüüdlused mõjutavad ametisaavutusi selle kaudu, et need avaldavad mõju haridussaavutustele. Ametiambitsioonidel on lõplikele haridusalastele saavutustele pisut väiksem toime (Spenner ja Featherman 1978: 404–405). Need ambitsioonid, mida ei mõõdata mingite konkreetsete objektide suhtes (ülisemad orientatsioonid ja motiivid), prognoosivad ametisaavutusi veidi nõrgemalt. Tulemused näitavad, et täiskasvanute püüdlused on hilisemate saavutustega seotud tugevamalt kui noorukite omad, mis tõestab, et kujutlused peegeldavad kogemusi (Elder 1974, viidatud Spenner ja Featherman 1978: 406). Kuigi ambitsioonide prognoosijõud on küsitav, võivad need siiski olla ka ameteid diferentseerivateks faktoriteks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et välja toodud võimalike mõjurite grupid ei pruugi olla ammendavad. Siiski peaksid nad hõlmama olulisemaid struktuurseid ning indiviidi-tasandi faktoreid, mille alusel saab käsitleda ametite diferentseeritust.

Probleemiseade ja hüpoteesid

Ametite empiiriline uurimine on küllaltki interdistsiplinaarne valdkond — uurimusi ilmub nii sotsioloogia-, psühholoogia-, majandus- kui ka tervise-, õigus-, haridus- ja antropoloogiaväljannetes (Abbott 1993: 190). Ameteid ja karjääri puudutavas kirjanduses on domineeriv empiirilise uurimuse meetod *case-study*, tihti käsitletakse vaid üht või mõnda ametit. Nii on uuritud juriste, arste ja teisi meditsiinitöötajaid, politseinikke, töölisi (Spilerman 1977:

553–554). Palju vaadeldakse eelkõige professioone. Seejuures on põhiteemadeks ametite sooline diferentseeritus, individuaalne staa-tuscalane mobiilsus, ametiühingud ja sissetulek, tööjõud ja töö sotsiaalne kontroll, tööorganisatsioonid ja -turg, rass ja ebavõrdsus töökogemustes, töötus, tehnoloogia ja tööhõive tootmises (Abbott 1993: 191).

Käesolevas peatükis käsitleme ameteid teisiti. Meie analüüsi otseseks aluseks ametid ise ei ole, kuna andmed võimaldavad keskenduda kutsegruppide võrdlusele. Algselt vaatleme analüüsiks piisavalt suure indiviidide arvuga kutsegruppide stabiilsust ja struktuurimuudatusi kahe põlvkonna lõikes. Seejärel kontsentreeri-me põhitähelepanu nendele faktoritele, mis võiksid eristada kutse-gruppidesse kuulumist. Selleks kasutame eluteed kajastavat and-mestikku nende kahte erinevasse põlvkonda kuuluvate respon-dentide kohta, kes teataval ajamomendil kuulusid teatud kutse-gruppi. Andmed võimaldavad välja tuua inimese ametikuuluvuse erinevatel ajamomentidel. Seetõttu saab mõnede tunnuste osas uurida kahte kohorti võrdlevalt — kas mõjud on erinevad või sar-nased ning millised on nende erinevuste ja sarnasuste võimalikud põhjendused. Samuti võime teha järeldusi selle kohta, mis on ühe või teise kutsegrupi puhul teistega võrreldes vastavas gruppi kuulumise oluline põhjus.

Sellise võrdleva uurimise puhul tuleb arvestada inimelude ja ajalooliste sündmuste seotust, mis on elutee uuringute üks tähtsa-maid seisukohti (Giele ja Elder 1998, Elder 1994). Elderi järgi on erinevates ühiskondades erinevate sünniaastatega inimesed vastan-datud väga erinevatele maailmadele, kus on omad piirangud ja või-malused. Indiviidi elukäik peegeldab väga hästi mitmesuguseid ajalooperioode. Eriti ilmekalt tulevad lahknevused välja üksteisele järgnevate kohortide eluteedes. Ka ühiskondlik transformatsioon — ühe majandusliku ja poliitilise süsteemi asendumine teisega — on oluline inimeste elusid muutev sündmus. Iga muutuse mõju sõltub sellest, millisena inimesed ise seda muutust vastu võtavad, ning ka sellest, kui tõsise muutusega on tegemist (Elder 1994).

Olgu tegemist muutuva ühiskonnaga või mitte, igal juhul on konkreetse ajastu ning inimeste mõistmiseks hea kasutada elutee uuringute teoreetikute poolt sisse toodud inimsubjektsuse (*human agency*) mõistet, mille märksõnad on eesmärgid, motiivid, vaja-dused (Elder 1998, Elder 1994). Selle teooria kohaselt proovivad

inimesed maailmas, mis on rohkemal või vähemal määral täis piiranguid, teha plaane, mis aitaks neil saavutada oma eesmärged ning rahuldada oma vajadusi (nt majanduslik kindlustatus, pääsemine ebameeldivustest ja naudingu otsimine). Ka käesolevas töös vaatluse all olevad kaks kohorti on pidanud omal moel toime tulema, tegutsedes rohkem või vähem piiratud maailmades. 1940. aastate kohort elas käsumajandusliku ühiskonna poolt kehtestatud piirangute tingimustes. Nii oli ka nende töötee mõneski mõttes rohkem piiratud kui noorema põlvkonna oma. Haridusasutusest ametialase tegevuseni viis ettemääratud suunamiste süsteem. Indiviidi võimalused omi valikuid teha olid piiratud. Elukutse ja töökoha vahetamine olid tolle aja ühiskonnas üsnagi taunitud nähtused.

1960. aastatel sündinud kohordi elutee algus jääb samasse perioodi, kuid nende jaoks avanesid suured võimalused alates 1990. aastate algusest, mil Eesti asus turumajandust taastama. Noored, veel oma töötee alguses olevad inimesed, olid muutustele altimad kui vanem põlvkond. Nemad võisid hakata järsku avanenud uute valikute ja hoopis väiksemate piirangute tingimustes ellu viima oma eesmärged. Turumajanduse tulekuga muutus töökoha või elukutse vahetamine loomulikuks nähtuseks. Erastamine ja eraettevõtluse soosimine löid aktiivsematele võimalusi saavutada elus häid positsioone.

Järgnevalt püstitame **seitse hüpoteesi** faktorite kohta, mis mõjutavad mõlema kohordi kuulumist kutsegruppi.

Seisundit diferentseerivad tunnused, nagu sugu, rass, rahvus või klass, on ka kutsegruppide erisuste väljatoomise üldtuntud põhjused. Neist saame analüüsis kasutada eeskätt sugu.

Hüpotees 1: Sugu diferentseerib kutsegruppi kuulumist mõlema kohordi puhul.

Inimkapitali teooria järgi väärtustatakse arenenud ühiskonnas kõrgelt inimese teadmisi ja oskusi (Becker 1964). Bourdieu väidab, et haridus on üks oluline kultuurikapitali väljendus (Bourdieu 1994). Nõukogude ühiskonna analüüs võimaldab otseselt väita, et majanduskapitali edastamine oli väga piiratud. Teisalt oli ka sotsiaalse kapitali edasiandmine järglastele vähene, kuna sotsiaalse seisundi erisused olid minimaalsed. Kapital formeerus iga põlvkonna siseselt ega olnud lihtsalt järgmisele põlvkonnale edastatav. Inim-

kapitali väljaarendamine oli aga väga tugevasti institutsionaalselt reguleeritud. Üleminek haridussüsteemist tööle oli määratud kindlate reeglitega. 1960. aastatel valmistati üldharidusliku kooli lõpetajaid ette kõrgkooli astumiseks. Seetõttu saame oletada, et vaadeldavas 1940. aastate kohordis tagas kõrgema seisundi ülikooliharidus ja madalama keskharidus.

Võib eeldada, et ka üleminekuühiskonnas mängis olulist rolli haridus. Toimunud muudatuste taustal jääb aga püsima küsimus sellest, milline see roll täpsemalt oli — kas headele positsioonidele jõudmine nõudis hea haridust või mitte.

Hüpotees 2: Kõrgharidus suurendab professionidesse kuulumise tõenäosust mõlemas kohordis.

Hüpotees 3: Kõrghariduse taustal suurendab ettevõtjana tegutsemise tõenäosust madalam haridustase.

Kuuekümnendatel aastatel polnud keskharidus veel kohustuslik. Seega õppisid pärast põhikooli lõpetamist edasi need, kes seda tahtsid või keda mõjutasid vanemad. Mobiilsuse uuringud Balti riikides on näidanud, et nõukogude aja lõpuperioodil oli indiviidi mobiilsust mõjutav oluline tegur isa haridus. Isa kõrgem haridustase prognoosis mobiilsust professionaalide gruppi ning madalam haridustase tööliste ja põllumajandustööliste gruppidesse. Haridust kui kultuurikapitali anti põlvest põlve edasi (Titma jt 2002), kuna sotsiaalse ja majandusliku kapitali edasiandmine oli sotsialismi tingimustes piiratud. On alust arvata, et sotsialismi lõpuperioodil aset leidnud protsessid sarnanesid üldjoontes 1960. aastatel toimunudutega.

Üleminek turumajandusele tõi kaasa ulatuslikke muudatusi inimeste varasemas sotsiaalses positsioonis (Titma ja Roosma 1999). Võib eeldada, et turumajanduslike suhete avanemisega kaasnenud muudatused olid nii radikaalsed, et lõikasid läbi seosed sellega, mis mõjutas inimese eluteed ja tööted varem, sealhulgas ka vanemate haridustaseme mõju. Mängima hakkasid muud tegurid.

Hüpotees 4: Vanemate haridus prognoosib kutsegruppidesse kuulumist tugevalt 1940. aastate kohordi puhul ja nõrgalt 1960. aastate kohordi puhul.

Inimese edasist haridusteed ning hilisemaid ametialaseid ambitsioone ja võimalusi võib struktuurse faktorina mõjutada üldharidusliku kooli lõpetamise koht. Vanemat kohorti iseloomustab kõrge

migratsiooni tase, mida mõjutas ka Nõukogude haridussüsteem, mis oli üles ehitatud nii, et kolmandik noortest pidi keskhariduse omandamiseks kodust lahkuma. Seetõttu võis keskkooli lõpetamise koht olla olulisemgi mõjutegur kui inimese sünnikoht. Näiteks erines juba tollal keskhariduse kvaliteet Tallinnas oluliselt keskharidusest mujal Eestis (v.a Tartu). Turumajanduslikus Eestis suurenes pealinna keskne roll. Tugev keskharidus võimaldas kergemini pääseda edasi õppima. Samas pakkus Tallinn keskkooli lõpetanutele laiema töökohaskaala tõttu ka enam võimalusi keskkoolijärgselt tööle minna.

Hüpotees 5: Tallinnas õppimine ja elamine suurendab tõenäosust omandada valgekrae ametit.

Paljud Läänes läbi viidud uuringud seostavad ambitsioone akadeemilise toimetulekuga, mida väljendavad testide tulemused ja ka keskmine hinne (Spenner ja Featherman 1978: 401). Ühed uurijad eeldavad, et koolis toimetulek põhjustab inimese püüdlusi. Teised näevad vastupidist seost — toimetulek mõõdab inimese ambitsioone. Leitud on ka seda, et motivatsiooni väikesed erinevused kumuleeruvad ning viivad lõpuks võimekuse pikaajalise kasvuni — see on rohkem ilmsem hilisemas kui varasemas elueas (sealsamas: 402). Koolihindeid võib pidada inimese andekust ja töökust väljendavaks tunnuseks.

Hüpotees 6: Kõrgemad hinded keskkoolis prognoosivad mõlema kohordi puhul kuulumist vaimse töö tegijate hulka.

See, kuidas inimene hindab ennast ja oma võimeid ning teeb plaane oma töötee kohta, võib teatud määral mõjutada ka tema käitumist. Küsimus sellest, kui realistlikult inimesed end tegelikult hindavad ja kas nad oma plaane ka tegelikult realiseerivad, viib järgmise hüpoteesini.

Hüpotees 7: Kõrge enesehinnang ja elus edasijõudmise väärtustamine suurendab tõenäosust tegutseda juhi või ettevõtjana 1960. aastate kohordis.

Andmed ja meetod

Käesolevas analüüsis kasutatakse hüpoteeside, mis on püstitatud kahe kohordi ametigruppidesse kuulumist mõjutavate tunnuste kohta, kontrollimiseks 1966. ja 1983. aastal keskkooli lõpetanute longituuduurimuste käigus kogutud andmeid. 1940. aastate kohordi analüüs põhineb 31- ja 43-aastaste ühendandmestikul. 1960. aastate kohordi analüüsimiseks kasutatakse 18, 28 ja 32 aasta vanustelt kogutud andmeid. Mis puutub andmete esinduslikkusesse, siis vanema põlvkonna valimi puhul tuleb silmas pidada seda, et tegemist on naiste ülekaaluga. 2/3 valimist moodustavad naised ja 1/3 mehed. Samas peegeldab 1960. aastate teise poole keskkoolilõpetajatest tütarlaste ja noormeeste soolist vahekorda suhe 2:1 (Titma jt 1990).

Noorema põlvkonna puhul tingis keskmisest paremini haritud valim selle, et etappide käigus on vähem hõlmatud ühiskonnas madalamat sotsiaalset seisundit omavaid inimesi. Lisaks sellele ei saa andmeid lugeda esinduslikeks ka vene keelt kõneleva kontingendi kohta — kaod puudutavad küllaltki hästi haritud Eestist lahkunud venelasi (Titma 1999: 10-11).

Sõltuvaks tunnuseks on käesolevas analüüsis kutsegrupid, kuna valimi mahu tõttu polnud võimalik eristada n-ö täiesti puhtaid ameteid. **1940. aastate kohordi** puhul on kutsegruppi kuuluvuse määramisel kasutatud respondendi viimast töökohta 31 aasta vanuselt. Ankeedis esitati küsimus ameti kohta lahtisena — respondent märkis ära nii oma ameti kui ka ettevõtte nimetuse. Hiljem on ametid kodeeritud suurematesse rühmadesse, kuid 1940. aastate kohordi andmestiku puhul pole kodeerimise aluseks võetud Rahvusvahelist Ametite Standardklassifikatsiooni (ISCO), nagu seda on tehtud 1960. aastate kohordi respondentide ametite kodeerimisel. Analüüsis kasutatud varasema kohordi suuremate ametigruppide (juhid, spetsialistid, õpetajad, kontoriametnikud ja töölised) kodeeringud on ära toodud lisas 1.1.

Kodeerimisel on tulnud silmas pidada mitmeid põhimõtteid. Eeskujuks on siinkohal varem kasutatud metodoloogia (Titma ja Pals 1999). Seega pole ameteid grupeeritud suurtesse kategooriatesse, nagu seda teevad tavalised klassifikaatorid (nt ISCO). Lähtutud on sellest, et gruppi kuulujaid ühendaks nende poolt tehtava töö

võimalikult suur sarnasus. Nii on iga grupi puhul leitud mingi läbiv joon.

Kuna käesoleva töö eesmärk on võrrelda kutsegruppidesse kuulumist mõjutavaid tegureid, on oluline gruppide võrreldavus 1940. ja 1960. aastate põlvkonna vahel. Võrreldavus on saavutatud nelja kutsegrupi lõikes. Ülejäänud kahe puhul polnud võrreldavus võimalik kas vastava ameti puudumise tõttu erinevate majandussüsteemide korral (eraettevõtjad) või vastava ametiga respondentide vähesuse pärast vanema põlvkonna andmestikus (teenindajad). Andmeanalüüsi tõsikindluse seisukohalt on kutsegruppide moodustamisel arvestatud sellega, et gruppi kuulujate arv oleks valimis võimalikult suur — kutsegruppide suurus jääb 112 ja 154 indiviidi vahele (vt lisa 1.2).

- *Juhtide* gruppi on paigutatud juhte väga erinevatelt elualadelt: valitsusasutustest, parteiorganisatsioonidest, riiklikest ettevõtetest, põllumajandusest jne. Seejuures on ühe tähtsaima tunnuseks vaadeldud nende tollast tegelikku võimuulatust, mis oli ühiskonda oluliselt diferentseeriv tunnus.
- *Spetsialistide* ametigruppi kuuluvad humanitaar- ja reaalalade spetsialistid. Peamise osa moodustavad siin teadustöötajad, arstid ning insenerid. Kuigi see grupp on suhteliselt heterogeenne, ühendab siia kuulujaid tegelemine kõrgema taseme vaimse tööga.
- *Õpetajad* võimaldasid tänu piisavale arvukusele moodustada omaette grupi. See on oluline asjaolu, sest soovime neid võrrelda hilisema põlvkonna õpetajate ametigrupiga. Õpetajate ametirühm on suhteliselt homogeenne. Siia juurde on arvatud ka lasteadeade ja muude haridusasutuste juhid põhjendusel, et nad tegelesid oma juhikohustuste kõrval tihti ka tegeliku õpetus- ja kasvatustööga.
- *Kontoriametnike* rühmast leiab niisugused töötajad, kes tegelesid rutiinse kontoritööga. Siia kuuluvad inimesed alates sekretäridest kuni raamatupidajateni. Sellesse rühma on arvatud ka personaliosakondade juhid, kelle peamised ülesanded seostusid siiski rutiinse arvepidamistööga.
- *Töölise* ametigruppi on peale põllumajanduses, kerge- ja raskestööstuses töötavate tööliste lisatud väike rühm väljaõppeta lihttöölisi ning ka lühiajalist väljaõpet nõudva transpordivaldkonna töötajad. Kuigi tööliste oskuste tase on siin gruppis erinev,

ühendab neid kõiki tööliste kohta suhteliselt hea haridustase ning füüsilise töö tegemine.

Kokku on analüüsis kasutatud viit kutsegruppi. Kuuendaks on kõigist ülejäänud indiviididest moodustatud *kontrollgrupp*, kuhu kuulub erinevate elualade esindajaid. Viimastest polnud väikese valimimahu tõttu võimalik moodustada eraldi analüüsiühikut. Siia kuuluvad tehnilised töötajad, insenerid, teenindajad, meditsiini- ja militaaralade töötajad, aga ka kõrgharidusega spetsialistid. Kontrollgrupp on kõige suurem grupp, moodustades 27% valimist. Tänu oma heterogeensusele pakub grupp head võrdlusalust konkreetsetele ametigruppidele, tuues tugevamalt välja nendevahelised erinevused.

1960. aastate kohordi kutsegruppide moodustamise aluseks on võetud 32-aastaselt fikseeritud tunnus respondendi viimase põhitöökoha kohta. Vastustena saadud ametikirjeldused on andmesitikus kodeeritud vastavalt Rahvusvahelisele Ametite Standardklassifikatsioonile. Suuremate kutsegruppide moodustamisel on arvestatud ka respondendi tegevusala küsitlemise hetkel, kuna eesmärgiks on fikseerida respondendi amet 32 aasta vanuselt. Sel perioodil ei olnud kõik respondendid enam hõivatud tööalase tegevusega. Nii on välja selekteeritud dekreetpuhkusel olijad, samuti töötud, koduperenaised ning (üli)õpilased. Kuna viimased ei ole käesoleva peatüki huviobjektid, siis on nad ka analüüsist kõrvale jäetud. Tegevusala tunnuse abil on moodustatud eraettevõtjate ametigrupp.

Ametite kodeerimisel suurematesse gruppidesse on eeskujuks võetud juba varem kasutusel olnud metoodika (vt Titma ja Pals 1999), mis jagas ametid kaheksasse kutsegruppi. Käesolevas analüüsis on moodustatud kuus ametigruppi (vt tabel 2): juhid, eraettevõtjad, õpetajad, kontoriametnikud, vahendajad/teenindajad ning töölised. Põllumeeste ja autojuhtide grupid, mida on rakendatud varasemas metoodikas, osutusid kasutatud analüüsimeetodi jaoks arvult liiga väikesteks. Seetõttu on esimesed paigutatud kontrollgruppi ning teised tööliste gruppi. Ülejäänud respondendid kuuluvad kontrollgruppi. Ametigruppide moodustamisel on esiteks jälgitud ISCO koodi staatusgruppide osas, mille alusel on formeeritud juhtide ja tööliste ametigrupid. Lisaks on moodustatud eraettevõtjate grupp. Sellele positsioonile on jõudnud inimesi erinevatest ametigruppidest, enim on neid pärit juhtide hulgast. Õpetajate, kontoriametnike ja teenindajate ametigrupid on kujunenud vastavalt

ameti esindajatele. Seega on ka siin olnud peamine põhimõte koondata ühte gruppi võimalikult sarnase tegevusalaga inimesi. Oluline on nende ametigruppide puhul olnud ka piisava arvu vastava ameti esindajate olemasolu valimis, gruppide suurus jääb 147 ja 400 vahele.

Tabel 2. 1960. aastate kohordi ametite kodeering kutsegruppidesse

	Kutsegrupp	Kodeering	Grupi suurus
I	Juhid	112–114; 121–125; 131; 141; 241	232
II	Eraettevõtjad	Eraettevõtlusega tegelevad erinevate ametite esindajad	164
III	Õpetajad	231–236; 331–332; 334–335	172
IV	Kontoriametnikud	343; 411–414; 419; 421–422	147
V	Vahendajad, teenindajad	341–342; 521–523; 347; 511–512	192
VI	Töölised	710–711; 721–724; 731–734; 741–744; 749; 811; 813; 815–816; 821–824; 826–829; 832–834; 913–916; 921; 931–933	400
VII	Kontrollgrupp	11; 211–214; 221–223; 242–2245; 311–316; 322–325; 344–345; 513; 515–516; 611–615; 712–714	524

Kontrollgruppi, mis moodustab 25% valimist, on koondatud erineva staatusega inimesi erinevatelt elualadelt. Siia kuuluvad tippspetsialistid, meditsiinitöötajad, ehitajad, politseinikud, tehnikud jne. Tegemist on heterogeense grupiga, mis annab kutsete eristamiseks hea võrdlusaluse, kuna see ei esinda ainult mingile konkreetsele ametile iseloomulikke omadusi.

Kuna mõlema kohordi algsed valimid ei lähtunud kogu Eesti elanikkonna esindatuse põhimõttest, siis ei ole need representatiivsed ka kutsegruppide kohta. 1940. aastate kohordi puhul leitud seaduspärad ei pruugi olla laiendatavad kogu Eesti elanikkonnale, kuna vaatluse all olev hariduskohort kuulus sünnikohordi haritumate hulka. Seega oli nende haridustase tööle asudes keskmisest kõrgem. Vaatluse alt on jäänud kõrvale need, kes ei omandanud

keskharidust. Ka 1960. aastate kohort on keskmisest paremini haritud.

Sõltumatute tunnuste puhul tuleb kõigepealt mainida piiranguid, mida seavad andmed. 1940. aastate kohordi puhul on ametite prognoosimiseks kasutatud andmed kogutud peamiselt vastajate 31. eluaastal. Seetõttu võib olla kohati keeruline eristada põhjust ja tagajärge, kuna näiteks väärtushinnangute väljakujunemist oli tolleks hetkeks mõjutanud ka ametikogemus. 1960. aastate põlvkonna korral ei saanud rakendada paljusid 28-aastaselt kogutud andmeid, kuna 28-aastaselt ja 32-aastaselt fikseeritud andmete ühildatavus oli 80%. mistõttu tekkisid ametigruppides suured andmekaod. Seejärel on enamik prognoosivaid tunnuseid pärit kas 18 või 32 aasta vanustelt. Alljärgnevalt esitatakse analüüsis kasutatud prognoosivate tunnuste rühmitus.

1. Respondendi sünnijärgsed omadused:
 - 1940. aastate kohort — sugu;
 - 1960. aastate kohort — sugu, rahvus.
2. Haridustee tunnused:
 - 1940. aastate kohort — haridustase 31-aastaselt, kolme hinde summa keskkooli lõputunnistusel (matemaatika, ajalugu, võõrkeel);
 - 1960. aastate kohort — haridustase 28-aastaselt, keskmine hinne keskkooli eelviimase klassi tunnistusel, kooli tüüp, kus lõpetas 8. klassi.
3. Sotsiaalmajanduslikku tausta ja keskkonda iseloomustavad tunnused:
 - 1940. aastate kohort — sünnikoht, keskkooli lõpetamise koht, ema haridustase, isa haridustase, isa ja ema sotsiaalne positsioon 30-aastaselt, kuulumine kommunistlikusse parteisse 31-aastaselt;
 - 1960. aastate kohort — sünnikoht, keskkooli lõpetamise koht, elukoht 28-aastaselt, isa haridus, ema sotsiaalne positsioon, ema haridus.
4. Tööteed kirjeldavad tunnused:
 - 1940. aastate kohort — tööstaatus 31-aastaselt, töökohtade arv pärast keskkooli lõpetamist, sissetulek;
 - 1960. aastate kohort — sissetulek 1992. aastal.

5. Ambitsioonid, tulevikuplaanid, väärtushinnangud:

- 1940. aastate kohort — hariduse mõte, eluorientatsioonid, hinnang edukusele võrreldes eakaaslastega, orienteeritus ametitõusule, rahulolu elukutse, töökoha, ametitõusu võimaluste ja tööle antava ühiskondliku tunnustusega 31-aastaselt, tõenäosus vahetada lähimas tulevikus töökohta;
- 1960. aastate kohort — soov asuda tööle mingile ametialale, hinnang oma organiseerimisvõimetele, keskkooli lõpuklassis väljendatud huvi kultuurielu vastu, hariduse mõte, hinnang ametitõusu võimalustele 28-aastaselt, tõenäosus vahetada elukutset ja töökohta 28-aastaselt, hinnang võimetele reaaliainetes, kunstis, vaimses ja füüsilises töös, keskkoolis tehtud pingutused õppetöös.

Kõigil kasutatud tunnustel ei olnud prognoosijõudu. 1940. aastate kohordi lõplik mudel sisaldab 17 ning 1960. aastate oma 15 tunnust (vt Hämmal 2002).

31-aastaselt ankeedis fikseeritud *sissetuleku* arvutamiseks on kokku arvestatud kõik respondendi tulud põhipalga, preemia, koha-kaasluse ja mitmesuguse lisateenistuse kujul. Selleks on liidetud kõigi sissetulekuliikide vahemike keskmised (ankeedis on sissetuleku liigid fikseeritud teatud vahemike kaupa). Saadud tunnus on omakorda jaotatud sissetulekutasemeteks: madal, keskmine, kõrge.

Prognoosivate tunnustena on kasutatud ka inimeste arvamusi selle kohta, miks üldse on vaja *haridust* omandada. Küsimustikus on respondentidel olnud võimalus hinnata mitmesuguste põhjuste tähtsust järjestusskaalal. Erinevatest hinnangutest on moodustatud faktoranalüüsi abil (peatelgede meetod, varimaks-pööramine) kaks orientatsiooni. Esimene osutab sellele, et õppimise kaudu jõutakse ühiskonnas kõrgele positsioonile ja leitakse prestiižne töö (hõlmab kõrgeid hinnanguid prestiiži ja seisundi omandamisele ühiskonnas, füüsiliselt kergele ja puhtale tööle, sõprade lugupidamise ärateenimisele ning võimalusele töötada hinnatud töökohal). Teine orientatsioon viitab enesearendamisele (hõlmab kõrgeid hinnanguid aspektile, et haridus arendab võimeid ja kultuursust, edendab maailma asjade mõistmist ning laiendab silmaringi).

Ka *eluorientatsioonid* on moodustatud faktoranalüüsi abil. Aluseks on võetud respondentide hinnangud erinevatele tegevustele nende meeldivuse seisukohalt. Faktoranalüüsi tulemusena kuju-

nesid välja järgmised orientatsioonid: 1) töö (orientatsioon kutsealasele tegevusele ja enesetäiendamisele), 2) vaimne tegevus (orientatsioon kultuuri tarbimisele ja vaimsele enesetäiendamisele), 3) suhtlemine (orientatsioon sõpradega suhtlemisele, aja veetmisele meelelahutusasutustes), 4) perekond (orientatsioon perele ja koduste tegevustele: TV vaatamine, ajalehtede lugemine, raadio kuulamine), 5) orientatsioon ühiskondlikule tööle⁸.

1960. aastate kohordi puhul on *respondendi haridust* rakendatud kategooriaalse tunnusena. *Respondendi isa haridus* on mudelisse lülitatud haridusaastatena. Haridustaseme asemel on kasutatud aastate arvu, mis oleks vajalik vastava haridustaseme omandamiseks. Algne skaala on teisendatud kategooriateks 4, 6, 9, 11, 12 ja 16 aastat.

Haridusorientatsioonid, mida kasutati tunnusena, on moodustatud samade tunnuste alusel ja sama meetodiga nagu 1940. aastate kohordi puhul. Tegemist on hinnangutega, mida väljendasid keskkoolilõpetajad.

Käesolevas peatükis on prognoositavatest kutsegruppidest ülevaadet võimaldava esmase **analüüsivahendina** kasutatud risttabelid. Vaadeldud on ametigruppide stabiilsust ja struktuurimuutusi, samuti on antud ülevaade gruppide soolisest, rahvuslikust ja hariduslikust koosseisust ning iseloomustatud neid sissetulekute lõikes. Põhilise analüüsivahendina on rakendatud kutsegruppi kuulumise tõenäosuse mitmemõõtmelist prognoosimist ehk multinoomset regressioonanalüüsi. Meetod võimaldab uurida seoseid sõltuva kategooriaalse tunnuse ning sõltumatute ehk prognoosivate tunnuste vahel. Seega on tegemist niisuguse mõjuskeemi eeldusega, et üks faktor või faktorigrupp mõjutab teist faktorit. Mudelisse lülitatud faktorid ei pea nähtust seletama ammendavalt. Prognoositakse tõenäosust kuuluda mingisse sõltuva tunnuse väärtuskategooriasse ja seda baaskategooria taustal. Multinoomse regressioonanalüüsi korral võib sõltuv tunnus omandada rohkem kui kaks väärtust. Sõltumatud tunnused võivad olla nii kategooriaalsed kui ka pidevad arvulised tunnused. Selles peatükis on andmete analüüsiks kasutatud statistikapaketti SPSS 10.0.

* Orienteeritus suhtlemisele ja ühiskondlikule tööle ei osutunud kutsegruppide prognoosivateks, mistõttu need on lõppmudelist välja jäetud.

Kutsegruppidesse kuulumise prognoosimine

Ametigruppide üldiseloostus

Ametigruppide stabiilsusprotsendid on üsna kõrged, nagu näitab tabel 3. 1940. aastate kohordi puhul vaatleme kutsegruppi kuulumise stabiilsust 31.–43. eluaastal. Kõige stabiilsemalt on selle aja jooksul ametigruppi kuulunud õpetajad (76%), töölised (73%) ja spetsialistid (72%). Juhtide grupi stabiilsusprotsent on kõige madalam. 31. eluaastaks oli juhistaatusesse tõusnud vaid 41% respondentidest, kes 43. eluaastaks olid selle positsiooni juba saavutanud. Viimast võib seletada asjaoluga, et karjääri tegemiseks ning juhtivatele positsioonidele jõudmiseks kulub aega. Teiste ametigruppide taustal on suhteliselt ebastabiilsed olnud ka ametnikud, kellest vaid pooled olid sama staatusega ka 31. eluaastal.

Kutsegruppide kõrge stabiilsuse kohta võib kokkuvõtteks öelda, et see on mõistetav tolleaegse omandatud elukutse eluaegsust soosiva poliitika taustal. Võib oletada, et turumajanduslikus ühiskonnas oleksid ametigruppide stabiilsusprotsendid nii pika perioodi vältel olnud tunduvalt madalamad. Lisaks sellele oli ka vaadeldav ajaperiood stabiilne ning ametigruppi kuulumise tingimused jäid samadeks. 1991. aasta oli aeg, mil poliitilised protsessid olid juba intensiivsed, kuid majandusreformid polnud veel alanud. Nii ei jõudnud muudatused veel tööturule mõju avaldada.

Vaadeldes kutsegruppide **struktuurimuutusi** käsitletavas kohordis 31–43 aasta vanuses, võib öelda, et kõige enam on valimis suurenenud juhtide grupi osakaal (5%). Seletus on seotud juhtide hulka liikumise pikaajalise protsessiga. Teisena on oma osakaalu suurendanud ametnike grupp. Töölised on 43. eluaastaks säilitanud oma endise osakaalu. Järelikult on gruppi juurdetulijate ning sealt lahkujate arv olnud võrdne. Selleks ajaks on vähenenud nii spetsialistide kui ka õpetajate osakaal. Spetsialistide osakaalu muutus on tingitud asjaolust, et siia gruppi on keskealistel inimestel nõutava kõrge haridustaseme ning eriteadmiste tõttu raskem juurde tulla, lahkumine on aga tihti seotud edutamistega. Õpetajatel on jällegi hea haridustaseme tõttu lihtsam liikuda teistesse ametigruppidesse.

Soolise jaotuse poolest on kõige feminiinsemad kutsegruppid kontoriameetnikud ja õpetajad. Juhtide sekka oli selle kohordi naistel raske pääseda ning nad moodustasid seal ainult kolmandiku.

Mainitud ametigrupi sooline diferentseeritus näitab, et hoolimata püüetest naisi ja mehi võrdsustada, jõudis naisi võimupositsioonidele vähem kui mehi. Näiteks ka kommunistlikus parteis jõudsid naised harva tippnomenklatuuri ning neil oli vähe otsustusõigust (Titma ja Palumets 2001: 115).

Kui kogu valimis on tegemist naiste ülekaaluga, siis on see nii ka kontrollgrupis, kus naisi on 78%. Naiste ülekaalu põhjus on see, et tol ajal saadeti tütarlapsi rohkem pärast põhikooli lõpetamist keskkooli edasi õppima, sest nii nende õppeedukus kui ka käitumine olid paremad kui poistel. Naiste ülekaalu keskkoolilõpetajate hulgas tuleb hilisemate tulemuste tõlgendamisel silmas pidada.

Haridus määratleb kutsegruppidesse kuulumist eeskätt spetsialistide puhul (94% kõrgharidusega). Ka õpetajad ja juhid on enamasti kõrgharidusega. Kui spetsialisti ja õpetaja ameti puhul tuleb kõrgharidus nendele ametitele esitatavatest nõuetest, siis juhtide puhul on kõrgharidusega isikute väga suur osakaal võib-olla vähem eeldatav. Oletada võib aga seda, et kuna käesolevas peatükis kuuluvad juhtide gruppi üsna suurt võimu omavad inimesed, siis pidi ka nende hariduslik pagas olema piisav juhi keerulise ametiga toimetulekuks.

Sissetuleku alusel (tabel 4) eristuvad kutsegruppidest kõige selgemalt juhid. Nende keskmine kuusissetulek oli üle kahe korra kõrgem kui õpetajate oma. Viimased on vaadeldavate kutsegruppide hulgas kõige madalama sissetulekuga. Kuigi spetsialistide palk jääb juhtide omale tugevalt alla, on spetsialistide töö ülemineku-perioodi eel siiski piisavalt tasustatud. Tõenäoliselt oli neil põhitöö kõrval võimalik teha ka lisatööd, mis suurendas nende sissetulekut. Võrreldes spetsialistidega näitab tööliste üsna hea sissetulek, et viimane ei sõltunud otseselt inimese haridustasemest. Tööliste keskmine sissetulek jääb valimi keskmisele siiski pisut alla. Keskmisel sissetulekul baseeruv kutsegruppide hierarhia on sarnane mediaansissetulekul baseeruva hierarhiaga. See näitab, et kutsegrupid ei erine oluliselt grupisiseste sissetulekute ebavõrdsuse poolest.

Tabel 3. Mõlema kohordi ametigruppide lühiiseloostus

Kutsegrupp	Stabiilsed (%), grupis ¹		Grupi osa- kaalu muutus võrreldes ²		Sooline koosseis (naisi) %		Rahvuslik koosseis (eestlasi) %	Haridustase ³ %								Grupi suurus	
								Keskharidus		Kutse- haridus		Keskeri- haridus		Kõrg- haridus			
	31–43 a.	28–32 a.	31 a.	28 a.	43 a.	32 a.	32 a.	43 a.	32 a.	43 a.	32 a.	43 a.	32.	43 a.	32.	43 a.	32 a.
Juht	41	40	+5	+2	33	42	90	7	9	2	5	12	22	79	64	128	232
Eraettevõtja	0		+9		28		82	14		16		32		38		164	
Spetsialist	72		–2		66			1		–		6		94		127	
Opetaja	76	66	–1	–3	79	90	90	6	3	–	3	20	33	74	61	112	172
Ametnik	51	44	+2	–1	93	90	83	39	14	3	19	24	44	35	23	133	147
Vahendaja/ teenindaja	34		+4		77		78	20		25		39		16		192	
Tööline	73	64	0	–4	47	35	68	66	16	1	41	22	40	21	3	154	400
Kontrollgrupp	71	64	–4	–6	78	48	78	22	9	2	18	30	39	46	34	245	524
Valim	–	–	–	–	67	54	79	25	13	2	21	20	36	54	30	899	183

1. Leitud on, mitu protsenti respondentidest kuulus samasse kutsegruppi mõlemal vaadeldaval eluaastal.
2. Ametigrupi osakaalu muutuste arvutamiseks on leitud ametigruppide protsentuaalsete osakaalude vahed.
3. Siia juurde on arvatud lõpetamata kõrgharidusega respondendid.

Tabel 4. Sissetuleku jaotus kutsegruppides 43 ja 32 aasta vanuses

	Keskmine sissetulek ¹		Mediaansissetulek	
	43 (rubla)	32 (tub. krooni)	43 (rubla)	32 (tub. krooni)
Juht	731	7,6	635	5,7
Spetsialist	496	–	430	–
Eraettevõtja	–	8,7	–	5,0
Õpetaja	333	3,5	300	2,8
Kontoriametnik	420	3,5	400	2,9
Vahendaja, teenindaja	–	3,3	–	2,5
Tööline	436	3,6	400	2,8
Kontrollgrupp	433	4,2	400	3,4
Valim	469	4,1	400	2,9

1. Kuu keskmine sissetulek, mis hõlmab kõiki sissetulekuallikaid (põhitöö, teised tööd, hoiuprotsendid, tulu eraettevõtlusest jne).

Ametigruppide stabiilsust ja struktuurimuutusi on 1960. aastate kohordi puhul vaadeldud 28.–32. eluaastal (vt tabel 3). Nagu teame, olid aastad 1993–1997 tööjõuturul ja eraomandil baseeruva majanduse plahvatusliku kujunemise aastad. Üks olulisemaid muutusi, mis on selle aja jooksul toimunud, on eraettevõtjate esilekerkimine. Eraettevõtjate gruppi on kõige enam tulnud endiste riiklike asutuste juhte. Vähemal määral, kuid üsna võrdset, on esindatud teised ametigrupid. Teiseks on oluliselt suurenenud vahendajate/teenindajate kutsegrupp, kus read täienesid 2/3 võrra. Nii juhtide kui ka kontoriametnike grupi koosseisud uuenesid üle 50%. Ülejäänud kutsegruppides toimus viie aastaga koosseisu muutumine kolmandiku võrra. Seega teises kutsegruppide koosseis radikaalselt viie-aastase turumajandusele ülemineku jooksul, ületades neid muutusi, mis leidsid vanemas kohordis aset viieteistkümnelt aastalt jooksul.

Soolise koosseisu alusel ilmnevad erinevused 1940. aastate kohordiga on samuti huvitavad. Kõige segregeeritumaks osutub eraettevõtjate grupp, kus naisi on vaid neljandik. Riigiettevõtete juhtide seas on naisi rohkem (42%). Mehed on seega tunduvalt enam asunud ära kasutama turumajanduslike suhete kujunemise algusperioodil avanenud võimalusi. Kui juhtide gruppi on naised jõudnud oma kõrge haridustaseme ning juba küllalt pikaajalise töö-

kogemuse tõttu, siis ettevõtjate hulka kuulumisel mängib haridustase väiksemat rolli (kõrgharidusega 38%). Olulisem on olnud valmidus võtta riske, hoolimata kogemuste puudumisest ja keskkonna ebakindlusest. Võimalik, et sellised jooned on rohkem iseloomulikud meestele.

Vähem on naised tööliste hulgas (35%) ja seda ka võrreldes 1940. aastate kohordiga. See töö nõuab füüsilist jõudu, mistõttu naised valivad seda kas harvemini või eelistavad töödandjad palgata ennekoike mehi, uskudes nende sobivusse vastavatesse ametitesse rohkem. Naiste suure ülekaaluga paistavad silma õpetajate ja kontori-ametnike grupid. Need olid kõige feminiinsemad ka vanema kohordi puhul. Naisi on samuti rohkem teenindajate ja vahendajate gruppis. Seega on meeste ja naiste sobilike tegevuste stereotüübid jäänud püsima ka muutunud ühiskondlike tingimuste raames.

Rahvusliku koosseisu poolest on kõige heterogeensem tööliste grupp. Teistes gruppides on tegu eestlaste suure ülekaaluga. Kõige rohkem on viimaseid juhtide gruppis, kuna tegu on ametiga, kus keeleoskus on oluline. Ka õpetaja, ametniku ja teenindaja puhul on riigikeele oskus enamasti nõutav. **Haridustaseme** poolest eristuvad teistest juhtide ja õpetajate grupid, kus kõrgharidusega inimeste osakaal on suurim. Võrreldes juhtidega on eraettevõtjate seas vähem kõrgharidusega ja rohkem kesk- ning kutseharidusega inimesi. See võimaldab oletada, et rolli mängisid muud tegurid, kui seda on tavapärane ametialale sisenemise eeldus — haridus.

Tabel 4 näitab, et **sissetuleku** poolest eristuvad teistest eraettevõtjad. Seega olid riskivalmidusest saadavad tasud suuremad kui tavalistel palgatöötajatel. Ka juhtide hulgas on sissetulekute tase kõrgem kui muudes kutsegruppides, kuid võrreldes eraettevõtjatega on nende igakuine keskmine sissetulek üle 1000 krooni väiksem. Teiste ametigruppide keskmine sissetulek jääb alla üldist keskmist, olles suhteliselt vähe diferentseeritud. Nii on kõrgharidusega õpetajate sissetulek ligikaudu sama suur kui madalama haridustasemega töolistel, kontoriametnikel ja teenindajatel. Ka mediaansissetuleku hierarhia sarnaneb keskmise sissetuleku omaga.

Kutsegruppidesse kuulumist prognoosivad tunnused

Kutsegruppide stabiilsuse aluseks on ühelt poolt ametiga seotud väljaõppe eripära, mida me praeguste andmetega uurida ei saa, teisalt aga teatud erinevused kutsegruppidesse kuuluvate inimeste vahel. Neid võimalikke faktoreid, mis tingivad ühe või teise kutse eelistamist, prognoosisime kahe kohordi andmete alusel (vt lisa 2.1 ja 2.2).

Meie **esimene hüpotees** selle kohta, et sugu diferentseerib tugevalt kutsegruppi kuulumist mõlemas kohordis, leiab kinnitust. 1940. aastate kohordi puhul on kõige feminiinsemaks osutunud ametnike grupp. Meestekesksed on juhtide ja tööliste grupp. Üldiselt annab sugu siin oodatud pildi, kuid kuna 1966. aasta keskkoolilõpetajate seas on tuntav naiste ülekaal (naisi 2/3), siis tuleb neid tulemusi ka selles kontekstis vaadata. Seda teravamalt kerkib esile naiste ülekaal ametnike seas ning meeste ülekaal juhtide ja tööliste hulgas. Küll aga ei jõudnud arvukate tütarlaste seast, kes lõpetasid keskkooli, oluliselt rohkem naisi õpetajate või tippspetsialistide staatuseni, kuigi üldise ühiskonnas valitseva soolise jaotusega võrreldes oli naisi neil positsioonidel rohkem.

1960. aastate kohordi puhul ilmneb samasugune kutsegruppide sooline segregatsioon. Tervikuna nähtub, et turumajanduse tingimustes on sooline segregatsioon kutsegruppides tugevnenud. Õpetajate, ametnike ja teenindajate gruppides on naiste tugev ülekaal. Juhi kohale on jõudnud enam naisi kui vanema kohordi puhul. Samas oli aga meestel tunduvalt suurem tõenäosus hakata tegelema eraettevõtlusega.

1940. aastate kohordi ametite sooline segregatsioon näitab seda, et nõukogude ideoloogias ja retoorikas väljendunud sugudevahelise võrdsuse idee ei toiminud. Ametite soolise segregatsiooniga üks peamisi mõjutajaid oli haridussüsteem, mis eelistas keskkoolilõpilasena tüdrukuid. Seega olid tütarlastel paremad võimalused hiljem kõrgharidust omandada (rahvaloenduse andmeil oli 1939.–1948. aasta sünnikohordis juba 1970. aastal kõrgharidusega naisi rohkem kui mehi). Kuna käsumajanduse tingimustes kaasati üha enam naisi tööhõivesse, siis olid nad ka hariduse omandamiseks kõrgemalt motiveeritud ning naiste haridustase järjest tõusis (1980. aastatel oli üle 60% üliõpilastest ja 1989. a rahvaloenduse andmeil üle 60% ülikoolide lõpetajatest naised) (Titma ja Kenkmann 1988). Hea

haridustase võimaldas neil aina rohkem töötada valgekraade ametikohtadel. Varasema kohordi puhul kinnitab juhtide ametigrupi maskuliinsus tõsiasi, et naised ei jõudnud tihti positsioonidele, mis andsid reaalse otsustusõiguse. Samas tuli suhteliselt hästi haritud — keskkooli lõpetanute — hulgast rohkem meestöölisi. Seega jõudis enam mehi kas päris tippu või hakkas tegema füüsilist tööd. Naised jäid ametialases struktuuris enam n-ö keskmistele positsioonidele ehk olid ülekaalus valgekraade seas. Hästi tuleb esile Nõukogude Liidu välja arenenud sooline tööjaotus, kus sugu diferentseeris tugevamalt kui näiteks Läänes (Titma jt 2002).

End turumajanduslikus ühiskonnas teostanud kohordi puhul on näha naiste koondumist haridus- ja teenindussfääri. On tõenäoline, et naised palgati neisse sfääridesse nii nende hea haridustaseme tõttu kui ka sellepärast, et lähtuti stereotüüpilistest ettekujutustest, mille kohaselt on need ametid naistele sobivamad kui meestele ja et nad saavad neil paremini hakkama. Sellel, et naised ei jõudnud oma põlvkonna edukamate hulka — eraettevõtjateks — peavad olema muud kui haridustasemest lähtuvad põhjused. Kõige laiemalt levinud seletus seostub naiste väiksema riskivalmidusega — nad ei osanud nii kiiresti reageerida ühiskonnas toimuvatele muutustele ja avanevatele võimalustele. Lisaks sellele võib üks põhjus olla ka naiste tõrjumine eraettevõtlusest. Oluline on aga see, et turumajandusele üleminek kinnistas ja isegi süvendas soolist tööjaotust, mis kujunes välja nõukogude tingimustes.

Kuna käsumajanduslikus ühiskonnas oli haridussüsteemist tööleminek rangelt institutsionaliseeritud, siis on hariduse tugev prognoosijõud kutsegruppidesse jaotumisel 1940. aastate kohordi puhul oodatav. Siin suurendavad kõrgem ja lõpetamata kõrgem haridus tõenäosust saada juhiks, spetsialistiks ning vähendavad tõenäosust hakata tööliseks. Keskeriharidus suurendab tõenäosust olla juht ja õpetaja ning vähendab tõenäosust kuuluda tööliste hulka. 1960. aastate kohordi põhjusanalüüs võimaldab väita, et keskhariduse erivormid suurendavad kõrghariduse taustal tõenäosust saada tööliseks, teenindajaks, ametnikuks ja ka ettevõtjaks (v.a keskeriharidus). Samas vähendavad nad tõenäosust tegutseda juhtide ja õpetajatena. Seega on ka siin tugev seos hariduse ja hilisema ametikoha vahel. Kinnitust leiab **teine hüpotees** — kõrgharidus suurendab mõlema kohordi puhul professionidesse kuulumise tõenäosust.

Ajal, mil keskharidus polnud veel kohustuslik, oli analüüsitav 1940. aastate kohort hästi haritud. Võrreldes nendega, kellel oli vaid põhiharidus, olid keskkoolilõpetajatel paremad võimalused edasi õppida ning seega saavutada ka ametialast positsiooni, kuna keskkoolid valmistasid ette kõrgkooli astujaid. Analüüs näitas selgelt, et haridussüsteem pani kindlalt paika selle, millistele ametikohtadele inimene jõudis. Pärast kooli lõpetamist suunati inimene kindlale ametikohale, kus tal tuli teatud hulk aastaid töötada. Vaadeldava kohordi puhul tuleb arvestada ka seda, et teatud määral oli tegu respondentide isiklike valikutega, kui nad otsustasid pärast põhikooli edasi õppida keskkoolis, sest viimane oli veel vabatahtlik. Neil oli olemas teatav valikuvabadus oma tuleviku üle ning nõukogude süsteem tasustas neid, kes olid haridussüsteemis edukad, paremate töökohtadega. Kuna aga tööjõuturg ning seega ka konkurents otseselt puudusid, ei saa siin enamiku ametigruppide puhul rääkida hariduse väärtustamisest inimkapitali teooria mõttes. Viimane võiks teataval määral kehtida ainult juhtide puhul, kellel diplomi ettenäitamine teoreetiliselt ei pruugi olla ametikohale asumise otsene eeldus. Üldiselt oli tegu jäiga süsteemiga, mis püüdis kontrollida erineva kvalifikatsiooniga töötajate n-ö tootmist tööturu jaoks. See süsteem arendati veelgi tugevamalt välja 1970. aastal kohustusliku keskhariduse nõudega.

Ilmneb, et turumajanduslikus ühiskonnas mängis omandatud haridustase suurt rolli ja kõrgem haridus võimaldas saada vaimse töö tegijaks, samas kui keskhariduse eritüübid viisid madalama staatusega ametikohtadele. Kõige huvitavam on aga hariduse seos eraettevõtjaks saamisega. Selgelt nähtub see, et võrreldes kõrghariduse saavutanutega, piisas eraettevõtjaks olemiseks küllaltki madalast haridustasemest — kutse- või üldkeskharidusest. Selle grupi puhul avaldub kõrgema hariduse ebaolulisus üleminekuühiskonna tingimustes, kinnitades **kolmandat hüpoteesi**. Inimkapitali teooria, mis väidab, et kõrgem haridus toob kõrgemaid tasusid, ei iseloomusta ettevõtjate gruppi, sest ettevõtjate sissetulekud olid vaadeldavate gruppide hulgas 32-aastaselt kõrgeimad.

Inimese kasvukeskkond, mida suurel määral kujundavad tema vanemad, võib teoreetiliselt avaldada väärtushinnangute, arusaamade ja motivatsiooni vormimise ning lapse enda saavutatud haridustaseme kaudu olulist mõju tema elukutsevalikule. Käesolevas analüüsis ilmnis mõlema kohordi puhul kutsegruppidesse kuulumisel

vanemate hariduse tagasihoidlik toime, kinnitades vaid osaliselt **neljandat hüpoteesi**. Siin väljendub tõsiasi, et sotsiaalselt nivelleeriv ühiskond suutis vanematelt üle võtta noorema generatsiooni kasvatamise laialdase lasteasutuste- ja haridussüsteemi tõttu. Samuti oli perekondlik päritolu madala elatusaseme ja perekonna kasutuses olevate ressursside pärast vähem tähtis kui Lääne ühiskondades. Kuna naisi kaasati meestega võrdselt tööellu, muutus perekond kui institutsioon nõukogude ühiskonnas veelgi nõrgemaks. Noorema kohordi puhul tuleb silmas pidada ka ühiskondlike muudatuste mõju, mis veelgi nõrgendas vanemate haridustaseme prognoosijõudu. Nõrka prognoosijõudu omab vaid isa haridustase.

Keskkooli lõpetamise koht on struktuurne tunnus. Kuigi kooli valik võib tuleneda inimese isiklikust otsusest, mõjutab see tema edasist tööteed. Keskkooli lõpetamine Tallinnas on olnud 1940. aastate kohordis üks juhiks, spetsialistiks ning ametnikuks saamise mõjureid. 1960. aastate kohordi puhul osutub keskkooli lõpetamine Tallinnas juhtide, eraettevõtjate, ametnike ja teenindajate gruppi kuulumist prognoosivaks tunnuseks. Juhtide puhul on ka siin mõju tugev, ametnikel mõnevõrra nõrgem. 28-aastaselt vähendab Tallinnas elamine tõenäosust tegutseda ettevõtja ja õpetajana, maaelukoht aga töölisena. Üldiselt leiab kinnitust **viies hüpotees**, mis väidab, et Tallinnas elamine ja õppimine prognoosib valgekrae ametit.

Kui kõrvutada 1940. aastate kohordi õppimispaiga mõjusid sünikoha omadega, siis ilmneb, et juhtide ja ametnike puhul ei osutunud Tallinnas sündimine ametigruppi kuulumist prognoosivaks. Tulevased juhid olid suure tõenäosusega sündinud hoopiski maal ning spetsialistide puhul vähendas Tallinnas sündimine oluliselt vastava ameti omandamise tõenäosust. Ilmselt on tulevased juhid ja ametnikud ning tõenäoliselt ka spetsialistid tulnud omandama keskharidust Tallinnasse. Nii vähendas tõenäosust saada juhiks keskkooli lõpetamine maal. Koolilõpetamine Tallinnas andis edasiõppimise stimuleerimise kaudu paremad eeldused saada spetsialistiks ning teha karjääri ja jõuda juhipositsioonile. Kokkuvõtvalt võib öelda, et erinevus Tallinnas ja mujal Eestis antava keskhariduse vahel oli käsumajanduslikus Eestis olemas.

Turumajandusliku ühiskonna tingimustes andis Tallinnas õppimine pisut nõrgema eelise võrreldes nõukogude ajaga, kuid jäi siiski faktoriks, mis soodustas valgekrae ameti saamist. Reformiperioodi alguses ei andnud Tallinn elukohana eeliseid saada eraette-

võtjaks. Ilmselt muutus siin otsustavaks Eesti šokiteraapiliste majandusreformide omapära, mille tagajärjel sai igas vallas üsna lihtsa vaevaga asutada oma firma. Eestis ei kontsentreerunud erettevõtlus ainult Tallinna, vaid jaotus ühtlaselt üle kogu riigi. Samas suurettevõtjad koondusid loomulikult Tallinnasse, kuid meie kohordi puhul on põhiliselt tegemist väikeettevõtjatega.

Kuues hüpotees väidab, et kõrgemad hinded keskhariduse omandamisel prognoosivad vaimse töö tegijate hulka kuulumist. 1940. aastate kohordi puhul prognoosivad keskmisest kõrgemad hinded spetsialistideks ja juhtideks saamist. Hinded näitavad vähemalt teoreetiliselt õpilase teadmiste taset, mis omakorda määrab võimaluse edasi õppida. Samuti võivad hinded ilmutada ka õpilase valmisolekut teha tööd, mis kaudselt viitab motiveeritusele. Seega on juhi ja spetsialisti positsioonidele jõudnud inimeste suhtumine õppetöösse olnud tõsine. Viimane lõi omakorda head võimalused selleks, et edasi õppida ning jõuda teadmisi nõudvatele ametikohtadele. 1960. aastate kohordis niisugust selget seost ei ilmnenud. Üks põhjus võib olla see, et kõrgemad hinded suurendavad tõenäosust kuuluda kõrgharidusega ametitesse (arstid, juristid, teadlased jne), mis väikse arvu tõttu lülitati kontrollgruppi. Seega leidis meie hüpotees vaid kaudselt kinnitust ning hinded ei ole tugevad tegurid, mis põhjustaksid kutsegruppidesse jaotumist.

Seitsmenda hüpoteesi kohaselt suurendavad kõrge enesehinnang ja elus edasijõudmise väärtustamine 1960. aastate kohordis juhi ja ettevõtjana tegutsemise tõenäosust. Hinnang oma võimetele ja ametieelistused on respondentide puhul fikseeritud keskkooli lõpuklassi seisuga. Analüüsi üks huvitavamaid tulemusi on see, et keskkooli lõpus antud hinnangud ja tehtud plaanid prognoosisid küllaltki hästi viieteistkümneme aasta pärast saavutatavaid positsioone. Nii ei soovinud tulevased juhid saada keskeriharidusega spetsialistideks. Sama prognoosib ka ametnike hulka kuulumist, kuid nende puhul ambitsioonikusest siiski ei piisanud ning viisteist aastat hiljem oli viimaste hulgas rohkem keskeri- kui kõrgharidusega spetsialiste. Ilmselt ei suutnud ametnikuks saanud inimesed transformatsiooniperioodil madalama haridustaseme tõttu kõrgematele positsioonidele tõusta. Huvitav tulemus on ka see, et kui tulevaste juhtide puhul ei osutunud keskkooli lõpus tehtud plaan saada juhtivaks töötajaks oluliseks, siis ettevõtjate hulka kuulumist prognoosib just soov olla juht. Suund edukusele oli seega olemas juba

varases eas. Samuti soovisid nad saada kõrgharidusega spetsialistiks. Kõrghariduse omandamine ei osutunud lõppkokkuvõttes oluliseks faktoriks. Kõrgharidusega respondentide taustal oli eraettevõtjate seas rohkem kutse- ja üldkeskharidusega inimesi. Lisaks on juhid ja eraettevõtjad keskkooli lõpus hinnanud oma organiseerimisvõimeid keskmisest kõrgemateks. Seda on teinud ka tulevased õpetajad, kelle hulka kuulumist prognoosib muuhulgas keskmisest kõrgem kultuurihuvi.

28-aastaste respondentide **hinnang oma ametikõrgenduse võimalustele** eakaaslaste seas prognoosis 1960. aastate kohordi puhul väga adekvaatselt kutsegruppidesse kuulumist. 28-aastaselt oma ametitõusu võimalusi eakaaslaste omadest kõrgemaks hinnanud kuulusid 32-aastaselt juhtide, eraettevõtjate, kuid ka teenindajate hulka. Oma ametitõusu võimalusi madalaks hinnanud töötasid viis aastat hiljem töölistena. 28-aastaselt oli ettevõtjaid väga vähe. See grupp formeerus alles turumajanduslike suhete kujunedes ja majanduse üleminekul erakapitalile. Eraettevõtjateks said need, kes ametitõusule orienteerituna võtsid enda kanda suurema riski ning jõudsid seega põlvkonna edukamate hulka. Ka juhid on oma ametitõusu võimalusi hinnanud täpselt, kuna tajusid adekvaatselt oma võimeid. Huvitav on see, et ka teenindajad pidasid oma ametitõusu võimalusi headeks, kuid kiire tõus neil ei õnnestunud. Viimast võib seletada teenindajate küllaltki hea positsiooniga 1990. aastate alguses. Ametialase struktuuri stabiliseerudes teenindavate töötajate prestiiž ja sissetulekud aga kahanesid ning madalam haridustase ei võimaldanud neil karjääri teha. See osa respondentidest, kes omas madalat ettevalmistust, kasutamaks ära avanevaid võimalusi, hindas ennast objektiivselt ning langes madalama staatusega ametigruppi — tööliste sekka.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et just juhtide ja ettevõtjate puhul osutasid inimsubjektsuse (*human agency*) näitajad olulisteks prognoosijateks. Ambitsioonikad plaanid ametivalikul, oma organiseerimisoskuste kõrgelt hindamine ning oma väärtuste tunnetamine muudatuste hakul tagasid tõepoolest hea positsiooni kutsealases struktuuris, kinnitades seitsmendat hüpoteesi.

1940. aastate kohordi puhul osutasid inimsubjektsuse komponentidest kutsegruppide enim prognoosivateks tunnusteks väärtusorientatsioonid ja hinnangud oma võimetele. Siin on tulemuste otsene kõrvutamine kahe kohordi osas raskendatud.

Eluorientatsioonidest osutusid prognoosijõudu omavateks orienteeritus tööle, vaimsetele tegevustele ning perekonnale ja kodustele tegevustele. Ootuspäraselt prognoosib spetsialistide hulka kuulumist orienteeritus tööle ja erialase enesetäiendamisega seotud tegevustele. Töö kujunes nende jaoks paljuski elu keskmeks, pakkudes laialdasi eneserealiseerimisvõimalusi. Üllatuslikult ei prognoosi see orientatsioon kuulumist juhtide hulka. Orienteeritus vaimsele enesearendamisele, mis tähendab, et kõrgelt hinnatakse kultuuriürituste külastamist, lugemist, keelte õppimist jmt, prognoosib õpetajate hulka kuulumist. Kui võrrelda spetsialiste ja õpetajaid, siis ilmneb küllaltki hästi ametile omase väärtusmaailma väljakujunemine. Kuigi mõlematel oli vajadus ennast arendada, leidsid ühed selleks võimaluse ametialase tegevuse ja teised tööga otseselt mitte seotud tegevuste kaudu.

Pere ja koduste tegevuste (TV vaatamine, raadio kuulamine, ajalehtede lugemine) kõrgelt hindamine prognoosib eeldatult tööliste, aga ka juhtide hulka kuulumist. Kui tööliste puhul oli oodatav, et tegu on inimestega, kelle jaoks kutsealasest tööst on meeldivam mingi muu tegevus, siis juhtide puhul on selline tulemus üllatavam. Kuna tegu on keskea hakul antud hinnanguga, siis võib üheks seletuseks olla tõik, et ligikaudu pooled juhtidest olid sellal juba kolmekümnnendates eluaastates. Seega võivad siin, nagu ka kõigi teiste orientatsioonide puhul, kajastuda inimeste ametialased mõjutused. Juhid leiavad, et nad on end juba ametialaselt teatud määral teostanud ning neile tundub meeldivam pühendada end perekonnale. See langeb kokku ka kohordi eluorientatsioonide analüüsi tulemustega, mis näitasid, et orientatsioon perele ja meedia tarbimisega seotud tegevustele on 30. eluaastates enim esinev ja tugevalt integreeritud eluorientatsioon (Titma ja Paalandi 2001).

1940. aastate kohordi **enesehinnangutest oma edukusele** eakaaslaste seas ilmnas üllataval moel, et need, kes pidasid end 31-aastaselt eakaaslastest edukamaks, ei kuulu tõenäoliselt 43 aasta vanuselt juhtide hulka. Samas vähendab tõenäosust kuuluda ametnike või tööliste sekka enda pidamine eakaaslastest vähem edukaks. Seega võib oletada, et nii kõrgema staatusega tulevased juhid kui ka madalama staatusega tulevased töölised ja ametnikud on pidanud end eakaaslastega üsna võrdseteks. Edukuse all võivad erinevad ametirühmad silmas pidada muidugi oma elu erinevaid aspekte, mis ei pruugi olla seotud ametialase edukusega. Juhtide hulka

kuulumist prognoosivad 31-aastaselt väljendatud eelistused palgatõusu ja ametialase edutamise osas. 43-aastaselt juhtide hulka kuulujad oleksid tollel ajal võimaluse korral valinud pigem ametialase edutamise kui palgatõusu. Ühes küljest võib see näidata karjäärile orienteeritust, aga kuna juhte prognoosivad ka keskmisest kõrgemad sissetulekud, siis materiaalse heaolu aspekt võimaldab neil eelistada pigem teist varianti.

Huvitava tulemuse andis 1940. aastate kohordi puhul ka selline töötee karakteristik nagu **töökohtade arv pärast keskkooli** (kuni 31 aasta vanuseni). Mainitud tunnus on eriti põnev käsumajanduse kontekstis, kus töökohtade vahetamine ei olnud eriti levinud nähtus. Kohordi lõikes oli selleks ajaks töökohtade keskmine arv 2,8. Keskmisest suurema töökohtade arvu olemasolu prognoosib juhte, ametnikke ning töölisi. Juhtide keskmisest suurema töökohtade arvu taga võib näha nende pikemat karjääriredelit — otse koolipingist saadakse juhiks harva. Tippu jõudmine nõudis töötamist mitmel töökohtadel. Ka tulevastel ametnikel ja töölistel oli selleks ajaks olnud keskmiselt rohkem töökohti. See tähendab, et neil ametikohtadel oli liikuvus suurem, eksisteeris teatav tööjõuturg. Vaadeldud ametite puhul oli tööjõuturu põhjus nõukogude tööturul valitsenud füüsilise ja rutiinse vaimse töö tegijate pidev puudus. Samal ajal oli tööturu see osa, mis puudutas vaimset tööd, rangelt reguleeritud ning need töökohad olid määratud ülikoolide ja kesk-eriharidust andvate asutuste lõpetajatele (Titma jt 2002). Seda, et neil kohtadel oli piiratud ka liikuvus, näitab keskmisest madalam töökohtade arv spetsialistide ja õpetajate puhul.

1960. aastate kohordi puhul oli võimalik uurida **rahvuse** mõju ametikuuluvusele. Mitte-eestlaste (peamiselt venelaste, kuna teiste rahvuste osakaal on siin väga väike ja ka neist pärineb suurem osa endise NSVL territooriumilt) tõenäosus töötada juhi, õpetaja või teenindajana on väike, palju suurem on neil tõenäosus olla tööline. Tööturu rahvuslik segregatsioon põhineb eelkõige keeleoskuse probleemil. Muulased, kes tulid Eestisse, ei õppinud tavaliselt ära eesti keelt, mis oli võimalik vene lasteaedade ja koolide olemasolu tõttu. Venelased moodustasid ka terveid oma kogukondi, kus sai rahvusaaslastega suhelda, mis omakorda ei motiveerinud õppima eesti keelt. Pealegi oli vene keel ka eestlaste seas aktsepteeritud suhtluskeel. Turumajanduslike suhete avanedes tekkis tööturul konkurents ning inimesi hakati hindama nende teadmiste ja oskuste

alusel. Riigikeelt nõudvatele ametikohtadele muulased enam ei pääsenud. Juhi, õpetaja (v.a vene koolide õpetajad) ning teenindaja töös on olulisel kohal igapäevane suhtlus riigikeeles. Muust rahvusest inimesed töötasid aga edasi füüsilist tööd nõudvatel ametitel, kus saab hakkama ka erilise keeleoskusega.

Kokkuvõte

Inimsubjektsus kui erinevatesse kutsegruppidesse kuulumise põhjus väljendub meie analüüsis konkreetsete kutsegruppide kaudu. Põhjusanalüüs võimaldas mõlema kohordi puhul küllaltki hästi prognoosida ametigruppidesse kuulumist. Siiski oli juhtide, eraettevõtjate, spetsialistide ja õpetajate hulka kuulumine paremini prognoositav kui ametnike, teenindajate ja tööliste sekka jõudmine. Viimastesse gruppidesse kuulumine on halvemini prognoositav just enesehinnanguliste näitajate poolest (nt keskkooli lõpus tehtud plaanid ja enesehinnangud). Madalama staatusega gruppidesse jõudmise halvemat prognoositavust on täheldatud ka eelnevates analüüsides. Näiteks on olnud nõrgemalt prognoositavad transformatsioonis kaotajate sekka jäänud grupid (Titma ja Trapido 2002). Püüd seda nähtust selgitada võiks viia mõttele, et kõrgema positsiooniga inimestel (juhid ja ettevõtjad) on juba noorukieas olnud kindlad ambitsioonid ja motivatsioon ning nad on ennast hinnanud piisavalt adekvaatselt, et toime tulla ka oluliste ühiskondlike muudatustega. Samas pole madalama seisundini jõudnutel (ametnikud, töölised) olnud keskkooli lõpus nii kindlat nägemust oma võimetest ja ambitsioonidest. Sellest lähtuv sihikindlusetus on nad turumajanduse kujunemise protsessis viinud madalama staatusega ametikohtadele või jätnud hoopiski ilma tööta.

Ka 1940. aastate kohordis oli ametnike ja tööliste ametitesse kuulumine halvemini prognoositav. Seletuse otsimisel pöördume tagasi käesoleva töö teooriaosas välja toodud professionide ja mitteprofessionide võrdluse juurde ning oletame, et skaalal rohkem professionide hulka kuuluvad ametid (spetsialistid, juhid, õpetajad) on tugevamalt väljakujunenud subkultuuri ja kogukonnatundega. Nendele ametitele sisenenud noori on ühendanud sarnased väärtushinnangud, mis ametis oldud aja jooksul on veelgi süvenenud. Skaalal enam mitteprofessionide sekka kuulunud ametite

(ametnikud, töölised) puhul pole need väärtushinnangud noortel nii selgelt välja kujunenud ja ka amet oma vähem oluliseks peetud subkultuuriga ning mitte nii arenenud kogukonnatundega ei loo sama tugevat ja ühtset väärtusmaailma. Seega tuleb lisaks noorukiea väärtushinnangutele ja ambitsioonidele näha mõjutajana ka hilisemat ametialast tegevust.

Üllatavalt ei mõjutanud kutsegruppidesse kuulumist sotsiaalse päritolu selektsioon. Võib arvata, et selle faktori toimimiseks on vaja põlvkondade vahetumist ja perekonna kui sotsiaalse institutsiooni ja tema ressursside olulist suurenemist. Arvestades Eesti ühiskonna väiksust, võib oletada, et sotsiaalsed sidemed hakkavad märksa tugevamalt toimima tulevikus ja viivad põlvkondade vahetumisel sotsiaalse taastootmise selgepiiriliste mehhanismide kujunemisele.

Kasutatud kirjandus

- Abbott, A. (1993) The Sociology of Work and Occupations. *Annual Review of Sociology* 19: 187–209.
- Ametite klassifikaator. (1999) Sotsiaalministeerium.
- Becker, G. S. (1964) *Human Capital*. New York: Columbia University Press.
- Bielby, W., Baron, J. (1986) Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Discrimination. *American Journal of Sociology* 91: 759–779.
- Bilbarz, T. J., Raftery, A. E. (1999) Family Structure, Educational Attainment and Socioeconomic Success: Rethinking the “Pathology of Matriarchy”. *American Journal of Sociology* 105: 321–365.
- Blau, P., Duncan, D., Tyree, A. (1994) The Process of Stratification. Raamatus: Grusky, D. B. (toim). *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Westview Press.
- Bourdieu, P. (1994) *Distinction: a Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bowles, S., Gintis, H. (1976) *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.

- Eckaus, R. S. (1973) *Estimating the Returns to Education: A Disaggregated Approach*. Berkeley, California: The Carnegie Commission on Higher Education.
- Elder, G. H. (1994) Time, Human Agency and Social Change: Perspectives on the Life Course. *Social Psychology Quarterly* 57: 4–15.
- Freedman, M. K. (1976) *Labour markets: Segments and Shelters*. Montclair, N.J: Allanheld, Osmun.
- Giele, J. Z., Elder, G. H. (toim) (1998) *Methods of Life Course Research: Quantitative and Qualitative Approaches*. California: Sage Publications.
- Hämmäl, J. (2002) *Ametid käsumajanduslikus ja turumajanduslikus Eestis (Kahe hariduskohordi näitel)*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli Sotsioloogiaosakond.
- Kalleberg, A. L., Berg, I. (1987) *Work and Industry: Structures, Markets and Processes*. New York: Plenum Press.
- Marshall, G. (toim) (1998) *Dictionary of Sociology*. 2nd ed. Oxford University Press.
- Otto, L. B., Call, V. R. A., Spenner, K. I. (1981) *Design for a Study of Entry into Careers*. Massachusetts: D.C. Heath and Company Lexington.
- Pavalko, R. M. (1988) *Models for Studying the Professions — Sociology of Occupations and Professions*. Itasca, Illinois, F. E. Peacock Publishers, Inc.
- Schultz, T. W. (1961) Investment in Human Capital. *The American Economic Review* 51: 1–17.
- Sewell, W., Hauser, R., Wolf, W. (1994) Sex, Schooling and Occupational Status. Raamatus: Grusky, D (toim). *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Westview Press.
- Sewell, W. H., Orenstein, A. M. (1965) Community of Residence and Occupational Status. *American Journal of Sociology* 70: 551–563.
- Spenner K. I., Featherman, D. L. (1978) Achievement Ambitions. *Annual Review of Sociology* 4: 373–420.
- Spilerman, S. (1977) Careers, Labour market Structure, and Socioeconomic Achievement. *American Journal of Sociology* 83: 551–593.
- Titma, M. (1972) *Professionaalne orientatsioon kõrgemat haridust nõudvatele kutsetele*. Tartu: TRÜ kirjastus.
- Titma M. (toim). (1999) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus.
- Titma, M., Kenkmann, P. (1988) *Meie üliõpilaskond*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Titma, M., Tuma, M., Roosmä, K. (2002) *Education as a Factor in Intergenerational Mobility in Soviet Society*. (käsikiri).

- Titma, M., Paalandi, V. (2001) Eluorientatsioonide ealine dünaamika. Raamatus: Titma, M. (toim). *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- Titma, M., Palumets, L., (2001) Kommunistlikusse parteisse kuulumine: eeldused ja tagajärjed. Raamatus: Titma, M. (toim). *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- Titma M., Pals, H. (1999) *Kutseala kui kutsegruppi kujundav alus*. Raamatus: Titma, M. (toim), Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus.
- Titma, M., Roosma, K. (1999) *Põlvkonna sotsiaalne diferentseerumine ja mobiilsus*. Raamatus: Titma, M. (toim), Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus.
- Titma, M., Kenkmann, P., Saar, E., Uueküla, J. (1990) *Ühe põlvkonna elutee*. Tallinn: Olion.

Lisa 1.1. 1940. aastate kohordi töökohtade kodeering kutsegruppidesse

I Juhid	128
1 Valitsusasutuste ja struktuuriliste allüksuste juhid	4
3 Partei-/sotsiaalsete organisatsioonide ja allüksuste juhid	4
4 Ettevõtete ja organisatsioonide juhid	22
5 Tehnikaosakondade ja büroode juhid	9
7 Leaders of technical sections, groups, bureaus	27
8 Peainsenerid, juhtivad tehnilised spetsialistid	23
13 Põllumajandusettevõtete juhid	11
14 Põllumajanduse peaspetsialist	10
23 Teaduslike uurimisasutuste juhid	2
46 Juhid kaubanduses, avalikus toitlustamises, majapidamisteenustes	16
II Spetsialistid	127
2 Spetsialistid valitsusasutustes	12
9 Insenerid, projekteerijad tööstuses, transpordis, kommunikatsioonis	29
19 Juhid meditsiinis	2
20 Pearstid	3
21 Arstid (k.a hambaarstid)	21
24 Tehnikavaldkonna teadustöötajad	2
25 Loodusteaduste teadustöötajad	12
26 Sotsiaalteaduste teadustöötajad	7
36 Kirjastuste juhid, peatoimetajad	3
37 Ajakirjanikud, kirjanikud	2
38 Toimetajad	7
39 Direktorid ja juhatajad kultuurivaldkonnas	4
41 Loomingulised töötajad	15
44 Juristid	8
III Õpetajad	112
28 Professorid, dotsendid	3
29 Kõrgkoolide lektorid	6
30 Haridusasutuste juhid	10
31 Õpetajad tehnikumides ja koolides (ka polütehnilistes koolides)	55
32 Algkoolide õpetajad	3
33 Lasteaedade ja lastekodude juhid	2
34 Abiõpetajad	20
40 kultuuri- ja haridusvaldkonna spetsialistid	13
IV Kontoriametnikud	133
53 Kontoriametnikud (raamatupidajad, arveametnikud, sekretärid)	63

49	Planeerimise, finantside ja töö/palgakorraldusega tegelevad ametnikud	3
50	Peaökonomistid, pearaamatupidajad	7
51	Ökonomistid, inspektorid, kontrollid	42
52	Kaadriosakondade ja sektiioonide juhid	18

V Töölised 154

6	Tootmistööde juhatajad	17
12	Pooliku kvalifikatsiooniga töölised tööstuses, transpordis, sides	16
58	Põllumajandustöölised	26
59	Töölised rasketööstuses	25
60	Töölised kergetööstuses	25
61	Autojuhid (taksode, busside, jne)	20
62	Ehitustöölised	12
63	Lihttöölised (koristajad, valvurid, jne)	13

VI Kontrollgrupp 245

10	Transpordi ja sideala tehnikud	6
11	Tehnikud tööstuses	8
15	Kõrgharidusega põllumajandusspetsialistid	26
16	Keskeriharidusega põllumajandusspetsialistid	4
17	Põllumajandusinsenerid	27
18	Muud põllumajandustehnikud	14
22	Keskeriharidusega meditsiinispetsialistid	32
35	Teenindustöötajad noortesutustes	6
42	Mittetootmisalade insenerid	20
43	Muud mittetootmisalade tehnikud	22
45	KGB, MVD, Nõukogude armee, miilits	6
47	Kaubandus/toitlustusspetsialistid	12
48	Müügimehed, kokad, muud teenindajad	33
64	Muud vaimse töö tegijad	6
65	Arvutispetsialistid	7
67		4
68	Muud füüsilise töö tegijad	4
69		1
70	Nõunikud	7

Lisa 1.2. Kutsegruppide kodeeringud

	Kutsegrupp	Kodeering	Grupi suurus
I	Juhid	1; 3-5; 7-8; 13-14; 23; 46	128
II	Spetsialistid	2; 9; 19-21; 24-26; 36-39; 41; 44	127
III	Õpetajad	28-34; 40	112
IV	Kontoriametnikud	49-53	133
V	Töölised	6; 12; 58-63	154
VI	Kontrollgrupp	10-11; 15-18; 22; 35; 42-43; 45; 47-48; 64-70	245

Lisa 2.1. Varasemas kohordis 43 aastaselt kutsegruppidesse kuulumist prognoosivad faktorid multinoomse logistilise regressiooni abil.
(analüüsis 792 indiviidi, *Pseudo R-Square (Cox ja Snell)* =0,62)

Prognoosiv tunnus	Kutsegruppi kuulumine 43 aastaselt				
	juht	spetsialist	õpetaja	ametnik	töoline
Sugu	1,41***	0,01	0,02	-1,55***	1,56***
Haridustase 31aastaselt					
Keskeriharidus	0,99**	0,16	1,32***	-0,52	-1,10***
Kõrgem ja lõpetamata kõrg	1,46***	2,02***	2,10***	-0,49	-2,75***
Sünnikoht					
Tallinn	-0,35	-1,25**	-1,00*	-0,45	-0,74
Maa-asula	0,57*	-0,38	-0,91***	-0,11	-0,43
Keskkooli lõpetamise koht					
Tallinn	1,52***	1,69***	-0,69	1,29***	-0,40
Maa-asula	-0,68*	0,34	0,46	0,13	-0,06
Parteisse kuulumine 31aastaselt	1,03***	0,29	0,03	0,57	0,96
Ena haridustase					
Keskharidus	0,80**	0,60*	0,25	0,43	0,75**
Keskeriharidus	0,25	-0,03	0,71*	-0,39	0,21
Kõrgem ja lõpetamata kõrgem	0,26	0,54	-0,27	-0,66	-1,41
Isa haridustase					
Keskharidus	-0,45	0,23	0,01	-0,59	-0,86**
Keskeri	1,09**	0,29	-0,38	1,21***	1,16**
Kõrgem ja lõpetamata kõrgem	-0,85*	-0,14	-0,96**	0,53	-0,35
Hindled kk lõputunnistusel	0,21**	0,40***	0,04	0,00	-0,08
Töökohtade arv peale kk					
1	0,06	-0,09	0,57	-0,68*	-0,28
Ule 4	0,89***	0,35	0,27	1,02***	0,75**
Sissetulek 31 aastaselt (rubla)					
10-100	0,03	-0,23	0,31	-0,82*	-0,65
Ule 200	0,97***	0,14	-0,79**	0,12	0,64**
Haridus: prestiiž ja positsioon	0,20	-0,23	-0,41***	0,00	-0,12
Haridus: enesearendamine	0,07	0,17	0,09	0,12	0,30*
Eluorientatsioon: töö	0,28	0,61***	0,19	-0,10	-0,16

Proгноosiv tunnus	Kutsegruppi kuulumine 43 aastasel				
	juht	spetsialist	õpetaja	ametnik	tööline
Eluorientatsioon: töö	0,28	0,61***	0,19	-0,10	-0,16
Eluorientatsioon: vaimne tegevus	0,05	0,16	0,42*	0,07	0,05
Eluorientatsioon: pere ja meedia	0,52**	-0,33	-0,14	0,30	0,41*
Edukus võrreldes eakaaslastega					
Edukam	-0,59*	0,09	0,37	0,10	-0,64
Vahemedukas	-0,65	-0,03	-0,78	-1,38**	-0,99*
Edutamine vs palk					
Valiks pigem edutamise	1,07***	0,45	0,00	0,37	0,07

Võrdluskategooria (ülevaalt alla): 1. Naine 2. Keskharidus 3. Muu linn 4. Muu linn 5. Ei kuulunud parteisse 31 aastasel. aastal 6. Alla keskhariduse 7. Alla keskhariduse 8. 2–3 töökohta 9. 110–109 rubla 10. Sama edukas kui eakaaslased 11. Valiks pigem palgakõrgenduse.

***: $p < 0,01$; **: $p < 0,05$; *: $p < 0,1$

Lisa 2.2. Hilisemas kohordis 32 aastasel kutsegruppidesse kuulumist prognoosivad faktorid multinoomse logistilise regressiooni abil. (analüüsis 1414 indiviidi, Pseudo R-Square (Cox and Snell) = 0,48)

Proгноosiv tunnus	Kutsegruppi kuulumine 32 aastasel					
	juht	ettevõtja	õpetaja	ametnik	teenin- daja	tööline
Sugu	0.23	0.75***	-1.98***	-2.52***	-1.73***	0.24
Rahvus	-1.15***	-0.58**	-1.16***	-0.47	-0.54**	0.67**
Haridustase 28 aastasel						
Kutseharidus	-1.27***	0.86**	-1.01*	1.44***	1.63***	2.64***
Keskharidus	-0.14	1.17***	-1.86***	1.49***	1.95***	2.63***
Keskeriharidus	-0.65**	0.36	-0.24	1.18***	0.99***	1.93***
Keskkooli lõpetamise koht						
Pealinn	0.94***	0.89**	0.59	0.69*	0.87*	0.13
Maa-asula	0.26	0.14	-0.82**	0.25	-0.04	0.16
Elukoht 28 aastasel						
Pealinn	-0.06	-0.85**	-1.13**	-0.23	-0.41	-0.43
Maa-asula	0.03	-0.72**	0.43	0.00	-0.24	-0.39*
Isa haridus aastates	-0.06**	0.00	-0.02	-0.02	-0.03	-0.07**
Keskmine hinne tunnistusel						
Alla 4.0	-0.24	-0.17	-0.03	0.34	0.07	0.28
Üle 4.5	-0.78***	-0.59	0.58**	-0.35	-0.48	0.29
Võimalus tõusta ametiredelil						
Suurem kui eakaaslastel	0.96***	0.87***	-0.09	0.54	0.65**	-0.53
Väiksem kui eakaaslastel	0.02	-0.33	-0.10	0.02	-0.22	0.34**
Soov saada keskeri- haridusega spetsialistiks	-0.74***	-0.37	-0.19	-0.53*	-0.38	-0.05
Soov saada kõrg- haridusega spetsialistiks	0.34	0.82***	0.28	0.32	-0.19	-0.04
Soov saada juhiks	0.23	0.54**	-0.09	0.05	0.28	0.25

Prognoosiv tunnus	Kutsegruppi kuulumine 32 aastaselt					
	juht	ettevõtja	õpetaja	ametnik	teenin- daja	tööline
rimises						
Huvi kultuurielu vastu	0,09	0,26	0,57**	0,27	-0,45*	-0,07
Haridus: prestiiž ja positsioon	0,18	0,24	-0,04	0,22	0,29*	0,13
Haridus: enesearendamine	-0,24*	-0,29**	-0,09	-0,11	0,00	-0,25**

Võrdluskategooria (ülevalt alla): 1. Naine 2. Eestlane 3. Kõrgem ja lõpetamata kõrgem haridus 4. Muu linn 5. Muu linn 6. Keskmise hinne 4.0 kuni 4.5 7. Tõenäosus eakaaslastega võrdne 8-10. Ei soovi saada ei lähema ega kaugemas tulevikus 11. Eriti ei huvita kuni üldse ei huvita

*** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

2. PEATÜKK

HARIDUS ELUTEED MÕJUTAVA FAKTORINA

Käesolev peatükk käsitleb haridust traditsioonilisest erinevalt — haridus kui faktor, mis mõjutab eluteed. Vaadeldavad 1940ndatel ja 1960ndatel aastatel sündinud kohordid on juba eas, kus haridustee seljataga ja lõigatakse peamiselt enda harimise vilju. Metodoloogiliselt asetab see autorid raskete probleemide ette. Haridus ei ole antud analüüsis sõltuv faktor, nagu seda on kasutatud paljudes varasemates uurimustes, vaid sõltumatu faktor, mille olulisust analüüsitakse teatud elutee sündmuste suhtes. Esimesel pilgul näib, et lineaarset või multinoomset regressioonanalüüsi ei saagi hariduse toime prognoosimiseks kasutada. Probleemi lahendamiseks tuli asetada haridus ühe sõltumatu faktorina teiste teatud elutee sündmusi olulisemalt prognoosivate faktoritega ühte analüüsi ja leida hariduse suhteline osakaal konkreetse elusündmuse prognoosimisel. Niisugune lähenemine võimaldas kasutada põhjusanalüüsi.

Analüüsiks kasutatavad 1940. ja 1960. aastate kohordid erinevad oma elutee poolest radikaalselt. Meie eelduseks on, et hariduse toime erinevatele elusündmustele — sissetulek, sotsiaalne staatus ja peresündmused — on oluline. 1940. aastate teisel poolel sündinud põlvkond elas oma elu Nõukogude ühiskonnas ehk sotsialismi oludes. 1960. aastate teisel poolel sündinud kasutasid aga Eesti taasiseseisvumise vilju ning olid eelisolukorras ka eraomandil põhineva turumajanduse ülesehitamisel.

Hariduse käsitlemise teoreetilised alused

Läbi aegade ei ole haridus alati ja kõigile inimestele kättesaadav olnud. Haridus ja selle funktsioonid sõltuvad majanduses, kultuuris ja teistes valdkondades toimuvate muutuste tagajärjel asetleidvast ühiskonna arengust. Ajalooliselt oli haridusel kanda eeskätt sotsiaalne, humanistlik ja juba hiljem professionaal-majanduslik funktsioon (Titma ja Kenkmann 1979).

Sotsiaalsed funktsioonid on haridussüsteem täitnud kõigil oma arenguetaappidel, samas on selle mõju ja suund ühiskonna struktuuridele erinev ning sõltub paljuski ühiskonnas valitsevatest majandussuhetest. Eliiti valmistati ette individuaalse hariduse andmisega juba enne meie aja arvamist. Üldtuntud on tõsiasi, et Aristotelese õpetus kandis vilja Makedoonia Aleksandri isikus. Tartu Ülikool aga andis 19. sajandi esimesel poolel ligikaudu poole Vene Akadeemia liikmeid. Väga tugevalt on eliidi kasvatusesüsteem välja arendatud nii Inglismaal kui Prantsusmaal. Tõsiasi on ka tänapäeval see, et hariduse andmine ei saa lõputult laieneda ja mingilt tasemelt muutub teatud tüüpi haridus mitte ainult diferentseerivaks, vaid ka elitaarseks.

Hariduse **humanistlikuks funktsiooniks** on olnud indiviidi kui kodaniku areng ja tema eluga toimetuleku võime üldisem arendamine. Humanistliku funktsiooni formuleerisid valgustajad ja pikka aega tegutsesid ülikoolid just lähtuvalt valgustusfilosoofiast. 19. sajandi teisel poolel aga loobuti valgustusfilosoofia ideede esmatahtsustamisest ning hakati ülikoolide tegevuses rakendama pragmatismi filosoofiat, mille kohaselt pidi ülikooliharidus edastama maailma muutmiseks vajalikke hoiakuid.

Määravaks teguriks hariduse põhifunktsiooni ajaloolisel muutumisel on olnud ühiskondliku tootmise areng. Kõige selgemini ilmneb see kapitalistliku tootmisviisi väljakujunemisel, mis toob endaga kaasa linna koondunud masintootmise ning süveneva professionaalse tööjaotuse. Siin on klassikaliseks näiteks Saksa kutseharidus, mis oli 19. sajandi lõpul Saksa majandusliku tõusu eelduseks. Seoses muutustega tööhõuturul leiavad aset ka nihked hariduses. Tööhõuturul tekib vajadus kõrgelt kvalifitseeritud tööjõu järele. Hinnata vaid oskusi ja teadmisi on võimalik omandada koolis. Vastava erihariduse andmine muutub seeläbi hariduse funktsiooniks, mida nimetatakse hariduse **professionaal-majanduslikuks ülesandeks**. Teaduse ja tehnika arenemine toob kaasa muutusi ühiskonna tootlike jõudude struktuuris, seejuures kasvab inimese roll tootlike jõudude arengus. Tootjat ette valmistades mõjutab haridus ühiskondlikku tootmist. Töötajad, kes on saanud spetsiaalse ettevalmistuse, suudavad lühema ajaga ja efektiivsemalt täita neile antud ülesandeid — oluliseks muutuvad töötaja individuaalsed omadused, ettevalmistus ja kvalifikatsioon.

Eespool toodud hariduse funktsionaalsete seoste määratlus ühiskonna tasemel jääb aga konkreetse ühiskonna analüüsi jaoks liialt abstraktseks. Sotsioloogias töid funktsionalistliku lähenemise konkreetse ühiskonna funktsioneerimist kirjeldavale tasandile **Kingsley Davis** ja **Wilbert E. Moore**. Davis ja Moore ütlevad, et sissetuleku erinevused on ühiskonna efektiivseks funktsioneerimiseks vajalikud. Teatud positsioonid ühiskonnas on ühiskonna püsimiseks vajalikumad kui teised. Kõikide inimeste võimed ei ole sarnased. Mõnel inimesel on rohkem võimeid, mida ühiskonnas konkreetsel ajahetkel vajatakse ja hinnatakse. Samas on soovitud hüvesid alati piiratud hulgal. Kuna oskused on inimeste vahel jagunenud ebavõrdselt, siis kasutavad sobivate ja vajalike oskuste valdajad oma teadmisi ning oskusi kõigi hüvanguks, saades vastu suuremat tasu kui need, kellel vastavad oskused või teadmised puuduvad. Seega on ressursside ebavõrdne jagunemine kollektiivse eksisteerimise seisukohalt kasulik (Davis ja Moore 1945, Hess jt 2000). Davis ja Moore olid esimesed, kes ütlesid, et stratifikatsioon on universaalne ja hädavajalik (Light jt 1989: 296).

Funktsionalistid näevad kooli institutsioonina, mis aitab hoida ühiskonda stabiilsena, sest kool on see, kus laps õpib antud ühiskonnas hinnatud domineerivaid väärtusi. Funktsionalistide käsitluse järgi on kool asutus, mis jagab õpilasi vastavalt nende võimekusele ja saavutustele nii, et kõige võimekamatel ning motiveeritumatel on võimalus jõuda kõrgematele positsioonidele. Samuti rõhutavad funktsionalistliku suuna esindajad, et koolid soosivad võrdseid võimalusi seni, kuni nad hindavad inimeste saavutusi, mitte nende sotsiaalset päritolu, sugu või rassi (Collins 1977: 118–133, Vander Zanden 1990: 303).

Tehnoloogiline funktsionalism väidab, et seoses tehnoloogilise arenguga on kasvanud ka nõuded töökohtadele, samas on vähenenud töökohtade osakaal, kus vajatakse madalamaid oskusi ning vastupidi on suurenenud selliste töökohtade osakaal, kus nõutakse paremaid ametialaseid oskusi ja üldteadmisi. Kuna hariduse kaudu on võimalik saada nii teatud spetsiifilisi oskusi kui ka üldisi teadmisi, mis on vajalikud kõrgema kvalifikatsiooniga töökohtadel, siis on loomulik, et üha suurem osa elanikkonnast õpib koolis järjest kauem. Seega tehnoloogilise funktsionalismi pooldajate arvates nõuab ühiskonna kiire tehnoloogiline areng üha rohkem kvalifitseeritud tööjõudu ning haridussüsteemi ülesandeks on rahuldada

kasvavat nõudlust kõrgema tasemega spetsialistide järele. Järelikult on kogu haridussüsteemi areng ja sisemine diferentseeritus tingitud ühiskonna tehnoloogilisest arengust (Collins 1977: 118–133).

Esimesed empiirilised uurimused hariduse ja majanduse seostest baseerusid just tehnoloogilisel funktsionalismil. Tehnoloogilise funktsionalismi puhul saame rääkida kahte tüüpi protsesside kirjeldamisest. Ühel juhul vaadatakse, kuidas mõjutab majandus haridust, ning teisel juhul, kuivõrd haridus mõjutab majandust.

Järgnevalt kirjeldame lähemalt eespool nimetatud kahte protsessi:

1. Majanduse mõju haridusele. Ühiskondade moderniseerumine, majandusorganisatsioonide ja tehnoloogia muutumine järjest keerulisemaks toob endaga kaasa majandustegevuse diferentseerumise ja ratsionaliseerumise. Traditsioonilised sotsialiseerimise agendid, nagu perekond ja kogukond, ei ole enam piisavad valmistamaks indiviidi ette sellisteks rollideks. Kokkuvõtvalt on formaalselt organiseeritud haridus vajalik kui mehhanism, mille läbi on inimesel võimalik omandada töökohal nõutavad oskused ja teadmised.
2. Hariduse mõju majandusele vaatleva mudeli kohaselt arendab haridus ühiskonda edasi ja aitab eriti kaasa majanduslikule kasvule, tehes seda kahel viisil. Esiteks annab tänapäeva haridus õpilastele kõrgetasemelise kompetentsi ning vastavad väärtused ja suundumused. Õpilased, omandades täiskasvanu rolli, arendavad oma oskuseid ja hoiakuid nii ametialaselt kui ka poliitilises süsteemis. Teiseks annab haridus ka tööalast kompetentsust ning sel viisil tõuseb individuaalne oskuste tase, mis muudab inimesed nende töökohal majanduslikult produktiivsemaks ja toob lõppkokkuvõttes kaasa majanduskasvu (Rubinson ja Browne 1994).

Tehnoloogiline funktsionalism on saanud kriitika osaliseks eelkõige seetõttu, et selle suuna pooldajad ülehindavad tööturu tehnoloogilisi vajadusi, kuigi need vajadused seletavad hariduse kasvu vaid osaliselt, ning samas alahindavad konfliktide ja ideoloogia rolli. Tehnoloogilise funktsionalismi majanduslikust variandist sai alguse inimkapitali teooria.

Inimkapitali teooria asetab hariduse uude konteksti, väärtustades seda kui kaasaegse majanduse ressursi. 1940. aastatel võtsid selle termini kasutusele kaks Ameerika majandusteadlast **Milton**

Friedman ja **Simon Kuznets**. Inimkapitali mõiste muutus enam kasutatavamaks 1960. aastatel (Hartog 2000). **Theodore W. Schultz** teost "Investeeringud inimkapitali" (1961) võib nimetada inimkapitali teooria esimeseks väljenduseks. Schultz käsitles haridust kui investeeringut, mille kohaselt teadmised on ressurss, mis aitab ühiskondadel edasi areneda. Inimkapitali teooria kohaselt peaks suurem investeering haridusse (inimese teadmistesse ja oskustesse) suurendama indiviidi sissetulekut, kuivõrd tema poolt loodav tööprodukt on väärtuslikum. Investeerides haridusse saavad inimesed suurendada oma töö tootlikkust, mis toob omakorda kaasa palgatõusu. Inimkapital kirjeldab indiviidi väärtust tööjõuturul, võttes arvesse tema kvalifikatsiooni, teadmisi, oskusi ja kompetentsust.

Gary S. Becker (1964) ütleb, et kui kõik muud tingimused on võrdsed, siis erineb indiviidide sissetulek lähtuvalt investeeringutest inimkapitali. Seejuures on investeering inimkapitali vajalik, sest seeläbi saavutatakse ka majanduskasv. Becker on analüüsinud inimkapitali lähtuvalt soorollidest (Becker 1981). Vallalised mehed ja naised on nagu äripartnerid, kes otsustavad abielluda siis, kui nad saavad abielludes rohkem kasu kui üksikuks jäädes. Sotsialiseerumisprotsessi tagajärjel tegutsevad naised tavapäraselt rohkem koduses majapidamises ning mehed tööturul. Becker ütleb, et tulusus abielust kahaneb naiste sissetuleku kasvuga ja aktiivsema osavõtuga tööturult. Seoses suurema osalemisega tööjõuturul lükkavad naised abielu ja laste sünni edasi või koguni loobuvad nendest, samuti suureneb seeläbi abielude ebastabiilsus. Kokkuvõtlikult ütleb Becker, et naiste jaoks väheneb abielu ja laste tähtsus sel määral, kuivõrd suureneb nende investeering haridusse ja töökarjääri.

James S. Coleman (1988) on käsitlenud sotsiaalse kapitali ja inimkapitali seoseid, mis väikeriigis on äärmiselt olulised. Coleman toob välja kolm sotsiaalse kapitali vormi: kohustused ja ootused, informatsiooni kanalid ning sotsiaalsed normid. Colemani käsitluses tähendab inimkapital teatud muutusi inimeses, millega täiendatakse inimese teadmisi ja oskusi, mis aitavad inimesel hiljem ühiskonnas paremini toime tulla. Seega, inimkapital on haridus — teadmised ja oskused. Sotsiaalne kapital on seotud teiste inimestega, suhetega seoses teiste indiviididega, mille läbi on inimesel ühiskonnas lihtsam toime tulla. Coleman räägib ka füüsilisest kapitalist, milleks on näiteks töövahendid jms. Ta ütleb, et füüsiline

kapital on see, mida me saame käega katsuda, inimkapital seevastu on midagi sellist, mida me ei saa otseselt katsuda ning samuti pole käega katsutav sotsiaalne kapital. Viimane eksisteerib inimestevahelistes suhetes. Nii perekonnas kui ühiskonnas mängib sotsiaalne kapital inimkapitali loomisel olulist rolli. Kui ühiskonnas tervikuna tähendab suurem sotsiaalsete suhete võrgustik ka reeglina paremaid võimalusi nii haridus- kui tööteel, siis perekonna puhul see alati nii ei toimi. Näiteks laste saavutused koolis on ühelt poolt mõjutatud inimkapitalist, mis on nende vanematel ja teiselt poolt sotsiaalsest kapitalist perekonnas (laste arv peres, ühe või kahe vanema olemasolu, suhted peres, vanemate ootused). Ühe vanemaga lastel on suurem risk koolist välja langeda kui kahe vanemaga lastel. Samas suurendab tõenäosust koolist välja langeda suurem arv õdesid-vendasid, vaatamata sellele, et mida suurem on laste arv peres, seda suurem peaks ka olema sotsiaalne kapital. Seega, teatud tingimustel (nt suur laste arv peres) võib suurem sotsiaalne kapital inimkapitalile hoopis pärssivalt mõjuda, kuid üldjuhul kehtib siiski seos, et sotsiaalse kapitali puudumine või vähesus tingib omakorda väiksema inimkapitali (Coleman 1988).

Inimkapitali teooria kohaselt on suur osa inimese produktiivsusest seletatav töökoha-spetsiifiliste oskustega. Formaalne haridus on peamine allikas, mille kaudu indiviidil on võimalik omandada spetsiifilisi oskuseid ning laiendada oma teadmisi töökohal. Töötajale, kellel on kõrgem haridus, makstakse ka suuremat palka, seejuures väljendub nende kõrgem haridustase suuremas produktiivsuses; mille nad on saavutanud läbi õpingute. Seega saab hariduse tasuvusmäärasid mõõta kui töö produktiivsuse kasvu läbi hariduse. Järelikult on haridus investering inimkapitali, mis makstakse hiljem tagasi kõrgema palga näol (Rubinson ja Browne 1994).

Inimkapitali teooriad on saanud ka kriitika osaliseks, sest nad näitavad küll hästi seoseid hariduse ja töötasu vahel ehk mida kõrgem on inimese haridustase, seda kõrgem on ka tema töötasu, samas ei saa nende mudelite abil seletada, miks näiteks on hariduse ja palga vahelised seosed meestel ja naistel erinevad.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et inimkapitali teooria kohaselt sõltub saadav palk otseselt haridusest, seejuures peaks suurem palk kompenseerima hariduse omandamiseks tehtud kulutused. Samas on leitud, et inimese individuaalsed omadused (haridus, võimed, kogemused) ei ole ainukesed inimese palka ja sissetulekut mõjuta-

vad näitajad. Olulised on ka nn struktuurinäitajad, mis on seotud peamiselt töökohaga (majandusharu ja -sektor, ametiala jms).

Analüüsi püstitus

Funktsionalistlik lähenemine seob hariduse leviku otseselt indiviidi subjektsusega. Viimane tähendab kõige üldisemalt võimet teha ümbritsevas keskkonnas teadlikult valikuid ja minimeerida seejuures valikutega kaasnevaid piiranguid või ka nende hinda. Inimkapitali teooria aga annab otseselt haridusele inimsubjektsuse potentsiaali arendaja rolli. Seega peaks erinevate haridustasemetega inimesed oma eluteed kujundama erinevalt. Väga laialt võttes on see väljendatud majandusanalüüsis, mis näitab, et iga haridusaasta toob tööturul hõivatud inimestele palga näol kindlas ulatuses lisa. Nii on see hästi funktsioneerivates turuühiskondades. See aga on ainult üks, kuigi meie elu jaoks väga oluline resultaat. Sellega on seotud ka ametite väärtustamine, nagu väitsid Davis ja Moore. Nii sotsiaalne kiht, kuhu me kuulume, kui ka sellega kaasnev seisund väljendab hariduse toimet meie inimsubjektsuse kasvus. Becker seostas aga inimkapitaliga peresündmused ja tõestas empiiriliselt, et haridus toimib tõepoolest ka antud valdkonnas.

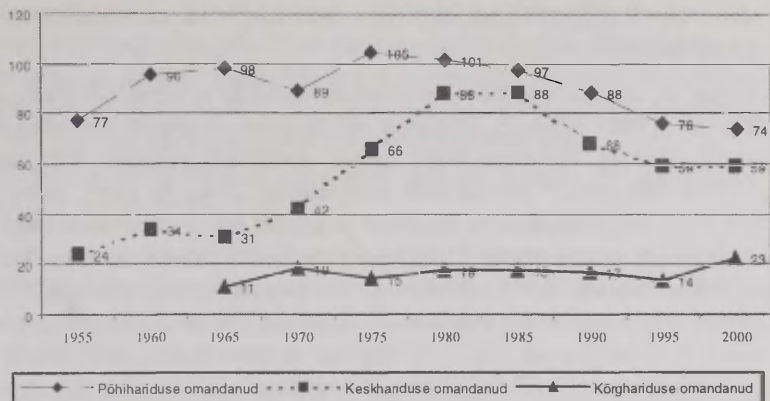
Seega ei ole hariduse toime kolm valdkonda — sissetulek, sotsiaalne seisund ja peresündmused — juhuslik analüüsi objekt, vaid põhineb hariduse funktsionalistliku käsitluse arendusel.

Analüüsitavate kohortide elutee kujunes väga erinevates tingimustes. 1940. aastate kohordi sünniaeg jääb peamiselt aastatesse 1947–48 ehk siis sõjajärgsesse aega ning hilisemal kohordil aastatesse 1964–65. Nagu juba mainisime, on üheks oluliseks teguriks, mis mõjutab indiviide võimalusi, sünnikohordi suurus: mida väiksem on sünnikohort, seda paremad on üldjuhul võimalused nii hariduse omandamisel kui ka tööturul, sest konkurents kohordis on väiksem. Ja vastupidi — mida suurem on sünnikohort, seda suurem on ka konkurss erinevatel haridustasemetel ja konkurents tööturul. Sünnikohordi suuruse mõttes oli 1960. aastate kohort võrreldes 1940. aastate kohordiga eeliseisundis, sest kuuekümnendate keskel oli sündimuse absoluutnäitaja nii eelnevate kui ka järgnevate sünnikohortidega võrreldes väga madal. Viimane tuleneb sellest, et

1960ndate sünnikohordi vanemate enda sünnikohort oli väikese-arvuline (sündinud peamiselt Teise maailmasõja ajal).

Järgmine oluline moment, mis noore elus aset leiab pärast haridustee lõppu, on siirdumine tööturule. Ka siin on oluline nii aeg, millal noor siseneb tööturule, kui ka haridustase, millega tööteed alustatakse. Pärast Teist maailmasõda hakkas iga aastaga vähenema nende osakaal, kes alustasid tööteed vaid põhiharidusega. Seega muutus üha olulisemaks vähemalt keskhariduse omandamine ja hiljem loomulikult ka kõrghariduse olemasolu. Seetõttu olid varasemad kohordid, et tööturul püsida, sunnitud pärast aastatepikkust pausi jätkama oma haridusteed. Põhi-, kesk- ja kõrghariduse omandanutest annab ülevaate joonis 1. 1940. aastate kohort kasvas sõjajärgsetes oludes ning okupatsiooni algaastate rõhutuse seisundis, mis mõjutas tugevalt ka kooliteed. Hruštšovi sula muutis elu paremaks, kuid käsumajandus ja totalitaarne režiim piirasid oluliselt eluvalikuid.

1960. aastate kohort sündis n-ö õigel ajal: Nõukogude ühiskonna kokkuvarisemisel olid nad lõpetanud haridustee, saanud juba ka töö- ja elukogemusi ning olid parimas vanuses, et minna kaasa muutustega, mida tõi kaasa Eesti taasiseseisvumine (Titma 1999). Üleminekul turumajandusele toimusid tööturul suured muudatused: muutus ametialane struktuur, vähenes hõivatus põllumajanduses ning suurenes rahanduses, kaubanduses, kinnisvaras jm, paljud vahetasid töökohtasid jne. Väga lühikese aja jooksul tekkis uusi ametikohti, mida oli vaja täita. Samuti hakkas üha enam hoogu võtma eraettevõtlus, mis küll alati ei toonud oodatud tulemusi. Ja just nende muutuste keerises sisenes tööturule 1960. aastate kohort, olles avatud kõigile uuendustele. 1940. aastate kohort seevastu oli aga suurte muutuste ajal, 1980ndate lõpus, jõudnud neljakümneandatesse aastatesse. Nad olid kogu oma elu töötanud käsumajanduse tingimustes, kus inimesel oli elu jooksul reeglina ainult üks töökoht, nende ettevalmistus tööturuks oli teistsugune, kui seda vajati 1980ndate lõpus ja 1990ndate alguses. Eespool nimetatud põhjustest tulenevalt kujunes turumajandusele üleminek neile võrdlemisi raskeks.

Joonis 1. Põhi¹-, kesk²- ja kõrghariduse³ omandanud 1955–2000⁴ (%)

Hüpoteesid

Käesoleva töö peamiseks eesmärgiks on analüüsida hariduse mõju inimese eluteele ehk kas ja kuivõrd mõjutab haridus sissetulekut, sotsiaalset positsiooni ja peresündmusi. Järgnevalt toodud hüpoteesid baseeruvad varasematele uurimistulemustele ning töös kasutatud teoreetilistele lähtekohtadele.

Inimkapitali teooria kohaselt tagab kõrgem haridustase suurema sissetuleku. Investeerimine haridusse — inimese teadmistesse ja oskustesse — suurendab töö tootlikkust ja seeläbi kasvab sissetulek. Samas peaks hilisem suurem sissetulek kompenseerima varasemad haridusele tehtud kulutused: seega kulutavad need, kes koolis kauem õpivad, õpingutele eeldatavalt rohkem materiaalseid ressursse ning peaksid sellest tulenevalt tulevikus saama kõrgemat palka/sissetulekut. Sellest lähtuvalt peaks kõrgharidusega indiviidide sissetulek olema kõrgeim (Schultz 1961, Becker 1964).

¹ Põhihariduse omandanute suhe 15-aastaste koguarvu

² Keskhariduse omandanute suhe 18-aastaste koguarvu

³ Kõrghariduse (bakalaureuse- ja diplomiõpe) omandanute suhe 25-aastaste koguarvu

⁴ Autori arvutused statistika põhjal

Hüpotees 1: Kõrgem haridus prognoosib kõrgemat sissetulekut mõlemas kohordis.

Samas on haridust erinevatel aegadel tööturul erinevalt hinnatud. Becker (1964) ütleb, et lähtuvalt inimkapitali teooriast hinnatakse sotsiaalselt ja majanduslikult enam arenenud riikides haridust tööturul kõrgemalt. Antud töös käsitletavat 1940. ja 1960. aastate kohordid omandasid oma hariduse ja asusid tööle erinevates tingimustes, see peaks peegelduma hariduse ja sissetuleku seostes. Varasem kohort käis koolis ja alustas oma tööteed sotsialismi ajal, mil püüti tagada sotsiaalne võrdsus läbi indiviidide sissetulekute erinevuste minimeerimise. Viimane asjaolu tingiski selle, et sissetulekute erisused olid nõukogude ajal madalama ja kõrgema haridustasemega indiviidide vahel väga väiksed. Hilisema kohordi korral, kelle töötee algus jäi juba suure osas perioodi, mil Eesti oli üleminekul turumajandusele, hakkas haridus enam väärtustuma. Varasemad uurimused ja statistilised andmed (Titma ja Tuma 1993, Narusk 1994, Murakas 1999, Philips 2001) näitavad selgelt, et palk ja sissetulek sõltusid sotsialismi tingimustes inimese haridustasemest vähem kui turumajandusele üleminekul.

Hüpotees 2: Haridus prognoosib sotsialismi perioodi kohordil sissetulekut vähemal määral kui turumajanduse kohordil.

Hariduse alusel sissetuleku prognoos jääb nõrgemaks kui soo alusel. Seejuures tuleb arvestada, et 1979. ja 1989. aasta rahvaloenduste andmetel olid naised haritumad kui mehed. Naised olid ülekaalus järgmistes majandusharudes: haridus, teadus, kultuur, sotsiaalkindlustus, tervishoid ja kaubandus. Mehed seevastu olid ülekaalus ehituses, transpordis ja sides ning metsa- ja põllumajanduses. Üldiselt on tendents selles suunas, et mida suurem on naiste osakaal majandusharus, seda väiksem on ka vastavas majandusharus keskmine palk⁵. Statistilised andmed (LSK 1989) näitavad ka seda, et naiste keskmine sissetulek, arvestamata majandusharu, haridust jne, on meeste omast väiksem: 1960.–1980. aastatel moodustas naiste palk

⁵ Kuigi mõisteid palk ja sissetulek eristatakse selgelt erialases kirjanduses, käsitletakse neid mõisteid antud juhul sarnastena arvestades ühelt poolt seda, et 1970–80ndatel moodustas palk ligikaudu 90% sissetulekust (hiljem küll palga osakaal kogu sissetulekus vähenes), ja teiselt poolt seda, et varasemad andmed viitavad sellele, et üldtendentsid palga ja sissetuleku osas on sarnased.

ligikaudu 70% meeste palgast. 1990ndate aastate alguses moodustas naiste palk küll juba 80% meeste palgast, samas säilisid erisused meeste ja naiste sissetulekutes ka turumajandusele üleminekul. Seega võib eeldada, et naiste sissetulek on väiksem kui meeste oma ning sugu on kõige olulisem sissetuleku prognoosija.

Hüpotees 3: Naistel on suurem tõenäosus saada väiksemat sissetulekut mõlemas kohordis.

Sotsiaalne seisund tagati nõukogude ajal peaaegu automaatselt kindlat tüüpi hariduse omandamise kaudu. Pärast 8. klassi lõpetamist suunati noorukid kolme koolitüüpi, neist väljudes omakorda erinevatesse sotsiaalsetesse kihtidesse. Nagu näitavad mitmed varasemad uuringud, on kutsekoolide lõpetanutel kõige väiksem tõenäosus jätkata õpinguid kõrghariduse tasandil, veidi suuremad võimalused on keskerihariduse saanutel ning parimad võimalused üldharidusliku keskkooli lõpetanutel, eriti süvaklassi õpilastel. Vastavalt omandatud haridusele kujunes oluliselt erisuguseks ka edasine töötee (Титма 1982, Titma ja Kenkmann 1988). Seega kinnistati hariduse vahendusel (*ascription of social status*) teatud sotsiaalne seisund. Võib eeldada, et vaatluse all olevais 1940. ja 1960. aastate kohortides tagas ülikooliharidus kõrgema ja keskharidus madalama seisundi.

Hüpotees 4: Kõrgem haridustase suurendab tõenäosust jõuda ametiredelil kõrgematele positsioonidele mõlemas kohordis.

Varasemad uurimused (Becker 1981, Tooding 1999b) on näidanud, et kõrgem haridus ja aktiivsem osalemine tööturul tingib selle, et abiellumist ja laste sündi lükatakse hilisemasse vanusesse. Üha pikeneva haridustee tagajärjel veedetakse rohkem aega koolis ning seetõttu nihkuvad isiklik elu ja peresündmused sel ajal tahaplaanile. Ühelt poolt võib peresündmuste tahaplaanile jäämine olla tingitud sotsiaalsetest normidest, mille kohaselt koolis käimine tähendab pühendumist õpingutele. Teiselt poolt võib see olla seotud vähese materiaalse kindlustatusega, sest õppides reeglina tööl ei käidud.

1970ndatel ja 1980ndatel erinesid perekonda ja selle loomist puudutavad protsessid Eestis üsna oluliselt samal perioodil Lääne-Euroopas toimuvast. Kui enamikus arenenud lääneriikides nihkus perekonna loomine kõne all oleva perioodil hilisemasse vanusesse, siis Eestis oli keskmine abiellumisvanus oluliselt madalamal:

meestel 25 ja naistel 23 eluaastat (EIA 1995), sellest tulenevalt sündis ka esimene ja teine laps varasemas eas.

Arvestades seda, et kõrgema haridustasemega inimesed sõlmivad oma esimese abielu hilisemas eas kui kõrgharidust mitteomavad, saame formuleerida järgmise hüpoteesi:

Hüpotees 5: Kõrgharidusega indiviidid lükkavad esmaabiellumise hilisemaks ajaks kui kõrghariduseta indiviidid mõlemas kohordis.

On loomulik, et kool ja laste sünd ei kuulu paljudel juhtudel kokku. Esimese lapse sünd jääb üldjuhul kas haridustee lõppfaasi või juba haridusteejärgsesse perioodi. Seega, mida kauem koolis õpitakse, seda hilisemas eas sünnib ka esimene laps. Veel enam, kõrgema haridusega kaasnevad ka reeglina paremad karjäärivõimalused, mis tähendab, et laste sünd võib edasi lükkuda pikemaks ajaks (Becker 1981).

Hüpotees 6: Kõrgem haridustase prognoosib hilisemat esimese ja teise lapse sündi mõlemas kohordis.

Andmestik

Analüüsimeetodina kasutame erinevaid regressioonianalüüse, mille abil on võimalik hinnata argumenttunnuste (sõltumatu tunnus) prognoosivõimet funktsioontunnuste (sõltuv tunnus) jaoks selle alusel kui suurt osa funktsioontunnuse varieeruvusest saab väljendada argumenttunnuste varieeruvuse kaudu (Tooding 1999a: 146).

Analüüsimeetodina kasutame erinevaid regressioonianalüüse, mille abil on võimalik hinnata argumenttunnuste (sõltumatu tunnus) prognoosivõimet funktsioontunnuste (sõltuv tunnus) jaoks selle alusel kui suurt osa funktsioontunnuse varieeruvusest saab väljendada argumenttunnuste varieeruvuse kaudu (Tooding 1999a: 146).

Järgnevalt anname elutee sündmuste kaupa ülevaate erinevatest tunnustest, mida analüüsis kasutame.

Sissetulek:

Sõltuv tunnus 1940. aastate kohordil: keskmine sissetulek rublades kuus 1990. aastal. Sissetuleku kohta küsiti respondentidelt alljärgnev küsimus: "Kui suur oli 1990. aastal Teie enda kuu keskmine sissetulek kõigist allikatest kokku (sh põhitöö, teised tööd, eraette-

võtlus, hoiuprotsendid ja muud allikad)". Küsimuse vastus fikseeriti rublades kuus.

Sõltuv tunnus 1960. aastate kohordil: sissetulek neljanda etapi (1997. aastal) küsitlusest. Respondentidelt küsiti: "Kui suur oli Teie viimase aasta sissetulek?" Aasta sissetulek on ümber arvestatud kuudesse. Sissetulekutest on võetud regressioonianalüüsi tarbeks logaritm, et tekiks normaaljaotus.

Sõltumatud tunnused mõlemal kohordil: respondendi haridus aastates, respondendi sugu, respondendi viimane töökoht, keskkooli lõpetamise koht ja ema haridus aastates.

Mõlema kohordi korral fikseeriti küsitluste viimastel etappidel respondendi kõrgeim lõpetatud haridus järgmisel skaalal: mittetäielik keskharidus, kutseharidus, üldkeskharidus, keskeriharidus, lõpetamata kõrgharidus ja kõrgharidus. Haridus on teisendatud aastateks: mittetäielik keskharidus — 8 aastat, kutseharidus — 10 aastat, üldkeskharidus — 11 aastat, keskeriharidus — 12 aastat, lõpetamata kõrgharidus — 13 aastat ning kõrgharidus 16 aastat.

Respondendi viimane sotsiaalne positsioon on ümber kodeeritud seitsmesele skaalale: juhid, kõrgharidusega professionaalid, keskeriharidusega professionaalid, ametnikud, kaubandus/teenindus, töölised ja põllumajandustöölised. Lineaarse regressioonianalüüsi tegemiseks on vajalik tekitada töökoha tunnusest uus dihhotoomne kategooria. Referentgrupiks on seejuures ametnikud. Iga ametigrupi puhul toimiti järgmiselt: vastav sotsiaalne kiht sai sinna kuulumise korral väärtuseks 1, vastasel juhul 0, seega tekkis kuus uut sotsiaalse positsiooni tunnust. Analoogiliselt käituti ka teiste sõltumatute tunnustega, mis olid kategoriaalsed.

Keskkooli lõpetamise koha tunnusena kasutame kolmest skaalat: Tallinn, teised linnad (v.a Tallinn) ning maa ja asula. Referentkategoriaiks on teised linnad. Ankeedis kasutati laiemat skaalat, kus olid eraldi välja toodud Tallinn jt linnad nimeliselt ning alevikud ja asulad kategooriatena.

Ema hariduse tunnus on kodeeritud ümber aastateks analoogiliselt tunnusega respondendi haridus.

Sotsiaalne positsioon:

Sõltuv tunnus mõlemal kohordil: respondendi viimane sotsiaalne positsioon. Sotsiaalne positsioon on kodeeritud seitsmesele skaa-

lale: juhid, kõrgharidusega professionaalid, keskeriharidusega professionaalid, ametnikud, kaubandus/teenindus, töölised ja põllumajandustöölised. Referentgrupiks on ametnikud.

Sõltumatud tunnused mõlemal kohordil: respondendi haridus aastates, respondendi sugu, keskkooli lõpetamise koht ja ema haridus aastates. Kõik sõltumatud tunnused on kodeeritud analoogiliselt tunnustega alalõigus hariduse mõju sissetulekule.

Peresündmused:

Sõltuvad tunnused mõlemal kohordil: esmaabiellumisvanus aastates, vanus esimese ja teise lapse sündimisel aastates.

Sõltumatud tunnused: respondendi haridus, respondendi viimane sotsiaalne positsioon, respondendi keskkooli lõpetamise koht, sugu.

Kõik nimetatud sõltumatud tunnused on kodeeritud analoogiliselt kahele eelmisele alalõigule välja arvatud respondendi haridustase, mis on tehtud dihhotoomseks: omavad kõrgharidust või ei oma kõrgharidust. Selline hariduse kahene jaotus peaks selgemini välja tooma erisused peresündmuste osas.

Respondendilt küsiti laste arvu ning laste sünniaastaid. Perekon-naseisu kohta oli ankeedis küsimused, kas respondent on üldse kunagi abiellunud ning mis aastal ta esimest korda abiellus. Abiellumis- ja sünniaasta järgi saab moodustada uue tunnuse — abiellumisvanus, mille alusel saab vaadata, kas kõrgema haridustasemega inimesed abielluvad hiljem või mitte. Samuti moodustasime uue tunnuse, mis näitab vanemate vanust esimese ja teise lapse sündides, lahutades esimese ja teise lapse sünniaastast respondendi sünniaasta.

Analüüsimeetodid

Lähtuvalt tunnuste iseloomust on võimalik kasutada erinevaid regressioonanalüüsi. Kui lineaarse regressioonanalüüsi korral on sõltuvaks tunnuseks järjestustunnus, siis multinoomses regressioonanalüüsis võib sõltuval tunnusel olla rohkem kui kaks väärtust.

Lineaarse regressioonanalüüsi abil on meil võimalik vaadelda hariduse jt sõltumatute tunnuste mõju sissetulekule ning peresündmustele. Multinoomset regressioonanalüüsi kasutame aga sotsiaalse positsiooni prognoosimisel.

Haridus kui eluteed mõjutav tegur

Indiviidi elus on kindlasti olulisel kohal kolm resultaati: sissetulek, perekond ja sotsiaalne seisund. Meie eelduseks on, et haridus mängib kõigi nende elutee sündmuste juures olulist osa. Kuivõrd meie poolt kasutatav lähenemine ei ole tavaline, vaid pigem eksperimentaalne, siis asetasime hariduse kui sõltumatu faktori analüüsi kõrvuti eelnevatest analüüsides teadaolevate sissetulekut, sotsiaalse seisundit ja perekonna loomist mõjutavate faktoritega.

Vaieldamatult on kõigi kolme elusündmuse puhul väga oluliseks teguriks sugu. Võib isegi eeldada, et sugu on olulisemalt mõjutav faktor kui haridus. Teiseks lülitasime analüüsi sotsiaalse päritolu, mis toimib tugeva faktorina peaaegu kõigis ühiskondades. Siinjuures tuleb märkida, et Nõukogude ühiskonnas töötati sihipäraselt sotsiaalse päritolu mõju vähendamise suunas. Vastandina paljudele muudele üritustele kandis antud tegevus vilja ja isegi nomenklatuur ei olnud võimeline iseennast taastootma ning vaid spetsialistid suutsid seda teadlikult teha. Siinkohal tuleb teha viide kolhoosi talurahvale, kes taastootis iseennast ulatuslikumalt olles Nõukogude ühiskonna kõige vähem arenenud osaks. Aga see ei olnud teadlik eesmärk, vaid oludest tulenev paratamatus. Eelnevad uuringud on välja toonud, et teadlikult mõjutab noort inimest enam tema ema ning selle juures on oluliseks momendiks viimase haridus. Seega on konkreetseks tunnuseks meie analüüsis ema haridus, mis näitab sotsiaalse päritolu toimet.

Kolmandaks faktoriks, mis kindlasti konkureeris haridusega, oli elukoht. Siin oli näitajate osas suur valik. Nii sotsialismi kui ka turumajanduse tingimustes oli ja on asulatüüp väga tugev kõiki kolme elusündmust mõjutav faktor. Esiteks kui sotsiaal-majanduslikult tugevalt diferentseeritud keskkond, kus avanevad teatud võimalused ja on olemas erinevad ressursid. Nii oli Tallinn pealinnana eelisolukorras ja on seda ka praegu, kindlustades kõrgema sissetuleku ja ka sotsiaalse seisundi. Teisalt on aga kodukoht küllalt otsustav indiviidi maailmapildi kujundamisel ning meie endi uuringud on näidanud, et keskhariduse omandamise koha toime on eluteele eriti tugev. Elukoha esindajaks valisime analüüsis keskhariduse omandamise koha.

Neljanda faktorina lülitasime analüüsi sotsiaalsed kihid, kuhu respondent ise kuulus. Ka need on vaieldamatult indiviidi seisundit

tugevalt diferentseerivaks tunnuseks. Olles ühel juhul meie analüüsis sõltuvaks tunnuseks, kasutasime sotsiaalset kihti nii sissetuleku kui ka peresündmuste prognoosimiseks. Andmed võimaldasid sotsiaalset kihistumist välja tuua läbi seitsme erineva sotsiaalse positsiooni.

Kindlasti võib püstitada küsimuse: kas me haarasime kõiki oma toimelt haridusega võrreldavaid sõltumatuid tunnuseid? Kindlasti mitte, kuid meie kasutuses olevatest andmetest, mis puudutasid elutee neid resultaate mõjutavaid põhiinstitutsioone, tundub tunnuste valik olevat piisav. Jätsime teadlikult välja elutee faktorid, mis oluliselt modifitseerivad eespool toodud sõltumatute tunnuste toimet. Samuti ei lülitanud me teadlikult sisse inimsubjektsust väljendavaid sõltumatuid tunnuseid. See oleks hariduse toime analüüsi viinud teise konteksti, kus seda on juba varem põhjalikult uuritud.

Hariduse mõju sissetulekule

1940. aastate kohordi haridustase on tunduvalt kõrgem kui põlvkonna oma (lisa 1). Eriti suur on erinevus kõrghariduse tasandil. 1940. aastate kohordist on ligikaudu pooled kõrgharidusega, põlvkonnast vaid 15%. Seega hõlmab valim väga palju enam haritumaid inimesi kui seda on samaealiste põlvkond keskmiselt. Erinevused ilmnevad ka keskhariduse tasandil: kui 1940. aastate kohordist on keskharidus kolmandikul, siis samaealisest põlvkonnast on keskharidus pooltel. Keskeriharidusega indiviidide vahel suuri erinevusi ei esine: kohordist ja põlvkonnast on ligikaudu neljandik keskerihariduse omajad. Kuna valim hõlmab ainult vähemalt keskhariduse omandanud, siis sellega on seletatav ka see, miks kohordis ei ole esindatud ühtegi alg- või põhiharidusega indiviidi, samas kui põlvkonnas on neid kümnendik.

1940. aastate kohordi haridustasemete soolisi erinevusi vaadates näeme, et 1991. aastaks oli üle poole meestest ja 42% naistest omandanud kõrghariduse (lisa 2). Üldkeskhariduse osas soolisi erinevusi ei esinenud, nii meeste kui naiste seas oli üldkeskhariduse omandanud ligikaudu kolmandik, samuti oli kutsehariduse omandanud mõlemal juhul paari protsendi ringis. Soolised erinevused ilmnesisid keskerihariduse osas: meestest oli keskeriharidus 15%-l ja naistest kolmandikul.

1940. aastate kohordi meeste ja naiste sissetulekuid analüüsides näeme, et need erinevad oluliselt (lisa 2). Kõrgeimasse sissetuleku gruppi kuulub ligikaudu veerand meestest ja vaid 4% naistest, samas madalaimasse sissetuleku gruppi kuulub kümnendik naistest ja 2% meestest. Juba saadud informatsioonist võib järeldada, et meeste ja naiste keskmine sissetulek peaks oluliselt erinema. Analüüs näitas, et 1940. aastate kohordi puhul oli 1990. aastal meeste keskmine sissetulek 648 rubla, naistel vaid 386 rubla ehk naiste sissetulek moodustab ligikaudu 60% meeste sissetulekust.

Võrreldes 1960. aastate kohordi ning samaealiste põlvkonna haridustaset meestel ja naistel on näha, et kohordil on tunduvalt kõrgem haridustase kui vastaval põlvkonnal (lisa 1). Eriti suur on erinevus kõrghariduse tasandil: kui 1960. aastate kohordist on kõrgharidus kolmandikul, siis põlvkonnast on kõrgharidusega indiviide vaid 5%. Keskerihariduse osas kohordis ja põlvkonnas erinevusi ei esine, mõlemal juhul on keskerihariduse omandanud ligikaudu 40%. Erinevused ilmnevad aga üldkeskhariduse osas: kohordist on keskharidus kolmandikul ja põlvkonnast ligikaudu 60%-l. 1960. aastate kohordis erineb haridustase ka soo lõikes: naistest omab kõrgharidust 35%, meestest ligikaudu veerand (lisa 2). Keskerihariduse vahel suuri erinevusi soo lõikes ei ole.

1960. aastate kohordi keskmine sissetulek erineb oluliselt soo lõikes: kui meeste keskmine sissetulek 1997. aastal oli 4559 Eesti krooni, siis naiste oma vaid 2618, moodustades 43% meeste keskmisest sissetulekust. Kolmandikul 1960. aastate kohordist ületas sissetulek 4000 krooni piiri. Kõrgeimasse sissetuleku gruppi kuulusid ligikaudu pooled meestest ja vaid 20% naistest (lisa 2). Samas kuulus aga madalaima sissetulekuga gruppi (kuni 999 krooni) 6% meestest ja 21% naistest.

Esimene elutee resultaat, mida töös prognoosime, ongi **sissetulek**. Analüüsi aluseks on inimekapitali teooria ja sellest lähtudes peaks kõrgem haridustase suurendama indiviidi sissetulekut. **Esimese hüpoteesi** kohaselt prognoosib kõrgem haridus suuremat sissetulekut nii sotsialismi aja kui ka turumajanduse kohordi korral. Varasema kohordi keskmine sissetulek viimase etapi (1991. a) andmete põhjal oli 475 rubla. Kõrgharidusega respondentide sissetulek on ligikaudu 13% kõrgem ja keskeri- ning keskharidusega indiviidide sissetulek ligikaudu 12% madalam kui 1940. aastate kohordi keskmine sissetulek. Hilisema kohordi

sissetulekute võrdlus haridustasemetel lõikes baseerub 1997. aasta küsitluse andmetele ja lähtuvalt sellest oli 1960. aastate kohordi keskmine sissetulek 3391 krooni. Kõrgharidust omavatel respondentidel oli keskmine sissetulek 4598 krooni, mis on ligikaudu 26% kõrgem kui 1960. aastate kohordi keskmine sissetulek. Üldkesk- ja keskeriharidusega indiviidide sissetulek oli aga seevastu 16% madalam kui 1960. aastate kohordi keskmine sissetulek.

Seega, sissetuleku erisused hariduse lõikes on olemas, kuid olgu siinkohal juba ette ära öeldud, et mitte haridus ei ole kõige olulisem sissetulekut prognoosiv tegur, vaid hoopis sugu, millest tuleb juttu veidi hiljem. Eelnevat kokku võttes saame väita, et kinnitust leidis esimene hüpotees.

Haridust on läbi aegade erinevalt väärtustatud ning sellest lähtuvalt on ka haridustase põlvkondade võrdluses olnud erisugune ning samamoodi on olnud erinev haridustase, millega sisenetakse tööturule. Kui näiteks 1950ndatel aastatel piisas Eestis vaid põhiharidusest sisenemaks tööturule ja saamaks suhteliselt head palka, siis mida aasta edasi, seda enam muutus olulisemaks kõrgem haridustase. 1960ndatel aastatel, mil omandas keskhariduse meie mõistes varasem kohort, muutus oluliseks keskhariduse olemasolu, mis oli ka alustalaks jätkamaks õpinguid kõrghariduse tasandil. Siit veel edasi: 1980ndate lõpus ei olnud oluline mitte ainult keskhariduse olemasolu, vaid ka koolitüüp, milles keskharidus omandati. Kutsekoolide lõpetanud suundusid enamasti tööle ja üldhariduslike keskkoolide lõpetanud kõrgkoolidesse.

Töös analüüsitav 1940. aastate kohort kasvas üles, omandas hariduse ja asus tööle tingimustes, kus mõningatel juhtudel said ka põhiharidusega töötajad (eriti just mehed) sama suurt sissetulekut kui kõrgharidusega spetsialistid ehk kõrgem haridus ei taganud sugugi mitte alati automaatselt ka kõrgemat sissetulekut.

Analüüs näitab, et sissetulekut prognoosivad oluliselt nii sugu kui respondendi haridus (tabel 1). Mudelisse lülitatud faktoritest mõjutab sissetulekut kõige enam sugu: naistel on suurem tõenäosus saada madalamat sissetulekut. Samuti prognoosib sissetuleku suurt sotsiaalne kiht. Juhtide gruppi kuulumine suurendab tõenäosust saada suuremat sissetulekut kui seda saavad ametnikud. Keskeriharidusega professionaalide, kaubanduse ja teeninduse töötajate ning tööliste hulka kuulumine seevastu aga vähendab tõenäosust

saada kõrgemat sissetulekut. 1960. aastate kohordis tähendas ka keskhariduse omandamine Tallinnas kõrgemat sissetulekut. Seega, sisuliselt seletab sissetuleku mitteametliku diferentseerumise ära kolm faktorit. Kõige olulisemad mõjutegurid on sugu, haridus ja juhtide ametigruppi kuulumine.

Meie jaoks on eriti oluline fakt, et ka 1940. aastate kohordis kindlustas kõrgharidus suurema sissetuleku kui madalamad haridustasemed. Põhimõtteliselt leidis Nõukogude Liidu Plaanikomitee tasandil kehtestatud võrdsustav poliitika palgamäärade suhtes eiramist konkreetse majandustegevuses, kus resultaatide tagamiseks oli vaja kõrgema haridusega töötajatele kindlustada siiski suuremat sissetulekut kui madalama haridustasemega töötajatele.

Tabel 1. Faktorid, mis mõjutasid 1940. ja 1960. aastate kohortide sissetulekut

	1940. aastate kohort		1960. aastate kohort	
	B	p ⁶	B	p
Respondendi haridus aastates	0,04	***	0,05	***
Sugu⁷	0,41	***	0,68	***
Sotsiaalne kiht⁸				
Juhid	0,25	***	0,63	***
Kõrgharidusega professionaalid	-0,04		0,40	***
Keskeriharidusega professionaalid	-0,10	**	0,17	*
Kaubandus/teenindus	-0,07	**	-0,01	
Töölised	-0,14	**	-0,17	
Põllumajandustöölised	0,04		-0,08	
Enam haridus aastates	-0,02		0,01	
Keskkooli lõpetamise asukoht⁹				
Tallinn	0,04		0,25	***
Maa, asula	-0,02		0,04	
Konstant	6,19	***	8,05	***

⁶ ***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05

⁷ Referentgrupiks on naised

⁸ Referentgrupiks on ametnikud

⁹ Referentgrupiks on teised linnad v.a Tallinn

Teine hüpotees on püstitatud arvestades käsumajanduse ja turumajanduse põhimõttelist erinevust sissetulekute jaotamisel. Hüpotees ütleb, et sotsialismi perioodi kohordi sissetulekut prognoosib haridus vähemal määral kui turumajanduse kohordil. Põhjusanalüüs ei luba otseselt väita, et turumajanduse kohordil oleks kõrgemal haridusel tugevam toime sissetuleku diferentseerimisele kui sotsialismi aja kohordil, aga sissetuleku jaotuste analüüs näitab oluliselt suuremat sissetuleku erinevust sõltuvalt haridusest. Kui 1940. aastate kohordis said kõrgharidust omavad indiviidid vaid 13% kõrgemat sissetulekut kui kogu 1940. aastate kohort keskmiselt, siis 1960. aastate kohordi puhul mängib kõrghariduse olemasolu kõrgema sissetuleku saamisel juba palju suuremat rolli: kõrgharidusega respondentide sissetulek oli 26% kõrgem 1960. aastate kohordi keskmisest sissetulekust. Sealjuures moodustas 1940. aastate kohordil keskeri- ja üldkeskharidusega respondentide sissetulek 77% ning 1960. aastate kohordil ligikaudu 60% kõrgharidusega indiviidide sissetulekust. Eelnevast lähtudes saame väita, et käsitletav hüpotees leidis kinnitust.

Kolmas hüpotees väidab, et naistel on suurem tõenäosus saada väiksemat sissetulekut mõlemas kohordis. Sotsialismi aja kohordi meeste keskmine sissetulek oli 648 rubla, naiste sissetulek moodustas sellest vaid 60%. Turumajanduse kohordi sissetulek erineb meestel ja naistel veel enam. Meeste keskmine sissetulek oli 4559 Eesti krooni, siis naiste sissetulek moodustab sellest vaid 43% (2618 krooni). Põhjusanalüüsi vaadates näeme, et regressioonkordajad ei ole turumajanduse kohordil ja sotsialismi aja kohordil oluliselt erinevad. Seega ei erine soolise segregatsiooni tase eriti tugevalt, ent mõlemas kohordis on sugu oluline sissetuleku diferentseerija. Samal ajal majandussüsteemid erinesid põhimõtteliselt. Sotsialistlik käsumajandus mitte ainult ei deklareerinud, vaid püüdis ka tegelikult palga kaudu meeste ja naiste sissetulekut võrdsustada. Tegelik resultaat, nagu näeme, ei olnud põhimõtteliselt liberaalse turumajanduse situatsioonist erinev. Eesti Vabariigi esimesed kümme aastat on võimaldanud turumajandusel palka reguleerida väga väheste piirangutega. See on viinud soolise segregatsiooni nii ulatuslikuks, et see ei ole kõrvutatav mitte ainult Skandinaaviamaadega, kus sooline

võrdõiguslikkus on seadustega tagatud, vaid ka tasemele, mis oli USAs 1960ndatel aastatel.

Turumajanduse kohordi nii drastilised erisused meeste ja naiste sissetulekutes on seletatavad töökoha soolise segregatsiooniga ja sissetulekute suure diferentseeritusega erinevate ametigruppide vahel: 1960. aastate kohordis oli näiteks 90% ametnikest naised, selle grupi sissetulek on aga kõige madalam, isegi madalam kui põllumajandustöölise keskmine sissetulek. Samas oli kõrgeima sissetulekuga grupp juhid, ja seda märgatavalt. Juhtideks olid aga peamiselt just mehed: 69% mehi ja vaid 31% naisi. Seega on antud juhul tegemist kahe teineteist täiendava ning meeste ja naiste sissetuleku erisusi suurendava efektiga: ühelt poolt kuulus suur osa naistest väikseima sissetulekuga ametnike ametigruppi; teiselt poolt oli juhtide grupp kui kõrgema sissetulekuga sotsiaalne kiht peamiselt meeste pärusmaa.

Eelpool öeldust võiks järeldada, et sissetulekute soolised erisused on tingitud ametialasest soolisest segregatsioonist (eksisteerivad niinimetatud meeste ja naiste tööd) ja sissetuleku erisustest sotsiaalsete kihtide lõikes. Kuid andmed näitavad, et tegelikult see päris nii ei ole: meeste ja naiste sissetulekud ei erine mitte ainult keskmiselt, arvestamata sotsiaalset kihti, haridust jne, vaid ka ametigruppide siseselt. 1960. aastate kohordil on soolises mõttes kõige ühtsema sissetulekuga ametigruppideks töölised ja põllumajandustöölised, kus naiste sissetulek moodustas meeste omast vastavalt 62% ja 75%. Suurimad erisused sissetuleku osas olid aga juhtide hulgas: naiste sissetulek moodustas meeste omast vaid 48%. Sarnased tendentsid ilmnevad ka 1940. aastate kohordi meeste ja naiste sissetulekute võrdluses: suurimad sissetuleku soolised erisused olid juhtide grupis, kus naiste sissetulek moodustab 54% meeste sissetulekust; väikseim sissetulekute vahe meestel ja naistel oli põllumajandustöölise ametigrupis, kus naiste sissetulek moodustab 82% meeste sissetulekust. Seega on 1960. aastate kohordi puhul sissetulekute erisused meestel ja naistel suuremad kui 1940. aastate kohordil, ja seda naiste kahjuks, vaatamata sellele, et 1960. aastate kohordi naistest oli kõrgharidus 34%-l, meestest vaid veerandil.

Huvitavaid tulemusi annab sissetulekute võrdlus ka hariduse ja soo lõikes. Varasema kohordi kutseharidusega mehed omasid kõrgemat sissetulekut kui kutse-, üldkesk- või keskeriharidusega naised. Teisisõnu piisas varasema kohordi meestel vaid kutseharidu-

sest, et saada suhteliselt kõrget sissetulekut, naiste puhul oli aga kõrgharidus ainuke võimalus suurema sissetuleku saamiseks, paraku küll ainult naiste keskmise sissetulekuga võrreldes, sest naiste sissetulek jäi kõikidel juhtudel meeste keskmisest madalamaks. Hilisema kohordi korral on pilt veel kurvem: kutseharidusega meeste sissetulek oli koguni veidi suurem kõrgharidusega naiste sissetulekust.

Statistilised andmed Eesti elanikkonna kohta 1980.–1990. aastatel näitavad sarnaseid tendentse. 1980ndate aastate kesksaajal said Eestis kõrgeimat palka algharidusega mehed: keskeriharidusega meeste palk moodustas 95% ja kõrgharidusega meeste palk 98% algharidusega meeste palgast. Naiste osas oli olukord vastupidine: kõrgeimat palka said kõrgema haridustasemega naised, samas moodustas naiste palk keskmiselt 67% meeste palgast (LSK 1989). 1990ndate alguses tõusid aga nii meeste kui naiste keskmised sissetulekud vastavalt haridusele ja kvalifikatsioonile: kõrgema haridusega kaasnes kõrgem sissetulek, kuigi samas soolised erinevused sissetuleku osas säilisid. Kõike eelnevat kokku võttes saame väita, et kinnitust leidis kolmas hüpotees, mille kohaselt naiste sissetulek on väiksem kui meestel.

Nagu juba eespool sai märgitud, tähendas mõlema kohordi korral juhtide hulka kuulumine ka kõrgemat sissetulekut. Antud juhul aga huvitab asjaolu, kas Eestis saab rääkida juhtide ametigrupi väärtustamisest üleminekuperioodil. Kui 1940. aastate kohordil oli juhtide keskmine sissetulek kogu kohordi keskmisest sissetulekust ligikaudu 36% kõrgem, siis 1960. aastate kohordil oli juhtide sissetulek juba ligikaudu poole võrra (47%) suurem 1960. aastate kohordi keskmisest sissetulekust. Seega võib kohortide keskmistest sissetulekutest lähtudes väita, et hilisema kohordi puhul tähendas juhtide hulka kuulumine suuremat sissetuleku lisa kui varasemal kohordil. Ka põhjusanalüüs kinnitab eelnevat: nii hilisema kui varasema kohordi korral tähendas juhtide hulka kuulumine suuremat sissetulekut (tabel 1). Me saame väita, et Eestis on 1990ndatel aastatel hakatud vääriliselt tasustama juhte, võttes arvesse nende ettevalmistust ja vastutust, mida juhtide töö eeldab, või on juhid iseendale suuremaid sissetulekuid kindlustades jätnud osa Eesti ühiskonnast, kes mujal turumajanduses suuremat sissetulekut saaks, sellest ilma.

Kokkuvõttes võib öelda, et 1960. aastate kohordi korral prognoosisid mudelisse lülitatud tunnused olulisemalt sissetuleku suurus ($R^2=0,23$) kui 1940ndate kohordi korral, kus kogu mudeli kirjeldatus jääb väiksemaks ($R^2=0,19$). Lisaks eespool vaadeldud tunnustest — haridus, sugu ja ametigrupp — mõjutab 1960ndate kohordi puhul sissetulekut positiivses suunas ka keskkooli lõpetamine Tallinnas. Põlistallinlased omasid eeliseid nende ametigruppide hõivamisel, mis olid koondunud Tallinnasse ja kus oli reeglina kõrgem sissetulek. Kõige olulisem mõjutegur, mis mõjutas nii 1960ndate kui 1940ndate aastate kohordil sissetulekut, on sugu.

Haridus kui sotsiaalset positsiooni mõjutav tegur

Haridus on *a priori* sotsiaalsete kihtide endi määratlemisel oluline tunnus. See asetab teatud piirid hariduse kasutamisel sõltumatu faktorina. Nii oleme me hariduse alusel välja toonud kõrgharidusega invidiidid ja keskastme professionaalid. Mõlema kihi puhul sisaldub juba definitsioonis teatud haridus kui antud kihi väljatoomise alus. Nagu näeme tabelist 2, on kõrgharidusega professionaalide sekka kuulumise tõenäosus suur, kui omatakse kõrgemat haridust. Kõrgem haridustase suurendab veel tõenäosust kuuluda keskastme professionaalide ja juhtide hulka. Madalam haridus, kui seda on ametnikel, suurendab tõenäosust olla tööline, põllumajandustöötaja või olla hõivatud kaubanduses/teeninduses.

Seega leidis **neljas hüpotees**, mille kohaselt kõrgem haridustase suurendab tõenäosust jõuda ametiredelil kõrgematele positsioonidele mõlemas kohordis, kinnitust ühe erandiga. Nimelt prognoosib kõrgem haridustase juhtide kihti kuulumist väiksema tõenäosusega kui kõrgharidusega professionaaliks olemist. Siin ilmneb eespool toodud probleem, et sõltuv tunnus sisaldab juba otseselt haridust kui kriteeriumi kõrgharidusega professionaalide sekka kuulumisel.

Kohorte kõrvutades näeme, et turumajanduse kohordis prognoosib haridus juhtide hulka kuulumist suurema tõenäosusega. Põllumeeste osas on madalama hariduse prognoosiv toime muutunud ebaoluliseks.

Tabel 2. Faktorid, mis mõjutasid 1940. ja 1960. aastate kohortide sotsiaalset seisundit

Sotsiaalne kiht ¹⁰	Sõltumatu tunnus	1940. aastate kohort		1960. aastate kohort	
		B	p ¹¹	B	p
Juhid	Ema haridus	0,05		0,07	
	Respondendi haridus	0,17	**	0,56	***
	Sugu ¹²	2,49	***	4,94	***
	Keskkooli asukoht ¹³				
	Tallinn	0,64	**	0,64	*
	Maa, asulad	0,38		0,02	
Kõrgharidusega professionaalid	Ema haridus	0,04		0,19	***
	Respondendi haridus	0,53	***	1,29	***
	Sugu	1,36	***	3,54	***
	Keskkooli asukoht				
	Tallinn	0,62	**	0,78	*
	Maa, asulad	-0,07		-0,72	
Keskeriharidusega professionaalid	Ema haridus	0,06		0,08	*
	Respondendi haridus	-0,01		0,44	***
	Sugu	1,01	***	3,26	***
	Keskkooli asukoht				
	Tallinn	0,56	**	0,29	
	Maa, asulad	-0,21		-0,59	*
Kaubandus/teenindus	Ema haridus	0,05		-0,06	
	Respondendi haridus	-0,36	***	-0,24	***
	Sugu	0,03		4,39	***
	Keskkooli asukoht				
	Tallinn	0,87	**	-0,16	
	Maa, asulad	-0,07		-0,11	
Töölised	Ema haridus	-0,02		-0,10	
	Respondendi haridus	-0,55	***	-0,33	***
	Sugu	2,76	***	5,14	***
	Keskkooli asukoht				
	Tallinn	0,44		-0,54	
	Maa, asulad	-0,12		-0,20	
Põllumajandus-töölised	Ema haridus	-0,05		-0,07	
	Respondendi haridus	-0,40	***	-0,09	
	Sugu	2,09	***	3,94	***
	Keskkooli asukoht				
	Tallinn	1,08	**	-1,44	
	Maa, asulad	-0,38		1,06	**

¹⁰ Referentgrupp on ametnikud¹¹ ***p<0,001; **p<0.01; *p<0,05¹² Referentgrupp on naised¹³ Referentgrups on teised linnad v.a Tallinn

Sugu prognoosib oluliselt kuulumist juhtide, kõrg- ja keskeriharidusega professionaalide, tööliste ning põllumajandustöölise hulka, seejuures on meestel suurem tõenäosus kuuluda kõikidesse eespool nimetatud gruppidesse. Peab nentima, et ka kutsegruppidesse kuulumise prognoosimisel on sugu olulisem tunnus kui haridus. Seejuures on sooline segregatsioon kutsegruppides ja ka sotsiaalsete kihtide tasemel turumajanduse tingimustes tugevnenud. Tegelikult peegelduvad tööalase soolise segregatsiooni alged juba haridustees. Eestis toimub juba põhihariduse tasandil seleksioon, mis tegelikult määrab suures osas edasise haridustee ja sellest tingitult ka töötee. Reeglina on poiste keskmised hinded koolis madalamad, samuti on noormeeste seas suurem koolist väljalangevus ja veel mitmed muud tegurid, mis tingivad selle, et poisid jätkavad peamiselt kutsekoolides ning tüdrukud üldhariduslikes keskkoolides, seejuures annab viimane märkimisväärselt paremad võimalused jätkata õpinguid kõrgkoolis ning jõuda seeläbi ametiredelil parematele positsioonidele.

Paratamatult eksisteerivad n-õ meeste ja naiste ametid, nii on see ka Eestis. Naised on reeglina hõivatud hariduses, kultuuris, tervishoius ja kaubanduses. Mehed seevastu aga on ülekaalus ehituses, transpordis, põllu- ja metsamajanduses. Võttes arvesse, et varasemas kohordis oli naisi 66% ja hilisemas kohordis 59%, kalduvad ka ametigrupid, eriti just varasema kohordi korral, paljudel juhtudel olema pigem feminiinsed. Mõlemas kohordis on nn naiste ametigrupiks ametnikud: 1940. aastate kohordis moodustavad naised 90% ja 1960. aastate kohordis 97% vastavast ametigrupist. Lisaks on 1940. aastate kohordis naiste pärusmaaks veel ka kaubandus ja teenindus (92% naisi), 1960. aastate kohordis on aga antud sotsiaalne kiht muutunud juba rohkem meestekeskseks: 68% on mehi. Varasemast kohordist võib veel naiste grupiks nimetada keskeriharidusega professionaale, kus naisi on 76%, teatava mõõndusega ka kõrgharidusega professionaale ja põllumajandustöölisi (mõlemal juhul naiste osakaal u 61%). Varasemas kohordis on kõrgeima meeste osakaaluga ametigrupiks juhid, kus mehi on 61%, 1960. aastate kohordi juhtide seas on mehi 69%. Varasema kohordi tööliste grupis valitseb põhimõtteliselt sugudevaheline tasakaal, seevastu on tööliste ametigrupp hilisemas kohordis muutunud selgelt meeste pärusmaaks: 83% mehi.

Kui soolises mõttes tõmmata sotsiaalsete kihtide vahele 75% piir, saame 1940ndate aastate kohordi korral kolm puhtalt feminiinset gruppi: ametnikud, kaubandus/teenindus ja keskeriharidusega professionaalid; 1960ndate aastate kohordi korral ühe feminiinse grupi: ametnikud, ja ühe maskuliinse grupi: töölised.

Kutsegruppide analüüsil kasutasime sotsiaalse päritolu tunnusena ema haridust. Nagu näitab analüüs, ei osutunud ema haridus 1940ndate aastate kohordi puhul oluliseks tunnuseks. 1960. aastate kohordi analüüsi tulemusi vaadates näeme aga, et ema haridus on oluline kõrgharidusega professionaalide gruppi kuulumise prognoosija, jäädes samas siiski nõrgemaks faktoriks kui respondendi haridus või sugu. Nõrgalt prognoosib ema haridus ka keskastme professionaalide hulka kuulumist. 1940. aastate põlvkond oli esimene, kus naiste haridustase ületas meeste oma ning sellel on olemas selge toime põlvkonna vahetumisel, kus haritum ema suurendab tõenäosust saada nii kõrgharidusega kui ka keskastme professionaaliks. Turuühiskonna kohta järeldusi teha on aga vara, sest põlvkondade vahetumine on 20-aastase ajavahega protsess. Kindlalt võib aga väita, et vaimse tegevuse ulatuslik hõivamine naiste poolt on protsess, mis ilmselt turuühiskonnale üleminekuga tagasikäiku ei saa. Kaasaegsemates turuühiskondades, mitte ainult Põhjamaades, on naised samuti üliõpilaskonnas ja valgekraede seas enamuses.

Viimase tunnusega on analüüsis asulatüüp. Ilmnes, et Tallinnas omandatud keskharidus prognoosib 1940. aastate kohordil oluliselt kõrgharidusega spetsialistide ja juhtide hulka kuulumist, kuid mõjutab ka teistesse kihtidesse kuulumist. Siin ei saa siiski otseselt tõlgendada Tallinnas omandatud hariduse toime seost, kuivõrd Tallinn annab ka ametnikele, keskastme professionaalidele, kaubandusele ja teenindusele enam töökohti. Seega väljendub siin eeskätt valgekraede ametikohtade ülesindatus Tallinnas. 1960. aastate kohordi puhul, kus põlvkond on esindatud terviklikumalt, kaob Tallinnas keskkooli lõpetamise prognoosijõud ära. Enamikes füüsilise tööga seonduvates kihtides vähendab Tallinnas keskhariduse omandamine nendes kuulumise tõenäosust. Tallinnas keskhariduse omandamine suurendab tõenäosust kuuluda kõrgharidusega spetsialistide hulka, teatavate mööndustega ka juhtide hulka. Võib öelda, et turumajandus paneb paika pealinna eelised just kõrgema kvalifikatsiooniga töötajate gruppidesse kuulumisel.

Tallinnas saadud hariduse kvaliteet oli kõrgem kui mujal ja andis paremad võimalused õpingute jätkamiseks kõrgkoolis ning ka parema töökoha saamiseks.

Seega, kokkuvõttes andis 1940. aastate kohordil keskhariduse omandamine Tallinnas selgelt paremad eelised tööturule siseneamiseks, 1960. aastate kohordil muutus Tallinnas omandatud keskharidus eeliseks just kõrgematel positsioonidel. Üheks põhjuseks võib siin olla see, et 1960. aastate kohordi puhul hakati haridust tööturul üha enam väärtustama ja võttes arvesse Tallinnasse koonduvad eliitkoolide suurt osakaalu on loogiline, et Tallinnas keskhariduse saanute edasine haridus- ja töökarjäär oli kõrgelennulisem.

Kokkuvõttes prognoosib mõlema kohordi korral sotsiaalsetesse kihtidesse kuulumist väga oluliselt nii sugu kui respondendi haridus. Keskkooli lõpetamine Tallinnas prognoosib kuulumist eeskätt kõrgharidusega professionaalide ja juhtide gruppidesse. Samuti on haritum ema faktoriks professionaalide sekka jõudmisel 1960. aastate kohordis. Respondendi enda hariduse osa sotsiaalse staatuse tagamisel läbi kutsegruppide on selgelt nõrgem soo toimest ning jääb 1940. aastate kohordis Tallinna mõjule alla, kuid turumajanduse tingimustes muutub Tallinn oluliselt nõrgemaks faktoriks kui inimese enda haridustase.

Hariduse mõju peresündmustele

Kui Becker kirjutas raamatu, milles vaatles abiellumist kui turusuhet, sai ta tugeva kriitika osaliseks. Ometi andsid tulemused üheselt kinnitust, et tegelikult on võimalik turumudeliga peresuheteid uurida. Eriti sel juhul, kui haridust kasutada inimkapitali näitajana. (Becker 1981)

Kolmas elutee resultaat, mida käesolevas töös analüüsitakse, on **peresündmused**: esmaabiellumisvanus ning vanemate vanus esimese ja teise lapse sünnihetkel.

Kui 1940. aastate kohordist on või on olnud abielus 94%, siis 1960. aastate kohordil on vastav näitaja 98%. Keskmine esmaabiellumisvanus oli 1940. aastate kohordil 24 (naistel 24 ja meestel 25 aastat) ja 1960ndate kohordil 22 eluaastat (naistel 22 ja meestel 23 aastat). Statistilised andmed (Tiit ja Käärik 2000) esmaabiellumisvanuse muutuste kohta Eestis on sarnased käesolevas analüüsis

leituga: 1970–1990 jäi naiste keskmine esmaabiellumisvanus 22–23 eluaasta vahele, meestel vahemikku 24–25 eluaastat. Mõnevõrra kõrgem oli Eestis esmaabiellumisvanus 1970ndate aastate alguses, kuhu langeb suures osas 1940ndate aastate kohordi esindajate esimene abielu. 1960. aastate kohordi esmaabiellumine seevastu langes perioodi 1980ndate lõpp ja 1990ndate algus, mil kogu Eestis iseloomustas viimase kahekümne aasta madalaim esmaabiellumisiga. Alates 1992. aastast hakkab esmaabiellujate vanus iga aastaga tõusma, jõudes naistel 1990ndate aastate teisel poolel eluaastateni 24–25 ja meestel 26–27 (Tiit ja Käärik 2000). Analüüsitavaid 1940. ja 1960. aastate kohorte see periood esmaabiellumisvanuse mõttes enam ei puuduta. Vaatame edasi veel Eestile iseloomulikke abiellumise üldisi tendentse aastatel 1970–1990. Sel perioodil oli abiellumus Eestis kõrge. Abiellumist stimuleerisid mitmed majanduslikud tegurid — näiteks oli abielulisus eeliseks korteri saamisel, abielusuhteid arvestati noorte spetsialistide tööle suunamisel jne. Aastail 1988–1995 langes abiellumus enam kui kahekordselt (EIA 2000, Tiit ja Käärik 2000).

Viies hüpotees väitis, et kõrgharidusega indiviididel on suurem tõenäosus sõlmida esmaabielu vanemas eas mõlemas kohordis. 1940. aastate kohordi keskmine esmaabiellumis-vanus oli kõrgharidusega indiviididel 25 aastat, kõrgharidust mitteomavatel indiviididel 24 aastat, 1960. aastate kohordil vastavalt 23 aastat ja 22 aastat (tabel 3). Eelnevatest uuringutest on teada fakt, et mehed abielluvad vanemas eas kui naised. Analüüs näitas, et kõige olulisemalt mõjutab esmaabiellumisvanust haridustase: mõlemas kohordis suurendab kõrghariduse omamine tõenäosust, et abiellutakse vanemas eas. Lisaks haridusele ja soole mängib abiellumisvanuse korral väiksemat rolli ka üks analüüsi lülitatud sotsiaalsetest kihtidest — töölised. Töölised abielluvad ametnikega võrreldes hiljem. Teised sotsiaalsed kihid ja keskkooli asukoht ei ole olulisteks esmaabiellumise vanust mõjutavateks faktoriteks (tabel 4). Alates 60. aastate lõpust hakkas Eestis sündimus absoluutarvudes suurenema, saavutades kõrgeima taseme nn Laulva revolutsiooni ajal. Kasvuperiood oli kestnud umbes 20 aastat ning selle vältel oli sündimus absoluutarvudes suurenenud 35% võrra, samal ajal kui rahvaarv oli suurenenud vaid 14% võrra.

Tabel 3. 1940. ja 1960. aastate kohortide kõrgharidust omavate ja mitte-omavate respondentide peresündmused

	1940. aastate kohort		1960. aastate kohort	
	on kõrg-haridus	ei ole kõrg-haridust	on kõrg-haridus	ei ole kõrg-haridust
Abiellumisvanus	25 a.	24 a.	23 a.	22 a.
Vanus esimese lapse sündides	27 a.	25 a.	24 a.	23 a.
Vanus teise lapse sündides	30 a.	28 a.	27 a.	25 a.

Kui summaarne sündimuskordaja oli Eestis 1970ndate aastate alguses 2,1-2,2 piires ning 1970ndate lõpus ja 1980ndate alguses keskmiselt 2,0, siis 1988. aastal tõusis summaarne sündimuskordaja 2,3-ni, mis on kõrgeim viimase 80 aasta jooksul. Sündimuse suurenemisele mõjusid kaasa nähtavasti elu stabiliseerumine, keskmise sünnitusea pidev noorenemine jt tegurid (EIA 1995, Tiit ja Käärik 2000).

Tabel 4. Faktorid, mis mõjutasid 1940. ja 1960. aastate kohortide abiellumisvanust

	1940. aastate kohort		1960. aastate kohort	
	B	P ¹⁴	B	P
Sotsiaalne kiht¹⁵				
Juhid	-0,71		-0,28	
Kõrgharidusega professionaalid	0,04		-0,18	
Keskeriharidusega professionaalid	-0,04		0,29	
Kaubandus/teenindus	0,07		0,14	
Töölised	0,68	*	-0,05	
Põllumajandustöölised	-0,31		0,28	
Keskkooli asukoht¹⁶				
Tallinn	0,32		-0,18	
Maa, asulad	-0,30		-0,03	
Kõrgharidusega indiviidid¹⁷	1,14	***	1,19	***
Sugu¹⁸	0,88	***	1,39	***
Konstant	25,73	***	22,85	***

¹⁴ ***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05

¹⁵ Referentgrupp on ametnikud

¹⁶ Referentgrupiks on teised linnad v.a Tallinn

¹⁷ Referentgrupiks on kõrgharidust mitteomavad indiviidid

¹⁸ Referentgrupiks on naised

Kogu Eestile omased sündimuse tendentsid ilmnevad ka analüüsitava kohortide põhjal. 1940. ja 1960. aastate kohordi sündimuskäitumise erinevused peegelduvad nii laste olemasolus kui keskmises laste arvus. Kui 1940. aastate kohordist on vähemalt üks laps 93%-l, siis 1960. aastate kohordist on lapsevanemaid vaid 83%. Arvestades, et 1960. aastate kohordi esimesed lapsed sündisid 1980ndate lõpus, millele järgnes sündimuse suur langus, siis jäid neil eeldatavasti paljudel juhtudel kolmandad, aga ka teised lapsed sündimata. Seda tõestavad ka andmed: 1940. aastate kohordist on enam kui pooltel (53%) kaks last ja 18%-l kolm last, 1960. aastate kohordist on kaks last vaid 43%-l ja kolm last 13%-l. Erinevused ilmnevad ka nelja ja enama lapse puhul: 1940. aastate kohordist on 7%-l ja 1960. aastate kohordist 3%-l neli või enam last. Keskmine laste arv on varasemal kohordil 2,2 ja hilisemal kohordil 1,7. Erinevused sündimuse osas on osaliselt seletatavad kindlasti erinevate ajajärgkudega: kui 1970ndatel ja 1980ndate alguses oli Eestis suhteliselt stabiilne olukord, mis andis ka peredele kindlustunde soetada lapsi, siis 1990. aastate alguses, mil 1960. aastate kohordi naised olid jõudnud tegelikult parimasse sünnitusikka, valitsesid Eestis majanduslikud raskused ja keeruline olukord. Seoses turumajandusele üleminekuga ja ümberstruktureerimistega majanduses tuli paljudel vahetada töökohti, paljud jäid ajutiselt (aga ka pikemaks ajaks) töötuks, halvenes inimeste materiaalne olukord. Kõik see vähendas perede kindlustunnet ning on kindlasti ka üheks seletuseks sündimuse langusele.

Kuues hüpotees väidab, et kõrgharidus suurendab tõenäosust, et esimene ja teine laps sünnivad hilisemas vanuses. Vanemate vanuse kõige olulisemateks prognoosijateks esimese ja teise lapse sünnil on mõlemal kohordil sugu ja kõrghariduse olemasolu või selle puudumine: meestel ja kõrgharidusega indiviididel sünnib nii esimene kui ka teine laps hilisemas eas (tabel 5). Vanemate vanust esimese ja teise lapse sünnil prognoosivad ka sotsiaalne kiht ja keskkooli asukoht. 1940. aastate kohordis sündis tööliste gruppi kuuluvatel indiviididel esimene laps hilisemas vanuses kui ametnikel, mis on seletatav sellega, et töölised on pigem nn meeste ametigrupp ja meestel toimuvad kõik peresündmused mõnevõrra hiljem kui naistel. Lisaks prognoosis 1940. aastate kohordis nii esimese ka kui teise lapse hilisemat sündi keskkooli lõpetamine Tallinnas. Viimane on seletatav sellega, et Tallinnas keskhariduse

omandanud jätkasid suures osas oma õpinguid kõrghariduse tasandil, mis tähendab aga omakorda peresündmuste edasinihkumist.

Tabel 5. Faktorid, mis mõjutasid 1940. ja 1960. aastate kohortide respondentide vanust esimese ja teise lapse sündides

	1940. aastate kohort				1960. aastate kohort			
	Esimene laps		Teine laps		Esimene laps		Teine laps	
	B	p ¹⁹	B	p	B	p	B	p
Sotsiaalne kiht²⁰								
Juhid	-0,52		-1,29	*	0,03		0,37	
Kõrgharidusega professionaalid	0,49		0,44		0,31		1,27	*
Keskeriharidusega professionaalid	0,50		0,28		0,60	**	0,58	*
Kaubandus/teenindus	0,05		0,08		0,74	***	0,40	
Töölised	0,86	*	-0,24		0,24		0,09	
Põllumajandustöölised	-0,66		-0,59		1,04	**	0,38	
Keskkooli asukoht²¹								
Tallinn	0,86	***	1,17	***	-0,21		-0,17	
Maa. asulad	-0,32		-0,61	*	-0,43	*	-0,66	**
Kõrgharidusega inividid²²	1,69	***	1,21	***	1,18	***	0,91	**
Sugu²³	0,89	***	1,66	***	0,91	***	1,08	***
Konstant	27,60	***	30,21	***	22,93	***	26,15	***

1960. aastate kohordil mõjutab sotsiaalne kiht veidi enam vanemate vanust esimese ja teise lapse sünnil. Keskeriharidusega professionaalide hulka kuulumine suurendab tõenäosust, et nii esimene kui ka teine laps sünnivad hilisemas eas kui ametnikel. Sama seos kehtib põllumajandustöölise ja kaubanduses/teeninduses töötavate indiviidide esimese lapse ning kõrgharidusega professionaalide teise lapse korral. Keskeri- ja kõrgharidusega professionaalide puhul on vanemate hilisem iga lapse sünnil seletatav kõrgema haridustasemega ning kaubanduses ja teeninduses töötavate indiviidide puhul nn meeste ametigrupiga (69% olid mehed). Ka 1960. aastate kohordi korral mõjutab vanemate vanust esimese ja teise lapse sünnil keskkooli asukoht: noored, kes omandasid keskhariduse

¹⁹ ***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05

²⁰ Referentgrupp on ametnikud

²¹ Referentgrupiks on teised linnad v.a Tallinn

²² Referentgrupiks on kõrgharidust mitteomavad inividid

²³ Referentgrupiks on naised

asulas või maakohas, on esimese ja teise lapse sündides nooremad kui muudes Eesti linnades keskhariduse omandanud.

Elutee analüüs näitas, et kõige olulisemateks sissetulekut, sotsiaalset seisundit ja peresündmusi mõjutavateks teguriteks on haridus ja sugu. Kui hariduse omandamine on igatühe enda kätes, siis sugu me valida ei saa. Paraku aga näitas analüüs, et sissetulekut mõjutab sugu isegi enam kui haridus, kuigi igati loogiline oleks just, et haridus — inimkapital — on see kõige olulisem tegur, mis tagab kõrgema sissetuleku ja kõrgema positsiooni ametiredelil. Veel enam — on ju naiste keskmine haridustase kõrgem kui meestel. Miks naised saavad siis meestest vähem palka? Miks saavad isegi sama ametigrupi ja sama haridustaseme korral naised väiksemat sissetulekut kui mehed? Miks on kõrgematel positsioonidel eelistatud mehed? Võib-olla on tegemist iganenud mõttemallidega, et naiste põhitegevuseks on laste kasvatamine ja kodu eest hoolitsemine ning seetõttu eelistatakse just kõrgematele positsioonidele mehi, sest viimased ei sünnita lapsi ja ei pea seetõttu ka vahepeal tööturult eemal viibima. Samas võib naiste töö väiksem väärtustamine olla tingitud ka sellest, et paratamatult katkeb enamike naiste töökarjäär elu jooksul mõneks ajaks seoses laste sünniga ja mida pikemaks venib aeg, mil tööturult eemal ollakse, seda raskem on ka sinna tagasi minna. Veelgi enam, inimkapitali teooria kohaselt tähendab pikem töölt eemalolek (sh ka lapsehoolduspuhkusel olek) seda, et senine inimkapitali hulk ja väärtus vähenevad. Kuna inimesed reeglina tööturult eemal olles inimkapitali ei investeeeri, siis uuesti tööturule sisenemisel tuleb mõningal juhul alustada esialgu väiksema palgaga kui see tööturult ära minnes oli. Secjuures sõltub sissetulekuahe suurus töölt eemaloleku perioodi pikkusest.

Kokkuvõte

Töö peamiseks eemärgiks oli analüüsida hariduse ja erinevate tegurite mõju indiviidi eluteele kahe kohordi põhjal.

Elutee sündmuste analüüs näitas, et nii haridus kui sugu avaldavad väga olulist mõju nii inimese sissetulekule kui ka sotsiaalsete kihtide kujunemisele: mida kõrgem on haridustase, seda suurem on ka sissetulek ning seda kõrgemal positsioonil on inimene ameti-

redelil. Samas ilmnesid siin erinevused kohortide vahel, mis iseene-
sest on loogiline ja positiivne nähtus, sest andmed näitasid, et Eestis
hakkas 1990ndate alguses tekkima suurem seos sissetuleku ja hari-
duse vahel: mida kõrgem haridus, seda suurem sissetulek. Ehk
teisisisõnu öeldes — Eestis on hakatud inimkapitali rohkem väärtus-
tama ning hariduse tasuvusmäärad on tõusnud.

Muutused ilmnevad ka erinevate sotsiaalsete kihtide sissetule-
kutes. Kui nõukogude perioodi ideoloogiaks oli sissetulekute võrd-
sustamise läbi sotsiaalse võrdse tagamine, siis üleminekuperioodil
hakkasid palgad üha enam diferentseeruma ning seda lähtuvalt hari-
dusest ja sotsiaalsest seisundist. Näiteks võib tuua juhtide ameti-
grupi, kelle sissetulek tõusis 1990ndatel aastatel keskmise sisse-
tulekuga võrreldes väga oluliselt.

Oluliselt mõjutab haridus ka peresündmusi: kõrgem haridustase
tingib abiellumise hilisemas eas ning samuti lükkavad kõrgharidu-
siga inividid edasi laste sündi.

Kokkuvõttes on hea meel tõdeda, et 1990. aastate keskel tõusis
Eestis hariduse väärtustamine tööturul ning sissetulek hakkas hari-
dusest sõltuma üha suuremal määral. Samas teeb soolist aspekti
vaadates mõtlikuks see, et naiste puhul ei rakendu inimkapitali
väärtustamine täiel määral. Kõrgharidusega naistel on küll kõrgem
sissetulek kui teiste haridusgruppide naistel, kuid näiteks kõrg-
haridusega naiste keskmine sissetulek jääb kõrgharidusega meeste
keskmisele sissetulekule alla. Sama haridustasemega meeste ja
naiste sissetuleku erinevusi on püütud seletada ametialase soolise
segregatsiooniga, kuid nagu eelnev analüüs näitas, ei pea see antud
juhul paika. Ka sama hariduse ja ametigrupi meeste ja naiste
keskmistes sissetulekutes on erinevused ja seda naiste kahjuks. On
siis tõesti tegemist sellega, et naistes nähakse peamiselt laste ja
kodu eest hoolitsejaid, kes varem või hiljem lahkuvad tööturult,
mistõttu ei väärtustata nende tööd sama kõrgelt kui meeste oma.

Kasutatud kirjandus

Becker G. S. (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass: Harvard
University Press.

Becker, G. S. (1964) *Human Capital*. New York: Columbia University
Press.

- Coleman J. S (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94: 95–120.
- Collins, R (1977) Functional and Conflict Theories of Educational Stratification. Raamatus: Karabel, J., Halsey, A. H. (toim)., *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press: 118–136.
- Davis, K., Moore, W. E. (1945) Some Principles of Stratification, *American Sociological Review*, 10, (2): 242–249.
- EIA = Eesti Inimarengu Aruanne 2000 (2000). Tallinn: ÜRO arengu-programm Eestis.
- EIA = Eesti Inimarengu Aruanne 1995 (1995). Tallinn: ÜRO arengu-programm Eestis.
- Eesti rahvastik rahvaloenduste alusel I (1995) Tallinn, Eesti Statistikaamet.
- Hartog, J. (2000) Human Capital as an Instrument of Analysis for the Economics of Education, *European Journal of Education*. 35, (1): 7–19.
- Hess, B. B., Markson, E. W., Stein, P. J. (2000) *Sotsioloogia*. Tallinn: Külim.
- Light, D., Keller, S., Calhoun, C. (1989) *Sociology*. New York: Knopf.
- LSK = Lühike statistikakogumik (1989) Tallinn: Eesti NSV Riiklik Statistikakomitee.
- Murakas, R. (1999) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sissetulekute jaotumine ja sissetulekumobiilsus Eesti siirdeühiskonnas*. Magistritöö. TÜ sotsiaalteaduskond.
- Narusk, A. (toim) (1994) *Murrangulised 80-ndad ja 90-ndad aastad Eestis. Töö, kodu ja vaba aeg*. Eesti Teaduste Akadeemia.
- Philips, K. (2001) *The Changes in Valuation of Human Capital During the Transition Process in Estonia*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rubinson R., Browne I. (1994) Education and the Economy. Raamatus: Smelser N. J. & Swedberg. R. (toim) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press: lk 581–599.
- Schultz, T.W. (1961) Investment in Human Capital. *American Economic Review*, 3: 1–17.
- Tiit, E.-M., Käärik, E. (2000) *Sündimuse dünaamika Eestis. Mõjutused, trend ja prognoos Euroopa rahvastikuprotsesside taustal*. (<http://www.riik.ee/rahvastik>), Rahvastikuministri büroo.
- Titma, M. (toim) (1999) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Титма, М. (1982) Социально-профессиональная ориентация молодежи I. II. Tallinn: Eesti Raamat.

- Titma M., Kenkmann P. (1988) Meie üliõpilaskond. Tallinn, Eesti Raamat.
- Titma M., Kenkmann P. (1979) Hariduse ja ühiskond. Raamatus: Kivi J. (toim.) *Teadus ja tänapäev*. Tallinn: Eesti Raamat: 333–349.
- Titma, M., Tuma, N. B. (1993) Stratification Research in a Changing World. Raamatus: Mach, Z. Mucha, J., Szmata, J. (toim.). *At the Threshold of Changes: Eastern Europe before the Collapse of State Socialism*. Amsterdam: Elsevier: 225–254.
- Tooding, L.-M. (1999a) *Andmeanalüüs sotsiaalteadustes*. Tartu, Tartu Ülikool.
- Tooding, L.-M. (1999b) Haridustee perekonnasündmuste mõjutegurina. Raamatus: Titma, M. (toim.) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus: 157–191.
- Vander Zanden, J. W. (1990) *Sociology*, 2nd edition, New York: McGraw-Hill.

Lisa 1. 1940. ja 1960. aastate kohortide ja vastavate põlvkondade haridustase (%)

Haridustase	1940. aastate kohort	Põlvkond ²⁴	1960. aastate kohort	Põlvkond
Alg- ja põhiharidus	0	10	0	2
Üldkeskharidus	30	54	31	57
Keskeriharidus	24	21	39	36
Kõrgharidus	46	15	30	5

Lisa 2. 1940. ja 1960. aastate kohortide haridustase, sisetulek ja perekonnaseis meestel ja naistel (%)

	1940. aastate kohort			1960. aastate kohort		
	Mehed	Naised	Kokku	Mehed	Naised	Kokku
Haridustase						
4. etapp						
Kutseharidus	1	3	2	27	11	18
Üldkeskharidus	28	27	27	11	15	13
Keskeriharidus	15	28	24	39	39	39
Kõrgharidus	56	42	47	23	35	30
Sisetulek²⁵						
4. etapp						
I viiendik	2	10	7	6	21	15
II viiendik	22	49	40	14	24	20
III viiendik	32	28	29	17	25	22
IV viiendik	22	9	14	17	12	14
V viiendik	22	4	10	46	18	29
Perekonnaseis						
4. etapp						
Abielus	89	76	81	84	78	80
Vallalised	11	24	19	16	22	20

²⁴ Allikas: Eesti rahvastik rahvaloenduste alusel I (1995). Tallinn Eesti Statistikaamet

²⁵ Tingituna erinevatest rahaühikutest ei ole võimalik varasema ja hilisem kohordi puhul kasutada samal skaalal sisetuleku grupe ning seetõttu on tabelis sisetuleku grupid märgitud vaid tinglikult. 1940. aastate kohordi sisetulekugrupid (rublades/kuus): I viiendik — kuni 199; II viiendik — 200–399; III viiendik — 400–599; IV viiendik — 600–799; V viiendik — üle 800. 1960. aastate kohordi sisetulekugrupid (EEK/kuus): I viiendik — kuni 999; II viiendik — 1000–1999; III viiendik — 2000–2999; IV viiendik — 3000–3999; V viiendik — üle 4000.

3. PEATÜKK

EESTLASTE TERRITORIAALSE MOBIILSUSE VÕRDLUS KAHE KESK- HARIDUSPÕLVKONNA NÄITEL

Sissejuhatus

Ränne on olulisemaid asustust kujundavaid tegureid. Erinevatel asustuse arenguperioodidel on domineerinud erinevad rände suunad. Individuaalset rännet ennustavatest teguritest on vanus ja elutsüklid läbi rändeuuringute ajaloo olnud kõige olulisemad tegurid. Peaaegu kõigis riikides tõuseb inimeste mobiilsus keskhariduse omandamise järgselt ning hakkab raugema 30. eluaastate lõpus. Sama on näidanud ka varasemad uuringud Eestis (Ainsaar 1994). Seega on rände demograafiline potentsiaal, ehk 18–30-aastaste inimeste osatähtsus, üks olulisemaid üldist rändepilti mõjutavaid tegureid. Kahe kohordi võrdlus annab unikaalse võimaluse võrrelda kahe põlvkonna käitumist samas vanuses.

Ühtlasi peegeldab kahe erineva põlvkonna elutee kahte erinevat ajastut Eesti asustussüsteemi arengus. Valitud kohortide puhul langeb periood pärast keskhariduse omandamist rände seisukohalt kahte oluliselt erinevasse rändevoogude perioodi Eestis. 1948. aastal sündinute elutee jääb kõige tüüpilisemasse ning intensiivsemasse linnastumise ajajärku. Hilisem, umbes 1965. aastal sündinud põlvkond lõpetas keskkooli 1983. aastal, mis tähistas Eesti asustussüsteemi arengus dekontsentratsiooni esimeste märkide ilmumist. Seega läbivad noored samad elutsüklid oma isiklikus elus erinevas sotsiaalses ja majanduslikus ajas.

Kogu vaadeldud periood sünnist kuni 30. eluaastate alguseni jaotub individuaalse käitumise aspektist kaheks: lapsepõlvkoolieaks ja iseseisva elu alguseks. Kui lapsena perekonnas elades tehakse enamus elukoha vahetuse otsuseid pereringis, siis keskkooli lõpp tähistab iseseisva elu algust ning individuaalsete otsuste domineerimist. Põlvkondade eluteed analüüsitakse seetõttu nimetatud etappide kaupa.

Peatüki eesmärk on võrrelda 1948. ja 1965. aastal sündinute territoriaalset mobiilsust ning seda mõjutanud tegureid nende 30 esimese eluaasta jooksul. Inimeste valikute uurimisel on olulisema tähtsusega ajavahemik pärast keskhariduse omandamist (vastavalt alates 1966. ja 1983. aastast), millal tehakse enamasti iseseisvaid otsuseid oma elukohta valikul. Kuna sellel perioodil on nimetatud põlvkonnad olnud kõige aktiivsemad liikujad, siis on just nende valikud ning rändeotsused mõjutanud oluliselt kogu selle ajavahemiku rändepilti. Peatükis analüüsitakse haridust, sugu, sissetulekut, elukohta ja väärtushinnanguid rände mõjutajana. Analüüsi tulemusena võib teha järeldusi üldiste rännet mõjutavate tegurite, perioodile iseloomulike rändetrendide ja põlvkondadele iseloomulike rändeliikumise kohta.

Üldised rännet mõjutavad tegurid ja tööhüpoteesid

Rännet mõjutab hulk majanduslikke, sotsiaalseid ja individuaalseid tegureid. Alljärgnevalt on antud ülevaade varasematest uurimustest vaid nende individuaalsete tegurite mõju kohta rändele, mida oli võimalik kahe vanuskohordi võrdluses analüüsida. Nendeks teguriteks on sugu, haridus, sissetulek, elukoht ja väärtushinnangud.

Eesti viimaste aastakümnete rändeuuringutes on suhteliselt vähe käsitletud haridust, sugu, sissetulekut ja elukohta kui rände mõjutajat. Meeste ja naiste rändes pole Eestis suuri erinevusi leitud. Siiski näitavad mitmed uuringud, et 1970. aastatel olid naised otsustavaks jõuks rändeliikumises. Tüüpiliselt lahkusid maalt esialgu parema töö ja hariduse omandamiseks tütarlapsed ning nende järel ka noormehed (Ainsaar 1990: 26). Põhjaliku ülevaate meeste ja naiste rändeerinevustest ajavahemikul 1959–1976 Eestis on kirjutanud professor Ann Marksoo (1987). Sellest selgub, et vaatamata asjaolule, et naised polnud kogu rändes just suures ülekaalus, oli nende ümberpaiknemine migratsiooni tagajärjel tugevam kui meestel. Eelistades suuri linnu, olid naised peamiseks urbaniseerumise kandjaks ja aktiivsemaks pere pooleks linna liikumise puhul. Naiste ja meeste rände põhjused erinesid. Naised arvestasid sageli enam perekonnaliikmete vajadustega ning olid sagedamini passiivse kaasaliikuna rollis kui mehed.

1983. aastal keskkooli lõpetanute elutee uurimisel (Ainsaar 1994) selgus, et noormeeste tervikuna kõrgemat rändeaktiivsust põhjustas armeeteenistus. Kõigil teistel põhjustel liikusid neid vanuses 18–28 aastat 2–3 korda sagedamini. Seevastu 1999. aasta Eluolu uuringu andmed näitasid, et mehed olid küll aktiivsemad liikujad tööga seotud põhjustel, kuid kokkuvõttes puudusid erinevused meeste ja naiste rändeaktiivsuses (Ainsaar 2002).

Hüpotees 1: Naiste ja meeste rändeaktiivsus ei erine. Senised rändeuuringud annavad võrdselt põhjust oodata nii naiste kui meeste rändeaktiivsuse ülekaalu.

Varasemad rändeuuringud hariduse ja mobiilsuse vastasmõjust on andnud vastukäivaid tulemusi. On tulemusi, mis väidavad, et parema haridusega inimesed rändavad kaugemale (Berry ja Dahman 1977, Newbold 1998) ning on mobiilsemad (Liao 2001), samas on ka uuringuid, mis pole leidnud seost hariduse ning rände intensiivsuse vahel (Newbold 1998). Linnemann ja Graves (1983) leidsid, et kui ränne pole seotud töö vahetamise vajadusega, on haritumad inimesed — ilmselt oma teenistuse tõttu — vastupidi, paiksemad. Foss (1984) viitab Skrede (1977) uuringule Norras, mis leidis, et kõrgema mobiilsusega kaasnes haridusinvesteeringute parem ärakasutamine kui paiksematel inimestel, seega on mobiilsus kõrgema hariduse puhul tulusam kui madalama haridustaseme puhul. 1983. aastal Eestis keskkooli lõpetanute põlvkonna elutee analüüsimisel leiti, et haridus mõjutas oluliselt noorte mobiilsust ja rände põhjuseid (Ainsaar 1994). Kõige paiksemad olid üldkeskharidusega noored. Eestile iseloomulikke rändesuundi kujundasid kõrg- ja kutsehariduse keskkooli baasil omandanud inimesed ehk nende ränne oli kõige resultatiivsem.

Hüpotees 2: Mõlema põlvkonna puhul on pikema haridusteedga inimesed liikuvamad, kuna õpingud on oluline mobiilsust soodustav tegur.

Sissetulekud on sageli seotud inimeste sotsiaalse staatuse ja ametiga. Klassikaliselt on keskklassi kõrgem mobiilsus seletatav rohkemate võimalustega nii majanduslikult kui territoriaalselt (Hartshorne 1992). Eriti kehtib see reegel pikkade vahemaade puhul, kui muudetakse ka töökohta (Johnson jt 1974, Long 1988, Fielding 1989, Linnemann ja Graves 1983, Walker jt 1992). Ühelt poolt tagavad keskklassi sotsiaalsed sidemed parema informeerituse, mis vähendab kauguse

mõju, teiselt poolt on pikemad distantsid tingitud töö spetsiifikast. Rändeaktiivsusest on keskklassi sees erandiks vaid spetsialistid, kelle töö eeldab püsivaid kapitalimahutusi või klientuuri säilitamist: arstid, arhitektid, juristid jt. Madalama sotsiaalprofessionaalse staatusega ning seega ka sissetulekuga inimeste rändeaktiivsust piirab fakt, et elukohavahetus on neile suhteliselt kulukam. Rännet võib piirata ka sobilike töövõimaluste kohta levitatava informatsiooni puudus (Jones 1990), mis sõltub kontaktidest ning eelnevast rändekogemusest (Amrhein 1985). Alternatiivsete võimaluste otsimine on raha- ja ajamahukas ning seepärast tuleb rändeotsus teha suhteliselt ebakindlas situatsioonis (Cadwallader 1989). Samal ajal ei ole väiksemat ettevalmistust nõudvatel aladel töötavatel inimestel vaja liikuda väga kaugele, et leida sarnast töökohta. Kuna erinevused Eesti inimeste rahalistes sissetulekutes olid ajavahemikul 1965–1997 suhteliselt väikesed (võrreldes kapitalistlike riikidega, kust pärineb enamus sissetuleku ja klasside mõju kirjeldavatest rändeuuringutest), võib oodata, et mitte sissetulekud, vaid töötamine kujuneb selle perioodi rändeindikaatoriks. Ka 1983. aastal keskkooli lõpetanute rände ja elutee varasemad võrdlused (Ainsaar 1994) ei näidanud sissetulekute ja migratsiooni vahelist seost.

Hüpotees 3: Sissetulek ei ole oluline sõjajärgse põlvkonna rändeindikaatorina, kuid mõjutab hilisema põlvkonna liikumist perioodil 1983–1997.

Elukoht võib mõjutada rännet mitmeti. Kahe asula vahelise rändemahu ennustamiseks oli esimesi klassikalistes rändemudelites kasutatud näitajaid siht- ja lähtekoha rahvaarv. Nn klassikalise rände gravitatsiooni mudeli järgi on kahe asula vaheline rändemaht võrdeline nende asulate rahvaarvuga ning pöördvõrdeline nende vahemaaga. Seega, mida suurem on asula, seda suuremaid rändevooge on oodata tema ümber. Samas suurendab suurte asulate elanike statistilist paiksust nn suuruse efekt. Lähides küll territooriumil pikki vahemaid, jäävad elukohavahetajad siiski sama asula piiridesse ja seega ei kuulu klassikaliste migrantide hulka. Ka mitmed varasemad uuringud on näidanud, et suuremate asulate inimesed on paiksemad (Ainsaar 1994, 2002).

Hüpotees 4: Rändeaktiivsus sõltub elukoha asulatüübist.

Rändeuuringutest on hästi teada rändeaktiivsuse sõltuvus inimeste vanusest (vt Ainsaar 1994). Rände vanuselisest selektiivsusest

tulenevalt moodustavad kõige suurema migrantide rühma 18–30-aastased inimesed.

Hüpotees 5: Mõlema põlvkonna eestlastest migrantide rändeaktiivsus läbib järgmised etapid: suhteliselt väheaktiivne lapsepõlv, pea-aegu paikne kooliaeg, järsk rändeaktiivsuse tõus pärast keskhari-duse omandamist ja mõõdukas langus hilisemas elus.

Hüpotees 6: Mõlema põlvkonna migratsioon vanuses 18–33 elu-aastat peegeldab sellele ajastule iseloomulikke rändesuundi.

Valimi ja küsitluse iseärasustest tulenevad piirangud

Analüüsiks on kasutatud kahe põlvkonna elusündmusi käsitlevat nelja küsitlust. Varem sündinud põlvkonna rände analüüsimisel läh-tutakse 1979. aasta küsitlusest. Hilisema põlvkonna rände analüüsil kasutatakse 1997., 1993. ja 1983. aasta uuringuid. Täpsem ülevaade valimi moodustamise reeglitest ja valimi üldkirjelduse on andnud Titma jt (1997). Mõlema põlvkonna puhul analüüsiti võrreldavuse huvides ainult nelja elukohta eluteel — sünnikohta, esimesesse klassi mineku, keskhari-dust andva õppeasutuse lõpetamise, viimase küsitluse ajal kasutatud elukohta. Elukoha määratluses kasutati eri-nevate küsitluste puhul erinevaid skaalasid, kuid neid on võimalik interpreteerida sarnaselt asulate hierarhia¹ raames. See on ka sobivaim viis, sest just asulate hierarhia osas esinevad olulised erinevused rändes.

Valimi omapärast tulenevad ka mitmed iseärasused, mis võivad rändeanalüüsi mõjutada.

1. Kuna tegemist on juba keskhari-duse omandanud noorte vali-miga, ei anna uurimus ülevaadet kogu sünnipõlvkonna rändest. Tulemusi võib lugeda suhteliselt paremini üldistatavateks kogu põlvkonnale hilisema kohordi puhul, sest 1983. aastal, mil nad omandasid keskhari-duse, oli keskhari-dus Eestis kohustuslik ja selleni jõudis enamus noori. 1966. aastal, kui keskhari-duse omandas varasem põlvkond, oli keskhari-dus elitaarsem ning valim seega kogu sünnipõlvkonna suhtes vähem esinduslik.

¹ Asulate hierarhia — asulate jaotus vastavalt asulate suurusele, funk-t-sioonidele ja mõjule.

2. Kahe põlvkonna võrreldavuse huvides kasutatakse vaid eestikeelse taustaga respondentide vastuseid. Varasema kohordi puhul koostati juba valim ainult eestikeelse keskkooli lõpetanute põhjal. Hilisema kohordi puhul on valiku kriteeriumiks analüüsi lülitamisel eesti keel kui emakeel. Just eestikeelsete respondentide kasutamine kahe põlvkonna võrdluseks on oluline, sest varasemad uuringud näitavad, et eestlaste ja mitte-eestlaste sisemaine rändekäitumine erineb oluliselt (Ainsaar 1995).
3. Käesolevas peatükis käsitletud viimase küsitluse toimumise ajal oli mõningaid erinevusi kahe valimi respondentide vanuses. Varasemas kohordis oli selleks ajaks 68%-l täitunud 31 aastat, 23%-l 32 aastat ja 5% olid 30-aastased. Hilisemast kohordist oli viimase uuringu hetkel 16% 33-aastased, 50% 32-aastased ja 30% 31-aastased. Seega on hilisemat kohorti küsitletud mõnevõrra vanemas eas, mis võib mõnevõrra, kuid mitte oluliselt, muuta tulemusi.

Metoodika eripära tõttu on analüüsist ilmnev mobiilsus tegelikust mobiilsusest väiksem. Kuna eesmärk oli võrrelda kahte põlvkonda, kasutati vaid neid küsimusi, mis olid sarnased mõlema kohordi uuringu puhul. Elukoha muutust fikseeriti selle tõttu vaid asulatüüpide muutusena, mis ei ole võrdne kogu mobiilsusega. Kogu mobiilsus on suurem kui asulatüüpide vahelisest mobiilsusest selgub. Lisaks ei fikseeritud elukoha muutust teatud ajavahemikus täielikult. Originaalskaalade erinevuse tõttu on kõige paremini võrreldavad muutused kahes Eesti suuremas linnas ja maa-asulates, mis on ka rände seisukohast kõige olulisemad. Tallinna ja Tartu käsitlemine teistest Eesti linnadest eraldi on põhjendatud, kuna just need linnad on olnud alates 1983. aastast dekontsentratsiooni protsessi kandjaks Eesti siserändes. Tabelites kasutatakse neljanda jaotusena rühma "teised linnad" mis sisaldab väga erineva suuruse ning funktsioonidega asulaid, kuid mida varasema põlvkonna uurimuse metoodika ei võimalda täpsemalt käsitleda.

Tähelepanu tuleb juhtida ka asjaolule, et suurem osa elukohta puudutavaid küsimusi olid retrospektiivsed, mis võib halvendada tulemuste kvaliteeti. Ka hilisema põlvkonna peal teostatud kontrollanalüüsid näitasid erinevaid tulemusi samale küsimusele vastamisel erinevatel küsitlusaastatel. Põhjus võib olla ka asjaolus, et küsitlused erinevad mõnevõrra valimi usaldusväärsuselt. Analüüsiks on

kasutatud kõige usaldusväärsemaid küsimusi, st neid, kus erinevate küsitluste andmete tulemuste kokkulangevus oli kõige suurem.

Kahe põlvkonna rändesuundade erinevused

Kahe põlvkonna käsitlemine annab hea võimaluse vaadelda sama eluperioodi erinevas ajas. Tabelid 1 ja 2 annavad ülevaate kahe põlvkonna noorte territoriaalsest liikumisest alates sünnist kuni vanuseni 31–33 aastat.

Tabel 1. 1948. aastal sündinud eestlaste liikumine erinevates asulatüüpides (muutuse % 1979. aasta ankeedi alusel, N = 1464)

	esimesse klassi astumine võrreldes sünnikohaga 1948–1955	keskkooli lõpetamine võrreldes esimesse klassi astumisega 1955–1966	31–32 a. vanuses võrreldes kesk- kooli lõpetamise kohaga (1966–1979)
Tallinn	0,6	3,9	9,3
Tartu	-4,7	3,8	0,7
teised linnad	-0,9	14,3	-13,5
maa-asulad	6,7	-21,9	-5,2
muutus kokku	12,9	44,1	28,7

Tabel 2. 1965. aastal sündinud eestlaste liikumine erinevates asulatüüpides (muutuse % sünnist kuni keskkooli lõpuni, 1993. aasta uuring, 1997. a uuring, N = 1975)

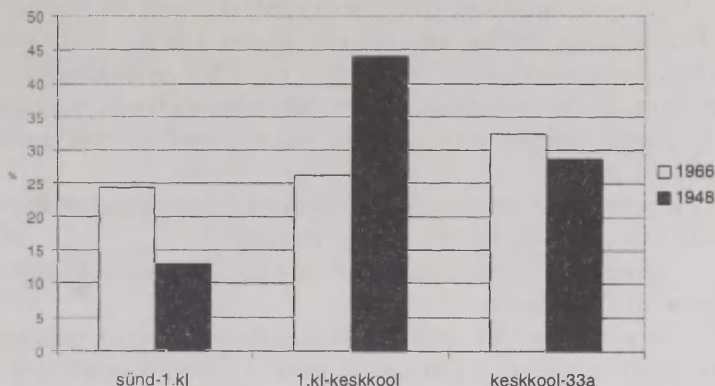
	esimesse klassi astumine võrreldes sünnikohaga 1965–1972	keskkooli lõpetamine võrreldes esimesse klassi astumisega 1972–1983	32–33 a. vanuses võrreldes kesk- kooli lõpetamise kohaga (1983–1997)
Tallinn	1,2	2,7	1,6
Tartu	1,2	2,0	2,3
teised linnad	-11,6	15,1	-21,6
maa-asulad	10,3	-6,4	6,9
muutus kokku	24,3	26,2	32,4

Nii hilisema kui varasema põlvkonna elutee on Eesti suuremate linnade Tallinna ja Tartu suhtes üllatavalt sarnane. Vaatamata erinevatele ajastutele, mil noored nimetatud tsükli oma eluteel läbisid, on näha nende pidevat koondumist Tallinna ja Tartusse. Eriti palju saabuti pealinna ja Tartusse keskkooli lõpetamiseks. Ka ülejäänud linnade osas on kahe põlvkonna liikumine väga sarnane — esimesse klassi minekuks on suundunud “teistest linnadest” maale või suurematesse linnadesse, keskkooli lõpetamiseks uuesti linna ning hilisemas elus on “teistest linnadest” lahkunud olnud enam kui samadesse linnadesse saabunud. Teiste linnade rahvaarvu langus kuni 33-aastaste eestlaste seas on olnud eriti märgatav ajavahemikus 1983–1997. Ainuke oluline erinevus kahe põlvkonna elutees on hilisema põlvkonna tagasipöördumine maale pärast keskkooli lõpetamist umbes oma 33. eluaastaks samas ulatuses kui maalt keskhariduse omandamiseks lahkuti.

Mobiilsus ja paiksus

Teise probleemina huvitas meid inimeste paiksus ehk rände puudumine ning seda mõjutanud tegurid. Uuringute ülesehitus ei võimaldanud võrrelda mõlema põlvkonna kõiki liikumisi, vaid fikseerida ainult ühes asulatüübis elanud inimesed. Seega on tegemist pigem asulatüübi truuduse kui päris paiksuse fikseerimisega teatud ajavahemikes.

Paiksusel ei ole ühest tähendust rändeuuringutes, kuid see võib viidata nii rändebarjäärade olemasolule kui ka elukoha vahetuse põhjuste puudumisele ehk piisavale heaolule. Antud andmestik ei võimaldanud paiksuse põhjuseid üheselt kindlaks teha, seega piirdusime ainult üksikute tegurite analüüsiga, mis iseloomustasid inimeste samas kohas elamist. Samas kohas elamise perioodi pikkuse alusel võib eristada eluaegselt paikseid ja mingi perioodi jooksul paikseid inimesi. Alljärgnevalt pöörame tähelepanu eelkõige eluaegsele paiksusele ja paiksusele pärast keskkooli lõpetamist ehk iseseisva elu alguses. Eluaegse paiksuse puhul on inimene kogu elu elanud samasse tüüpi kuuluvas asulas. Keskkooli lõpu järgne paiksus eksisteerib juhul kui pärast keskhariduse omandamist on jäädud elama samasse asulatüüpi. Paiksuse erinevused eri ajajärgudel võivad peegeldada inimeste võimaluste ja vajaduste erinevust.

Joonis 1. Kahe põlvkonna mobiilsus, mis tõi kaasa põlvkonna arvukuse muutuse asulatüüpide lõikes

68% varasema põlvkonna inimestest olid sünnist kuni vanuseni 33–32 aastat vahetanud asulatüüpi, 16% polnud seda teinud, 15% kohta puudusid kindlad andmed. Hilisemas põlvkonnas oli 73% neid, kes olid kindlalt asulatüüpi vahetanud, samas kohas kogu elu elanud oli 14% ning neid, kelle kohta puudus täpne informatsioon, 13 %. Kuna kindlalt määratlemata staatusega inimesi oli liiga palju, ei saa võrdlusest teha kindlaid järeldusi, kuigi väga suuri erinevusi kahe põlvkonna eluaegse paiksuse vahel ei tundu olevat.

Mõlema põlvkonna andmete täpsemal analüüsil selgus, et valdav enamus (varasemas põlvkonnas 100%, hilisemas 91%) kogu elu ühes kohas elanud inimestest elas Tallinnas, ehk vastupidi, kõigi teiste asulatüüpide inimesed olid oma eluea jooksul asulatüüpide lõikes liikunud. Analüüs näitas, et kuigi ka mittepõlistallinlased olid sündinud erinevates Eestimaa kohtades, omandasid kõik nii varasema kui hilisema kohordi pealinnas elavad liikmed keskkohariduse juba Tallinnas.

Võrreldes kahe põlvkonna noorte elukoha vahetuse intensiivsust asulatüüpide vahel, ilmnes sõjajärgse põlvkonna rändekäitumise tunduvalt suurem mõju asulasüsteemi arengule ning liikuvus keskkohariduse omandamiseks (joonis 1). Sõjajärgsel põlvkonnal pärast keskkooli mobiilsus langes, mis tähendab, et paljud jäid pärast keskkohariduse omandamist elama sama tüüpi asulasse, kus nad olid

kooli lõpetanud. Hilisemal põlvkonnal rändeaktiivsus asulatüüpide vahel pärast keskhariduse omandamist hoopis kasvas. Asulatüübi aktiivsem vahetamine võib peegeldada nii üldist asustussüsteemi muutumise kiirust (urbaniseerumise, dekontsentratsiooni periood) kui ka põlvkonnale iseloomulikke elukohaelistusi ja nende realiseerimise vabadust.

Kahe põlvkonna nii eluaegse kui keskkoolilõpu järgse paiksuse analüüsis ilmnes mitmeid sarnaseid jooni (tabel 3):

1. Nii varasema kui hilisema põlvkonna puhul ei sõltu elukoha-tüübi truudus soost.
2. Nii varasema kui hilisema põlvkonna puhul mõjutab inimeste asulatüübi truudust kõige enam nende sünnikoht ja praegune elukoht. Üldine seaduspära, et mida väiksem on asula, seda enam on inimesi, kes on muutnud asulatüüpi, kehtib nii kogu eluea jooksul kui alates keskkooli lõpust kuni 33. eluaastani. Asulatüüp mõjutab ka teiste tunnuste seoseid eluaegse paiksusega.
3. Võib eeldada, et võimekamad ja koolielus paremate hinnetega silma paistnud inimesed on mobiilsemad kui nende vähem võimekad eakaaslased. Kahe põlvkonna andmed ei tõesta siiski sellise seaduspära olemasolu, vaid pigem vastupidist tendentsi. Seos keskkooliaegse õppedukuse ja paiksuse vahel oli olemas vaid varasemas põlvkonnas, kuid parema õppedukusega olid pigem paiksemad kui teised. Hilisema põlvkonna puhul seost keskkooliaegse õppedukuse ja hilisema mobiilsuse vahel ei ilmnenu.

Kuigi saavutatud haridustase oli seotud eluaegne paiksusega, olid mõlemas põlvkonnas tervikuna pikema haridusteedga inimesed eluea jooksul asulatüübile truamad kui teised. Haridustee pikkusel ja elukoha muutmisel pärast keskkooli asulatüübiga enam seost ei olnud.

Kõigi haridusnäitajate puhul on tegemist siiski ilmselt kolmanda tunnuse — elukoha tüübi — kaudse mõjuga. Nimelt on eluaegne paiksus seotud kõige tugevamini elukoha tüübiga. Mida suurem linn, seda paiksemad on inimesed ja seda parem on ka nende inimeste haridustase. Lihtsalt suuremate linnade paiksemad noored saavad ka parema hariduse.

Tabel 3. Korrelatsioonikordajad eluaegse paiksuse, pärast keskkooli omandamist samas kohas elamise ning soo, hariduse, sissetuleku, õppe-
edukuse, elukoha vahel (*Spearmani korrelatsioonikordaja*)

	varasem põlvkond (s 1948)		hilisem põlvkond (s 1965)	
	eluaegne paiksus	paiksus pärast keskkooli lõppu	eluaegne paiksus	paiksus pärast keskkooli lõppu
sugu	-0,05	-0,03	-0,01	-0,04
N	1237	1324	1215	1256
haridus	0,07*	-0,05	0,08**	-0,05
N	1239	1327	1215	1256
sünnikoht	-0,61**	-0,33**	-0,62**	-0,14**
N	1239	1239	1206	1247
elukoht 33-a	-0,69**	-0,15**	-0,49**	-0,15 **
N	1111	1327	1215	1256
sissetulek viimasel kuul	0,03	0,00	0,12**	-0,02
N	1229	1316	1148	1186
õppeedukus	0,03	0,09**	0,05	-0,03
N	1236	1324	1196	1237

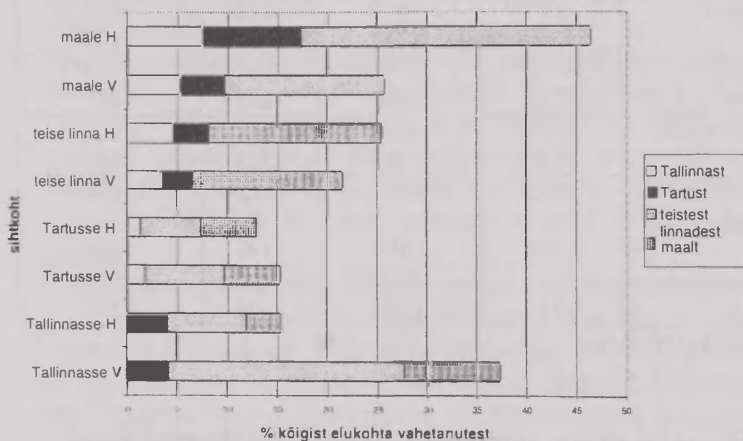
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Paiksus ja ränne pärast keskkooli lõpetamist kuni 33. eluaastani

Aeg pärast keskkooli omandamist on paljude noorte jaoks kahtlemata periood, mil tehakse enam oma isiklikest huvidest lähtuvaid valikuid. Sellesse perioodi jäävad õpingud kõrg- või kutsekoolis, tölesuunamine, pere moodustamine. Et fikseerida inimeste elukohaeelistusi pikemas perspektiivis, jätame vahele keerulised õpingute, sõjaväeteenistuse ning esimese töökoha leidmisega seotud aja noorte elus ning vaatleme, mis on neist saanud viieteist aastat pärast keskkooli lõppu. Selle aja jooksul jõutakse enamasti sisse seada oma elu kohas, kuhu see jääb pikkadeks tulevasteks aastateks. Samas peaks viieteist aastat andma võimaluse teha piisavalt iseseisvaid valikuid.

Hilisemast põlvkonnast vahetasid keskkooli lõpetamise järgse 15 aasta jooksul elukohta umbes pooled. Kui vaadelda hilisema põlvkonna elukoha vahetusi nelja asulatüübi (Tallinn, Tartu, teised

põlvkonna elukoha vahetusi nelja asulatüübi (Tallinn, Tartu, teised linnad ja maa) lõikes, on asulatüübimobiilsete inimeste osatähtsus 45%. Varasema põlvkonna puhul oli võimalik fikseerida ainult elukoha vahetus asulatüübi vahel. Inimesi, kes olid vahetanud asulatüüpi keskkhariduse omandamise järel umbes 33. eluaastaks oli 45 %, st sama palju kui hilisemas põlvkonnas. Ainukeste paiksust või mobiilsust prognoosivate tunnustena toimusid nii varasema kui hilisema põlvkonna puhul sünni- ja elukoht (tabel 3).

Joonis 2. Elukoha vahetused keskkooli lõpust kuni 33 eluaastani kahes põlvkonnas lähte- ja sihtkoha järgi (V=1948 sündinud, H=1965 sündinud)

Kõige olulisema erinevusena hilisema ja varasema põlvkonna rändekäitumises pärast keskkhariduse omandamist oli noorte lahkumine linnadest maale ajavahemikul 1983–1997 hilisema põlvkonna puhul (tabelid 1 ja 2). Aastatel 1966–1979 ehk varasema põlvkonna vastavas vanuses sellist maale tagasipöördumise trendi veel ei olnud. Andmete täpsemal analüüsil ilmnas, et üle 200 noorest, kes olid pärast keskkooli lõppu maale läinud, oli 21% keskkooli lõpetanud Tartus, 16% Tallinnas ja 77% teistes linnades. Ainult 1/3 maale suundunud noorest olid sündinud maal ja 36% lõpetanud 8. klassi maal (tabel 4). Seega olid maale minejad valdavalt linlased ning tegemist polnud mitte ainult tagasirände, vaid põhimõtteliselt uue elukeskkonna valikuga. Joonis 2 annab ülevaade kahes põlv-

Tallinnasse ja maale suundunute osas. Maale suundujate osa on hilisemas põlvkonnas suurem kõigist sihtkohtadest, kuid eriti "teistest linnadest" ja Tartust lahkunute seas. Tallinnasse saabujate arv on samas eelkõige väiksem "teistest linnadest" ja maalt tulnute arvel.

Tabel 4. Pärast keskkooli lõppu 33. eluaastaks maale asunud inimeste eelmised elukohad (% uuritud kohordist, 1965 sündinud kohort)

	sünnikoht	8. kl lõpetamine	keskkooli lõpetamine
Tallinn	9	9	16
Tartu	11	12	21
Narva, Pärnu, Sillamäe, Paldiski, Kohtla-Järve	9	6	6
teised linnad	38	36	56
maa	33	38	0

Tabel 5. Seos (*Kendalli tau*) viimase elukoha tüübi, haridustaseme, sissetulekute ja akadeemilise edasijõudmise vahel pärast keskhariduse omandamist elukohta vahetanutel

		saavutatud haridustase	akadeemiline võimekus koolis	sissetulekud
varasem põlvkond	korrelatsioon N	-0,15** 602	-0,14** 602	0,01 599
hilisem põlvkond	korrelatsioon N	-0,17* 503	-0,09* 498	-0,17** 476

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Tabel 6. Pärast keskhariduse omandamist asulatüüpi vahetanute elukoht 33. eluaastaks ning hariduse, sissetulekute ja akadeemilise võimekuse erinevused (keskmised)

Elukoht 31–32. aastaselt		saavutatud haridustase		sissetulekud		akadeemiline võimekus koolis	
		Sünd 1948	Sünd 1965	Sünd 1948	Sünd 1965	Sünd 1948	Sünd 1965
Tallinna	Keskmine	15,2	4,8	7,6	7259	1,7	2,7
	N	196	76	194	176	74	74
	St hälve	2,2	1,5	2,7	0,8	1,2	1,2
Tartusse	Keskmine	15,1	4,8	7,2	4398	1,7	2,8
	N	82	64	82	82	62	62
	St hälve	2,4	1,6	2,2	0,8	1	1,0
teistesse linnadesse	Keskmine	14,4	3,9	7,2	3826	1,5	2,5
	N	172	127	172	172	125	125
	St hälve	2,6	1,4	2,3	0,8	1	1,0
maale	Keskmine	14,3	3,9	7,6	3236	1,4	2,5
	N	152	236	151	152	235	235
	St hälve	2,6	1,4	2,7	0,7	1	1,0
keskmiselt	Keskmine	14,7	4,2	7,4	4154	1,6	2,5
	N	602	503	599	602	498	498
	St hälve	2,5	1,5	2,5	0,8	1	1,0

Hästi on tuntud rände selektiivsus. Võime eeldada et erinevad keskkonnad meelitavad erinevaid inimesi. Vaadeldes pärast keskkooli lõppu elukohta vahetanute haridustaset, sissetulekuid ja akadeemilist võimekust lõpliku elukoha lõikes, ilmnevad teatud erinevused (tabel 5). Tendentsidelt sarnanevad kaks põlvkonda haridustaseme ja akadeemilise saavutuste näitajate osas, kuid selektiivsus sissetulekute osas on kahekümne aasta jooksul muutunud. Haridustase ja akadeemiline võimekus oli ja on mõlema põlvkonna puhul kõrgem (kuid mitte statistiliselt oluliselt erinev, tabel 6) Tartusse ja Tallinnasse suundunute puhul ning madalam teiste linnade ja maaelanike puhul. Suurimad muutused on toimunud sissetulekute osas. Kui 1970. aastatel oli maale suundudes võimalik teenida Tallinnaga võrdset palka, siis 1990. aastatel on pealinna ja maale suundunud inimeste palgavahe kahekordne. Erinevused inimeste palga osas varasema põlvkonna valimis olid siiski väikesed. Hilisema põlvkonna statistiliselt olulise korrelatsiooniseose puhul peab arvestama, et kõrgem või madalam palk ei väljenda ilmtingimata elukohta vahetanute erinevat orienteeritust sissetulekule (vt ka tabel

8), vaid võib peegeldada hoopis valitud elukoha üldist sissetulekute taset.

Ühe huvitava aspektina võimaldas uuring võrrelda ka mobiilsuse ja väärtushinnangute seost. Võib eeldada, et teatud väärtushinnangud peaksid inimest rohkem või vähem tõukama muutma elukohta teatud keskkonna — näiteks pealinna — kasuks. Väärtushinnangud võivad olla ka huvitav individuaalne seletusfaktor inimeste rändeotsuse ahelas, mis aitaks aru saada, miks samades tingimustes elavatest inimestest mõned vahetavad elukohta, mõned jäävad aga paikseks. Alljärgnevalt analüüsitakse pärast keskarhitud omandamist Tallinnasse, Tartusse ja maale suundunud inimeste erinevusi väärtushinnangutes. Väärtushinnangute mõõtmiseks on kasutatud tööga seotud väärtusi kui kahe põlvkonna puhul kõige paremini võrreldavaid küsimusi. Väärtuste põhjal moodustati kolm indeksit (tabel 7), mis saadi sellesse väärtusrühma kuuluvate küsimuste summeeritud vastuste keskvaartuse leidmisel. Lisaks võrreldavusele on tööga seotud väärtuste kasutamine põhjendatud asjaoluga, et mõlemas põlvkonnas oli töö nii avalikus retoorikas kui ka igapäevaelus inimeste olulisemaid eluvaldkondi. Kuigi kogu elurahulolu ei kujune ainult tööga seotu põhjal ja ka rände põhjustena polnud töö esikohal, peeti seda rände tegurina siiski tähtsaks mõlemal vaadeldud perioodil (Marksoo 1989, Lõo 1987, Ainsaar 2002).

Varasemad samade põlvkondade uuringud on leidnud, et individuaalsed elusündmused ja -tsüklid kujundavad väärtushinnanguid, kuid samas ka, et erinevad väärtushinnangud on erineva stabiilsusega (Paalandi ja Titma 1999, Titma ja Rämmer 2001). Seetõttu on oluline väärtushinnangute fikseerimise aeg. Varasemal põlvkonnal fikseeriti tööga seotud väärtushinnangud vanuses 33 aastat, hilisemal põlvkonnal umbes 28-aastaselt, kuna hilisem väärtuste võrdlev hindamine polnud võimalik.

Tabel 7. Küsimused, mille põhjal konstrueeriti väärtushinnangute indeksid kahel põlvkonnal

Väärtused	Hilisem põlvkond (s 1965)	Varasem põlvkond (s 1948)
Karjäär	hea teenistus saavutada kõrge positsioon ühiskonnas ametialane tõus	hästi teenida saavutada positsioon ja prestiiž ühiskonnas tõus ametiredelil
altruism	olla kasulik inimestele olla kasulik ühiskonnale	olla kasulik inimestele olla kasulik rahvamajandusele
Enese- teostus	võimalus töötada loominguliselt võimalus kasutada oma võimeid mõningane vabadus tööaja kasutamisel	luua ja olla originaalne kasutada oma võimeid pidev enesetäiendamine ja silma- ringi laiendamine

Nii hilisema kui ka varasema põlvkonna keskmistes näitajates puudusid statistilised erinevused altruistlikes väärtushinnangutes ja elukoha vahetuse suuna osas (tabel 8). Varasema põlvkonna keskkoolilõpujärgset liikumist mõjutas suundumus karjäärile. Karjääri tähtsamaks pidanud inimesed olid asunud elama pigem kõrgema hierarhiatasemega linnadesse. Hilisemas põlvkonnas osutusid rände suunda ennustavaks teguriks eneseteostusega seotud väärtused. Eneseteostust enam hindavad inimesed asusid elama pigem suurematesse linnadesse. Seega leidis hilisema kohordi puhul kinnitust linnasotsioloogide ootus, et suurlinnad peaksid pakkuma loomingulisemat ning suurema vabadusega keskkonda (Choldin 1983), mis meelitab just selliseid väärtusi hindavaid inimesi.

Tabel 8. Korrelatsioon väärtuste ja elukoha tüübi vahel pärast keskhari-
duse omandamist (Kendalli tau, ainult pärast keskkooli lõpetamist asula-
tüüpi vahetanud)

		Altruism	Eneseteostus	Karjäär
Varasem põlvkond, elukoht 31 aastasele	Korrelatsioon	0,02	-0,07	-0,09*
	N	521	517	525
Hilisem põlvkond, elukoht 32 aastasele	Korrelatsioon	0,65	-13**	0,01
	N	621	620	619

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Arutelu

Ajavahemikud 1966–1979 ja 1983–1997 tähistavad antud uuringus perioode, mil vaatluse all olevad põlvkonnad jõudsid aktiivsesse rändeotsuste tegemise ajajärku. Varasemad rändeuuringud annavad kahest vaatlusalusest perioodist väga erineva ning vastuolulise pildi.

Kuni 1983. aastani valitsesid Eesti siserändes kontsentratsiooni- protsessid ehk inimeste koondumine (suurematesse) linnadesse. Varasemat ajajärku iseloomustas intensiivne külade tühjenemine ning linnade kasv. Rändestatistika näitas, et ajavahemikul 1966–1980 linnade positiivne saldo siserände tulemusel siiski juba vähenes. Samal ajal vähenes ka maa-asulate negatiivne saldo (Ainsaar 1990). Kontsentratsiooni demograafilised allikad olid ammendumas ja kiire linnastumise kõrghetk möödas, kuid protsess ise veel jätkus (Kümmel 1986). Ka antud peatükis käsitletud varasema põlvkonna elutee (1948–1979) joonistab seega tüüpilise pildi tolleaegsest rändeliikumisest. Alates 1966. aastast muutub ka meie poolt jälgitud põlvkonna koondumine Tallinnasse ja Tartusse vähemintensiivseks ja teised linnad kaotavad noori. Maanoorte arv väheneb endiselt.

1983. aasta oli murranguliseks Eesti asustuse arengus. Alates 1983. aastast täheldati Tallinna ja Tartu inimeste väljarännet maale, mis muutis esmakordselt 20. sajandi Eestis kogu linnade rändesaldo negatiivseks (Marksoo 1988). Tõsiasi, et algselt liiguti eelkõige linnade lähistagamaale, on andnud alust seda protsessi nimetada ka varjatud linnastumiseks (Kuddo 1988). Aastatega maapiirkondade siserändeareaal laienes, kuigi säilis selektiivsus sihtkoha majandusnäitajate suhtes. Näiteks aastatel 1986–1987 kasvas juba seitsme rajooni maarahvastik linnade arvel (Ainsaar 1990). Positiivset rändesaldot aitasid kujundada maale õppima asuvad alla 16-aastased noormehed ja linnast lahkuvad pered. Eesti linnaelanike arv kasvas ajavahemikul 1986–1987 siserände tulemusel ainult pensionäride ja linna õppima tulevate noorte neidude arvel. Hilisema põlvkonna elutee varasem uurimine on näidanud, et 1980. aastate alguses toimunud muutused Eesti migratsioonis kajastusid osaliselt ka noorte rändes (Ainsaar 1994). Suund Tallinna oli väga tugev kuni 1980. aastate alguseni. Hiljem kontsentratsioon Tallinna jätkus eelkõige mitte-eestlaste ning eesti kõrg- ja kutseharidusega

neidude pealinna koondumise tõttu. Maale elama mindi kõige enam Tallinnast ja Tartust ning põhjustena domineerisid isiklikud ja perekondlikud põhjused.

1990. aastate alguse rändestatistika kvaliteedi oluline halvenemine (vt Herm 1999, Tammaru ja Sjöberg 1999) tõi kaasa ebaselguse rände suunas. Avaldati uurimusi nii linnastumise (Sjöberg ja Tammaru 1999) kui dekontsentratsiooni toetuseks (Ainsaar 1999, 2002). Uuringud kinnitasid rändesuundade diferentseerumist migrantide vanuse järgi (Ainsaar 1999, 2002). Linnast maale läksid eelkõige 24–35-aastased ja vanemad. Päris noored inimesed eelistasid endiselt Tallinnat. Ka selles artiklis analüüsitud hilisema põlvkonna rändetee jälgimine tõestab maarahvastiku suurenemist noorte rände tulemusel pärast 1983. aastat, kuigi jätkus ka koondumine Tallinnasse ja Tartusse ja lahkumine teistest linnadest. Seega peegeldavad kahe põlvkonna eluteed ajastule iseloomulikke jooni, kuid säilitavad ka vanuselise spetsiifika (hilisema põlvkonna edasine koondumine suurlinnadesse).

Artiklis esitatud kahe põlvkonna unikaalne võrdlus on võimalik tänu erinevatel aegadel teostatud longituuduuringute olemasolule. Erinevatel aegadel teostatud uuringud on siiski metodoloogialt ja valimi ülesehituselt mõnevõrra erinevad. Antud artiklis püüti teisendada kasutatud tunnuseid nii sarnaseks kui võimalik, kuid endiselt tuleb mõnedesse tulemustesse suhtuda mööndustega, mis tulenevad eelkõige võrdlusmaterjali erinevustest. Alljärgnevalt juhiks tähelepanu mõnele tulemust mõjutavale asjaolule.

Olulise tunnusena kahe põlvkonna rändekäitumises tuli ilmsiks varasema põlvkonna suurem rändeaktiivsus esimesse klassi astumise ja keskkooli lõpetamise vahelisel perioodil. See on huvitav seetõttu, et ebatüüpiliselt rändeaktiivsus pärast keskhariduse omandamist langeb. Seega tehti varasemas põlvkonnas suur osa elukohavalikud juba keskkooli astudes. Enamik maailma rändeuuringuid kinnitab rändeaktiivsuse tõusu pigem just baashariduse omandamise järgsel perioodil. Selline tulemus võib olla tingitud haridusvõrgustiku paiknemise suuremast mõjust 1960. aastatel (vähem valikuvõimalusi), kuid ka varasema põlvkonna valimi suuremast elitaarsusest ehk tolleaegsete keskkoolilõpetanute rändekäitumisest. Seega võib oletada, et küna keskhariduse omandamine polnud 1960ndatel aastatel nii tavaline kui 1980ndatel, siis tegid 1960. aastate noored paljud eluotsused juba keskhariduse kasuks valides,

või oli neil hiljem lihtsalt vähem valikuvõimalusi. Kolmanda põhjusena tuleb arvestada asulatüübi mobiilsuse tõusu seletamisel linnade üldise kiire kasvuga 1960. aastatel, mil paljud pered lahkusid maalt ka raskete majandustingimuste tõttu. Nimelt sõltub rände maht sageli majanduslikest asjaoludest. Paljud uurimused näitavad, et majanduslikult raskematel aegadel üldine rändeintensiivsus langeb ning majanduslike võimaluste paranedes muutuvad ka inimesed mobiilsemaks (Bengtsson ja Johanson 1995, Borgegård jt 1995, Kauppinen jt 1997), kuid samas regionaalsed erinevused suurendavad rändeaktiivsust.

Hilisema põlvkonna elutee varasemad analüüsid on leidnud, et migrantide kategooria parimaks prognoosijaks on hea õppeedukus keskkoolis (Titma ja Koreinik 1999: 155) ning pidanud koolide paiknemist paiksuse, rände ja ka kogu ülejäänud elukäigu määrajaks (Ainsaar 1994, Titma ja Koreinik 1999). Antud artiklit analüüsidest leidis kinnitust küll seos hariduse ja eluaegse paiksuse, kuid mitte keskkooli lõpu järgse paiksuse ning hariduse vahel. Üllatuslikult ei suurendanud pikem haridustee kogu rändeaktiivsust, vaid hoopis kinnistas noori senisesse elukohta. Eluaegne paikus oli kõige tugevamini seotud elukoha tüübiga. Mida suurem linn, seda paiksemad olid inimesed ja seda pikem oli ka nende inimeste haridustee. Seega võib ka seost haridusega lugeda pigem asulatüübi mõjukuks. Kindlasti mängib osa ka analüüsi metoodika omapära. Õppeedukus oli seotud varasema põlvkonna keskkoolijärgse paikusesega, kuid seal võib avalduda elukohatüübi kaudne mõju.

Paikus võib olla nii barjääride kui heaolu näitaja. Mõlema kohordi puhul olid palju paiksemad pealinn Tallinna elanikud, mis võib viidata suuremale rahuolule ning suurematele võimalustele ühe linna sees. Varasematest uuringutest on näiteks Roosmaa ja Titma (1999) 1965. aastal sündinud põlvkonna puhul leidnud, et sotsiaalne mobiilsus on seotud elukohaga. Nad leidsid, et ülenevat sotsiaalset mobiilsust soodustas elukoht Tallinnas ja maal.

Ajavahemikku 1990–1997 jäab Eesti üleminek ühelt majanduslikult süsteemilt teisele. Rändekäitumises tähendas see mitmete kapitalistlikule majanduskorraldusele iseloomulike joonte ilmumust ja riikliku planeerimise ja regionaalse ühtlustamispoliitika muutumist. Ilmusid turumajandusele omased regulatsioonimehhanismid — maa hind, korteriüüride erinevused, tööpuudus, inimeste sissetuleute erinevuse suurenemine. Seega võiks perioodi lõpus oodata hilisema

põlvkonna — kes tegi oma otsuseid üleminekuühiskonnas — puhul suuremat hariduse, töö ning sissetulekute mõju rändekäitumisele. Hilisema põlvkonna paiksuse ja elukoha eelistuste analüüs siiski selliseid seoseid ei kinnitanud. Selline tulemus võib olla põhjustatud nii selgete mõjude puudumisest kui ka paiksuse väga üldisest mõõtmismetoodikast (vahetas – ei vahetanud elukohta).

Kokkuvõte

Artiklis võrreldakse kahe eestikeelse hariduspõlvkonna rännet Eestis. Kahe põlvkonna uuringu rändeküsimuste mõnevõrra erinev ülesehitus ei luba teha palju võrdlusi kahe kohordi vahel. Tulemuste tõlgendamisel tuleb silmas pidada, et kahe põlvkonna võrreldavuse huvides mõõdeti rännet vaid liikumisel erinevate asulatüüpide vahel (maa, Tallinn, Tartu ja “teised linnad”) teatud perioodi lõikes. Seega jäid arvestamata kõik sama asulatüübi sees ja samasse elukohatüüpi perioodi lõpuks tagasi toonud elukohavahetused.

Analüüsi tulemusena sai teha järeldusi üldiste rännet mõjutavate tegurite, perioodile iseloomulike rändetrendide ja vaadeldud kohortidele iseloomulike rändeliikumise kohta.

Rännet mõjutavate tegurite osas selgus, et:

1. Sugu ei olnud rännet mõjutav tegur.
2. Mõlema põlvkonna paiksed ja mittepaiksed inimesed erinesid eelkõige oma sünnikoha poolest. Kõige paiksemad on suuremate linnade elanikud. Eestis olid kõige paiksemad Tallinna elanikud. Asulatüüp mõjutas ka teiste tunnuste seoseid eluaegse paikusega. Seega oli elukoha ja sünnikoha asulatüüp kõige olulisem rändeaktiivsust prognoosiv tunnus.
3. Õppeedukus koolis ei osutunud paiksust ega mobiilsust määravaks teguriks. Küll ilmnis hariduse mõju rändesuuna selektiivsusele. Parema hariduse ning paremate hinnetega noored mõlemas põlvkonnas liikusid pärast keskhariduse omandamist pigem geograafilises hierarhias kõrgemal olevatesse asulatesse.
4. Sissetulek ja haridustase andsid küll 1965 sündinud põlvkonna puhul olulise seose eluaegse paikusega, kuid mitte keskkoollärgse paikusega. Tegemist oli siiski elukoha kaudse mõjuga, kus suuremates linnades sündinud, paiksemad ja kõrgema haridustasemega inimesed on saanud ka parema hariduse.

5. Väärtushinnangud võivad mõjutada elukohavalikuid. Ajavahe-
mikul 1955–1966 ilmnis seos keskkoolilõpujärgse elukohavali-
ku ja karjäärile orienteerituse ning ajavahe-
mikul 1983–1997 elu-
kohavaliku ja eneseteostusega seotud väärtuste hindamise vahel.
6. Ajastule iseloomulikest järeldustest oli olulisim tulemus, et kahe
põlvkonna elutee kajastas tüüpilisi oma ajastule iseloomulikke
jooni ning kinnitas 1983. aastast alanud dekontsentratsiooni-
protsessi. Üldiste rändetrendide ja uuritud vanuses noorte rände-
liikumise kokkulangevus tõestas veelkord keskkoolilõpetajate
vanuse määravust üldistes rändeprotsessides.
7. Käsitletud eluperioodidele iseloomulikeks joonteks mõlemas
põlvkonnas saab lugeda noorte koondumist keskhariduse oman-
damiseks linnadesse ning sarnast paiksete-mobiilsete suhtarvu.

Analüüs lubas välja tuua ka erinevusi kahe põlvkonna vahel. Olu-
lisim neist on suurima rändeaktiivsuse langemine erinevatele elu-
perioodidele. Rändeaktiivsuse osas paistis kõige enam silma vara-
sema põlvkonna väga intensiivne elukoha otsimine 1960. aastatel,
mille põhjustele ei andnud uuring küll ühest vastust, kuid mis võib
tuleneda nii üldisest tolleaegsest kõrgemast rändeintensiivsusest kui
valimi omapärast. Teiseks tähelepanuväärseks erinevuseks oli
keskkooli lõpu järel noorte elukohavalikuid prognoosivate väärtuste
muutumine. Varasema põlvkonna elukohavalikuid ennustas karjääri
väärtuste hindamine, hilisema puhul loomingulisem eneseteostus.

Kahe põlvkonna võrdlus andis võimaluse kõrvutada elutsüklite
ja keskkonna mõju. Sarnase eluperioodi läbimine erinevas linnas-
tumise ja majanduslikus olukorras peaks mõjutama noorte eluteed
ning kajastuma erinevates valikutes erinevatel eluetappidel. Kui
elutsüklitest tingitud seaduspärasused elukoha vahetamisel on
domineerivad keskkonna mõjutuste ees, peaks mõlema põlvkonna
käitumine olema sarnane. Kahe põlvkonna analüüs peegeldas osali-
selt ajastule iseloomulikke jooni, kuid säilitas samas ka vanuselise
spetsiifika (noorte jätkuv koondumine suurlinnadesse).

Kasutatud kirjandus

- Ainsaar, M. (1990) *Maa-linn rändest Eestis*. Diplomitöö: TÜ Geograafia Instituut.
- Ainsaar, M. (1994) *Noorte rändest Eestis ühe põlvkonna näitel*. Dissertationes Geographicae Universitatis Tartuensis: TÜ Geograafia Instituut.
- Ainsaar, M. (1995) Migration of Estonian and non-Estonian in Estonia. Kogumikus: Dahl, O. (toim) *Selected Papers Presented at the Nordic Symposium in Stavanger 24–26 Nov. 1994*. Misjonhogskolens Forlag: Stavanger: lk. 206–215.
- Ainsaar, M. (1999) Changes in internal migration: Are there changes and what counts? Raamatus: Ainsaar, M. (toim) *Regional Policy and Migration* (lk. 114–126). Tartu: Tartu University Press.
- Ainsaar, M. (2002) Rände suunad ja põhjused Eestis 1990ndatel aastatel. Raamatus: Kutsar, D. (toim) *Elutingimused Eestis viis aastat hiljem*. Norbalt II: Tartu Ülikooli Kirjastus: lk. 139–153
- Amrhein, C.G. (1985) Interregional labor migration and information flows. *Environment and Planning A* 17: 11–26.
- Bengtsson, T., Johanson, M. (1995) The new migration transition — the case of post-industrial Sweden. Kogumikus: Lundh, C. (toim) *Demography, Economy and Welfare, Skandinavian Population Studies 10, Lund Studies in Economic History*, (lk. 217–235). Lund University Press.
- Berry, B. J. L., Dahman, D. C. (1977) Population redistribution in the United States in the 1970s, *Population and Development Review*, 3 (4): 443–471.
- Borgegård, L.-E., Håkansson, J., Malmberg, G. (1995) Population redistribution in Sweden — long term trends and contemporary tendencies. *Geografiska Annaler*, 77B, (1): 31–45.
- Cadwallader, M. (1989) A conceptual framework for analysing migration behaviour in the developed world. *Progress in Human Geography*, 4: 494–511.
- Choldin, H. M. (1983) *Cities and Suburbs*. McGraw-Hill Book Company.
- Fielding, A. (1989) Inter-regional migration and social change: A study of South-East England based upon data from the longitudinal study. *Transactions of Institute of British Geographers*, 14: 24–36.
- Foss, O. (1984) Life-spam perspective on migration. Springfield ja Warnström (toimetajad) The Sixth Scandinavian Demographic Symposium 1982, Studies in Migration. *Scandinavian Population Studies*, 6 (1): 51–60.
- Hartshorn, T. A. (1990) *Interpreting the City: An Urban Geography*. John Wiley & Sons.

- Herm, A. (1999) Ränne, Rahvastik 1988. Demograafilised üldandmed, Statistikaamet: lk. 31–34.
- Johnson, J.H., Salt, J., Wood, R. (1974) *Housing and the Migration of Labour in England and Wales*. Saxon House, Fareborough.
- Jones, R.C. (1978) Myth maps and migration in Venezuela. *Economic Geography*, 54: 75–91.
- Kauppinen, J., Rissanen, E., Naukkarinen, A., Muilu, T., Colpaert, A. (1997) Migration as a function of population. *Nordia Geographical Publications*, 26 (1): 17–27.
- Kuddo, A. (1988) Rahvastiku põhisuunad maal, Raamatus: Raig, I. (koost) *Maaelu. Sotsiaalse arengu probleeme Eesti külas*, Tallinn: Valgus: lk. 60–68.
- Kümmel, T. (1986) Proportsioonid Eesti linnade arengus (bipropotsoionaalsed indeksid). Raamatus: Hallemaa, H. (toim) *Geograafia rakendusprobleeme Eesti NSV-s* Tallinn: lk. 123–128.
- Liao, P.-S. (2001) Contextual analysis of rural migration intension: A comparatison of Taiwanese and Pennsylvania data. *International Journal of Comparative Sociology* lk. 435–460.
- Linneman P., Graves P.E. (1983) Migration and job change: A multinominal logit approach. *Journal of Urban Economy*, 14: 263–79.
- Long, L. (1988) *Migration and Residential Mobility in the United States*. Russell Sage.
- Lõo, A. (1987) *Majandite tööjõu olukorra ja seda mõjutavate tegurite uurimisest ekspertiisküsitluse vahendusel*. Käsikiri: TAMI, Tallinn.
- Marksoo, A. (1987) Naiste rände seaduspärasusi Eestis. *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat* 22. Tallinn: Valgus: lk. 98–112.
- Marksoo, A. (1988) Rände suunamisest. Raamatus.: Raig, I (koost) *Maaelu. Sotsiaalse arengu probleeme Eesti külas*. Tallinn: Valgus: lk. 68–76.
- Marksoo, Ü. (1989) *Majandite rahvarände ja tööjõusituatsiooni seosed majandusliku tootmistaseme ja sotsiaalsete tingimustega*. Käsikiri: Tallinn.
- Newbold, B.K. (1998) Outmigration from California: The role of migrant selectivity. *Geographical Analysis* 30 (2): 138–152.
- Paalandi, V., Titma, M. (1999) Eluorientatsioonide dünaamika. Raamatus: Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Teaduste Akadeemia Kirjastus: lk. 192–221.
- Roosmaa, K., Titma, M. (1999) Põlvkonna sotsiaalne diferentseerumine ja mobiilsus. Raamatus: Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Teaduste Akadeemia Kirjastus: lk. 19–49.

- Sjöberg, Ö., Tammaru, T. (1999) Economic Transition and Urbanisation in Estonia, 1989–1996: The Vexing Issue of Internal Migration, Raamatus: Ainsaar, M. (toim) *Regional Policy and Migration*, Tartu: Tartu University Press: lk. 114–126.
- Skrede, K. (1977) Yrkesmobilitet — strategi eller tilfældighet? *Tidsskrift for Samfunnsforskning* (5–6). Oslo.
- Tammaru, T., Sjöberg, Ö (1999) On the move: explaining migration patterns in Estonia during the transition period, *International Journal of Population Geography*, 5: 241–260.
- Titma, M., Koreinik, K. (1999) Põlvkonna paiksus ja ränne. Raamatus: Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Teaduste Akadeemia Kirjastus: lk. 131–156.
- Titma, M., Rämmer, A. (2001) elukutseväärtuste ealine dünaamika ja seda mõjutavad faktorid. Raamatus: Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree* (lk. 225–264). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Titma, M., Silver, B.D., Vöörmann, R., Johnson, D. (1997) The Estonian Longitudinal Survey. *International Journal of Sociology* 26 (1): 76–93.
- Walker, R., Ellis, M., Barff, R. (1992) Linked migration systems: Immigration and internal labor flows in the United States. *Economic Geography* 68 (3): 234–48.

4. PEATÜKK

PEREKONNALUGUDE PÕLVKONDLIK VÕRDLUS

Sissejuhatus

Ajani, mil osutub võimalikuks sotsialismiaja perekonna tähenduse üldisem lahtimõtestamine, võib kuluda oma parkümmend aastat — seni, kuni viimane sotsialismiajal täiskasvanuks saanud põlvkond on lõpetamas reproduktiivset elutsüklit. Siis selgub ehk ka, mis seisab Eestis viimasel kümnendil toimunud perekondlikkuse arengute taga, kas Lääne postmodernistlik eeskuju, kartus võtta enesele vastutus, mida ei suuda kanda, või hoopis võimatus nõukogulikku perekonnaskeemi jätkata, tundmata veel uut kapitalismiaja suhetele vastavat malli. Ilmselt ei ole ka uued perekondlikud suhted (näiteks omandit arvestavad) veel stabiilselt välja kujunenud.

Nõukogude perekonnapoliitika oli — nagu paljud muudki ühiskonnaelemendid tollal — deklaratiivselt küll vaba ja võrdväärsuse põhimõtteid jälgiv, kuid sisuliselt toimis vägagi nivelleerivalt ja institutsionaliseeritult. Ühesugused tüüpeluruumid, milles ühesugune sisustus, ühetaoline pere ajabüdzett ja eelarve — kõik see piiras individuaalseid taotlusi pereelu ülesehitamisel. Sellele vastavalt võis paljuski langeda perekonna kui ühiskondliku institutsiooni maine. Uurimused näitavad, et siiski on perekond ja perekonnaelu olnud ja on jätkuvalt üks kõige kõrgemalt hinnatud väärtusi. Tõepoolest, ka sotsialismiajal oli pere siiski turvalisim individuaalsuse pelgupaik, võrreldes näiteks initsiatiivi ja loovuse rakendusvõimalustega kutsetöös. Teiselt poolt, siirdeaja kiired reformid Eestis tekitasid paljudel teatava ühiskondliku stressi, isegi peataoleku, milles perekonna raames otsiti kaitset. Aga nagu öeldud, on ajaline distants siirdeajast ilmselt veel liiga lühike, et neid oletusi empiiriliselt veenvalt kontrollida saaks.

Pere külgetõmbavuse suurenemine ühe ja sama vanusekohordi kordusuuringute andmetele tuginedes võib olla muidugi tingitud ka sellest, et vanemaks muutudes kaldutakse enam perekesksuse suu-

nas. Selle efekti kontrollimiseks oleks vaja jälgida erinevatel aja-perioodidel sündinud isikuid ühes ja samas vanuses. Kohortide perekonnalugude kõrvutamiseks on aga Eesti kohta andmeid napilt. Käesolevas peatükis tehakse üks sellelaadne analüüs, võttes aluseks Mikk Titma eluteeuuringute andmed 1940. ja 1960. aastatel sündinud isikute kohta kolmekümnendates eluaastates. Vaadeldakse perekonnasündmuste toimumissagedusi ja ajastust, aga samuti mõjureid, mis kallutavad indiviidi ühe või teise sündmuse poole. Püütakse esile tuua perekonnasündmuste tüüpilisi toimumisahelaid.

Teoreetiline raamistik

Alljärgnevalt toome teoreetiliste paralleelidena esile teiste maade perekonnalugude üldistusi, mis puudutavad meie poolt käesolevas töös vaadeldavaid mõjureid, aga samuti Eesti autorite seniseid üldisemaid seletusi.

Perekonnasündmuste vaatlemisel muude oluliste tunnuste (sugu, haridustase, põlvkond) taustal on nende tunnuste mõju osas perekonnasündmuste toimumisele jõutud erisugustele tulemustele. Ühel nõul on uurijad selles, et soorollidest lähtuvalt abielluvad naised enamasti nooremas vanuses kui mehed ja muretsevad ka esimese lapse meestest varem (Marini 1978). Samuti on leitud, et haridustase on oluliseks pere loomise vanust mõjutavaks teguriks. Kõrgema haridustasemega inimesed loovad pere tavaliselt hiljem kui madalama haridustasemega inimesed (Teachman jt 1999). Nimetatud erinevusi on kinnitanud ka Eestis läbi viidud uuringud (Tavit 1975, Vikat 1994, Tooding 1999, Katus jt 2001, Titma ja Kõiv 2001). Selles, milline on selliste mõjude toimimismehhanism, ei ole erinevad uurijad aga sugugi ühel arvamusel. Paljud sündmuste analüüsi meetodeid kasutavad autorid on hariduslike erinevuste selgitamiseks perekonnakäitumises kasutanud majanduslikku perekonnateooriat (Becker 1973). Selle põhilisi väiteid on (kui näiteks lähtuda naiste positsioonilt), et seoses naiste järjest paremaks muutuvate võimalustega hariduse saamiseks ning suureneva majandusliku iseseisvusega on abiellumis- ja lapsesaamisvanused suurenenud, samuti on kasvanud lahutuste arv. Lähtudes abiellumisest saadava kasu põhimõttest väidetakse, et kõrgema haridusega naistel on abiellumise "kulu" (näiteks töölt kõrvale jäädes saamatajääv palk)

suurem kui madalama haridustasemega naistel ja seepärast elavad nad pigem üksinda ning ei loo perekonda.

Antud lähenemisviisi kasutamine nõukogudeaegse perekäitumise analüüsimiseks üldisel tasandil võib muidugi tekitada probleeme. Ühelt poolt oli Eestile omane traditsiooniline rollijaotus kodus, teiselt poolt aga naiste ülisuur osalus tööjõus, kus ametialasele tööle alternatiivi koduseks jäämise näol sisuliselt ei olnud. Seega saame rääkida küll naiste suuremast koormusest töö- ja pererollide täitmisel, kuid selle tulemuseks ei olnud üldises plaanis abiellumisvanuse suurenemine nagu lääneriikides, vaid hoopis vastupidine — pereloomise vanuse vähenemise tendents (Katus jt 2001). Sarnaselt lääneriikidele on Eestis viimastel aastakümnetel tõusnud lahutuste sagedus. Kuigi hariduse mõju lahutuse tõenäosusele võib majandusliku perekonnateooria alusel selgitada mitmel viisil, on sellealased uurimused siiski jõudnud tulemusele, et kõrgem haridustase ja sellega seotud suuremad sissetulekud vähendavad (eriti meeste puhul) lahutuse tõenäosust (Becker jt 1977, Faust ja McKibben 1999).

Lääne ühiskondade uurimisel on majandusliku perekonnateooria väited mitmetes uuringutes kinnitust leidnud, aga samuti on saadud sellele vastukäivaid tulemusi. Blossfeld ja Huinink (1991) leiavad Saksamaa andmetel, et hariduse levik on tõepoolest nihutanud abiellumisvanust hilisemaks. Kuid see efekt ei tulene naiste suurenenud investeringutest inimkapitali, nagu väidavad majandusliku perekonnateooria pooldajad, vaid on seotud pigem sellega, et naiste pikemaajaline osalemine haridussüsteemis mõjutab nende võimalusi pere loomiseks (Blossfeld ja Huinink 1991). Seega on määrav just aja dimensioon, kuivõrd hariduse omandamine ja pere loomine on omavahel konkureerivad protsessid.

Seda, et hariduse mõju perekonnasündmustele realiseerub eelkõige ajadimensiooni kaudu, on kinnitanud ka teised autorid. Nii Marini (1978) kui ka Goldscheider ja Waite (1986) rõhutavad oma töös erinevaid rolle, mida noored täiskasvanuks saamisel peavad korruga täitma. "Õppija" roll ja "pereinimese" roll on aga omavahel küllaltki suures osas konfliktis nii noore enda seisukohalt kui ka neid ümbritsevate inimeste hinnangute kohaselt. Seejuures on nimetatud konflikt naistel suurem kui meestel, sest naistel lisandub pere loomisega rohkem ülesandeid ja kohustusi kui meestel. Niisiis, vältimaks rollikonflikti, luuakse pere enamasti pärast haridustee

lõpetamist ja pikem haridustee tähendab ka hilisemat abiellumist. Et aga mehed abielluvad üldiselt hiljem kui naised, on nende puhul hariduse mõju abiellumisvanusele väiksem. Meeste puhul on leitud, et haridustasemest oluliselt rohkem mõjutab nende perekonnakäitumist see, kui suur on nende sissetulek ja kui stabiilne on töökoht (Goldscheider ja Waite 1986).

Seoses hariduse mõjuga perekonnasündmustele on Eesti puhul oluline arvestada asjaolu, et naiste haridustase on Eestis vaadeldaval ajal üldiselt olnud kõrgem meeste omast. Sellest tulenevalt võib tekkida olukord, et kõrgharidusega naistel ei ole võimalik valida võrdväärse haridusega partnereid. Selline olukord võib läheneda põhimõtteliselt kolmel viisil: naised abielluvad (veel) hiljem või jäävad üldse vallaliseks, nad laiendavad potentsiaalsete partnerite ringi ka endast nooremate meestega või abielluvad meestega, kes muidu võimalike partneritena ei tuleks arvesse (Teachman jt 1999). Niisiis võib hariduse mõju abiellumisvanusele olla mitmene, niihästi otsene kui ka kaudsemalt mõimendatud.

Eespool välja toodud tulemused abiellumisvanuse uurimisel jäävad enamuses kehtima ka esimese lapse saamise vanuse korral. Enamus tegureid, mis mõjutasid abiellumisvanust, säilitavad oma mõju ka esimese lapse saamise vanusele. Järgmiste laste muretsemise vanuse suhtes aga nende mõju väheneb ja näiteks teise lapse sünni aja põhiliseks mõjutajaks osutub esimese lapse saamise vanus (Teachman jt 1999).

Meie poolt vaadeldavate 1940. aastate ja 1960. aastate kohortide omavaheliste erinevuste selgitamiseks vaatleme lähemalt ka Eesti rahvastiku perekonnakäitumist ajavahemikus 1960. aastate lõpust 1990. aastate esimese pooleni, mil küsitletud noored löid oma perekonnad. Vaadeldaval perioodil on Eestile iseloomulik küllaltki kõrge, kuid kahanev abiellumus ja küllaltki madal ning vähenev abiellumisvanus (Ainsaar 1997). Vanus esmakordsel abiellumisel oli 1968. aastal meestel 25,7 ja naistel 24 aastat; 1985. aastal meestel 24,6 ja naistel 22,8 aastat (Vikat 1994). Sel perioodil vähenes ka vanemate vanus esimese lapse sünni ajal. Kui aastatel 1966–1970 oli ema vanus esimese lapse sünnil 23,9 aastat, siis aastatel 1981–1985 juba aasta jagu väiksem — 22,9 aastat (Tiit 1993). Sündimus on vaadeldavatel aastatel kõikunud 15 ja 16 promilli vahel (Palli 1998). Lisaks nimetatud trendidele tuleks veel märkida seda, et vaadeldaval perioodil suurenes pidevalt ka lahtumus (Palli 1998).

Üldtaustana on oluline teada, et haridustase Eestis tõusis kuni 1960. aastateni, seda eeskätt kõrghariduse laienemise arvel. Selle järel jäi kõrghariduse saanute osakaal enam-vähem stabiilseks ja hakkas 1970–1980. aastatel vähenema (Katus jt 2001).

Olulised asjaolud perekäitumise mõistmisel nõukogude ühiskonnas on veel tolleaegne eluasemepoliitika ja süsteem töökohale suunamiseks kõrgkooli järel. Viimane tähendas, et abielu registreerimine oli noortele kõrgkoolilõpetajatele kasulik, sest võimaldas saada töökohad ühte ja samasse elupaika. Registreeritud abielu oli kasulik ka seepärast, et võimaldas noorpaaril kiiremini saada korterit (korteriturg praktiliselt puudus). Et pakutavad korterid olid tihti peale väga väikesed, siis suurema korteri saamiseks oli omakorda kasulik, kui noorel abielupaaril oli ka laps. See võimaldas neil taotleda kiirendatud korras uut ja suuremat korterit. Eelnevad näited formaalsete, väliste faktorite tugeva mõju kohta perekäitumisele ei lisa optimismi väga ilmekate eripäraste perekondlike käitumismallide olemasolu suhtes vaatluse alla võetud ajaperioodil.

Lähenemisviis ja uurimisülesanded

Käesolev töö on üles ehitatud kohortide võrdlemisele, sealhulgas ka kohorditunnuse kui prediktori mõju testimisele. Võrreldavate kohortidena vaadeldakse: 1) 1940. aastatel sündinud isikuid, kes 1966. aastal lõpetasid üldhariduskeskkooli (varasem kohort); 2) 1960. aastatel sündinud ja 1965. aastal üldhariduslikus keskkoolis keskkhariduse saanud isikuid (hilisem kohort). Longituudandmestik 1960. aastatel sündinute põlvkonna kohta haarab ka teiste keskastme koolide lõpetanuid, kuid täpsema võrdluse saamiseks on meie poolt vaatluse alla võetud varasema kohordiga otseselt võrreldav alamandmestik. Tuleb muidugi arvestada seda, et ka üldkeskhariduse tähendus võis vahepealse kahekümne aasta jooksul muutuda.

Et hilisemat kohorti on uuritud kuni kolmekümnnendate eluaastate alguseni, siis on ka varasemat kohorti vaadeldud nimelt selle eäni.

Oluliseks eristajaks võrdluste ülesehitamisel on sugu, sest teadaolevalt on perekonnasündmuste ajastus elukaarel naistel ja meestel erinev. Keskse kohal kohortide iseloomustamisel perekonnasündmuste seisukohalt on ka haridustase. Vaadeldakse kolme haridus-

astet: üldkeskharidust, keskeriharidust (üldharidusliku keskkooli järel) ja kõrgharidust (ülikooliharidust), seejuures lõpp-haridustasmena, mitte haridustasemena konkreetse perekonnasündmuse toimumise ajal. Haridusaste peegeldab seega valitud haridustee tüüpi. Enamasti oli haridustee perekonna loomise ajaks siiski juba lõpuni käidud.

Perekonnasündmustena vaadeldakse käesolevas töös esmasabiellumist, esimese ja teise lapse sündi ja ka varaseid lahutusi. Perekonnasündmuste rida jälgitakse 32. eluaastani. Seega on vaatluse all kaks järjestikkust, kuid siiski mittekatuvat perioodi: varasema kohordi puhul on vaatluse all periood 1966–1980, hilisema puhul 1982–1997. Kohortide võrdlus ehitatakse üles järgmistele uurimisülesannetele:

- 1) tuua esile võrdlevalt varasemas ja hilisemas kohordis 32. eluaastani aset leidnud perekonnasündmuste sagedus;
- 2) tuua esile perekonnasündmuste ajaline paigutus 32. eluaastani;
- 3) eritleda tüüpilised perekonnaga seotud elusündmuste toimumis-ahelad.

Uurimisülesannete täitmisel võiks ühelt poolt lähtuda perekonnasuhte püsivuse teesist, mille kohaselt kohortide vahel ei tohiks erisusi esile tulla. Tõepoolest, tegemist on küll kahe erisuguse ajalõiguga, kuid need kuuluvad siiski ühe ja sama sotsiaalmajandusliku ja poliitilise süsteemi raamesse. Tõsi küll, osa hilisema kohordi vaatlusperioodist langeb taasiseseisvunud Eesti aega, kuid lapsepõlv, hariduse saamine ja ka täiskasvanuolu algus on kahel põlvkonnal siiski toimunud ühes ja samas ühiskonnas.

Püsivuse teesile räägib muidugi vastu see, et sõjajärgne põlvkond võis oma elukäigu ülesehitamisel olla alalhoidlikum, traditsioone ja järjepidevust enam hindav, mis esmajoones peaks kajastuma perekonnaelus. Ka võisid varasema kohordi lapsepõlveajale omased piirangud, hirmud ja kannatused kujundada tõsisema eluvaate oma kitsaima ja näiliselt kõige välise eest enim kaitstud sfääri — perekonna — suhtes. Teiselt poolt aga võib arvata, et vaadeldaval ajaperioodil toimunud muutused Eesti inimeste perekonnakäitumises (mida kirjeldasime lühidalt teooriaosa lõpus) kajastuvad ka uuritavate noorte perekonnaloos.

Konkreetsemalt võetakse uurimisülesannete realiseerimiseks vaatluse all järgmised uurimishüpoteesid.

Hüpotees 1: Perekonnasündmuste sageduse hüpoteesid: abielus olijate osakaal on kahes kohordis üks ja sama; lastega perede osakaal on võrreldavates kohortides üks ja sama; kahelapseliste perede osakaal lastega perede seas on vaadeldavates kahes kohordis üks ja sama; varaste lahutuste arv on hilisemas kohordis suurem kui varasemas.

See võib esmapilgul näida triviaalsena — ametliku statistika alusel on vastavad andmed Eesti kohta enam-vähem kõik teada. Abiellumus on sel perioodil teadaolevalt küll vähenenud, kuid suurenenud on vabaabielude osakaal, mis meie analüüsis on ametlikult registreeritud abielude kõrval samuti arvesse võetud. Samuti on teada, et sündimus on vaadeldaval ajavahemikul olnud samas suurusjärgus ning lahutumus on nende aastate jooksul suurenenud. Samas aga tuleb rõhutada, et meie analüüs puudutab vaid kindla haridusteedga indiviidirühmi, on sellega seoses mõnevõrra konkreetsem ja tulemused võivad vabalt üldtrendist ka erineda. Märgime ka seda, et käesolevaga käsitletakse andmeid staatilistena, mitte longituud-andmetena, fikseerides perekonnasündmuste seisu teatud vanuses. Eeskätt mõeldakse seda tehes võrdlusvõimalustele teiste uurijate läbilõikeandmetikega.

Teine hüpotees hõlmab perekonnasündmuste ajajaotust.

Hüpotees 2: Perekonnasündmuste ajastuse hüpoteesid: abiellumisvanus on hilisemas kohordis madalam kui varasemas; vanemate vanus esimese lapse sünnil on hilisemas kohordis väiksem kui varasemas; vanemate vanus teise lapse sünnil on hilisemas kohordis madalam kui varasemas.

Siin väljendatakse samuti seda, mida perekonnasündmuste ajastuse kohta üldiselt peegeldab ametlik statistika. Samas aga on vaadeldavatel kohortidel võrreldav haridus ja suhteliselt ühetaolised võimalused sellest lähtuda. Oli ju haridussüsteem sama ja eri haridusastmetele edasimineku lähtegrupid on võrreldavad. Kehtis üks ja sama kindel skeem, mille kohaselt ametioskuste omandamisele koolis järgnes garanteeritult tööleasumine. Niisiis võib ka siin peituda võimalus üldtrendidest erinemiseks.

Uurimismeetodid

Meetodid, mida uurimishüpoteeside kontrollimiseks kasutatakse, on valitud sellest lähtuvalt, et perekonnalugude andmed on vaadeldavates uuringutes kogutud sündmuspõhiselt. On teada perekonnaloole iga muutuse daatum ja taustaandmeteks elutee teiste liinide — töötee, elupaikade ja elutingimuste rida, haridustee — ajaline kulg. See võimaldab vaadelda perekonnasündmusi ja teisi elusündmusi põhjuslikkuse võtmes. Analüüs aja seisukohalt toimub valdavalt isiku vanuseskaalal, kasutades seega n.ö. oma, sisemist kella.

Kohortide võrdlus toimub perekonnasündmuste jaotuste kõrvutamise teel kohortides, aga samuti otseselt sündmuste analüüsi (*event history analysis*) loogikat kasutades. Esitatakse sündmuste ajastuse kumulatiivsed jaotuskõverad ja nende alusel viiakse läbi eri rühmade võrdlusi. See võimaldab konkreetse vanuse korral näha, kui suurel osal vaadeldud isikutest on vastav sündmus juba toimunud ja hinnata sündmuse toimumise suhtelist tõenäosust ("toimumisriski") selles vanuses. Kumulatiivsete jaotuste võrdlus statistilise otsustuse saamiseks toimub Wilcoxon-Gehani testi abil. Perekonnasündmuste toimumisaegade võimalikke mõjureid hinnatakse Coxi regressioonimudelite alusel (vt Blossfeld jt 1986). Nende mudelite alusel selgub, missugused tegurid on statistiliselt usaldusväärse mõjuga sündmuse toimumise suhtelise tõenäosuse seisukohalt (teatava sündmuse toimumise ja toimumata jäämise tõenäosuste suhe). Samuti selgub, mis suunas mõjutab tegur suhtelist tõenäosust, millal suurenemise ja millal vähenemise suunas. Avaneb võimalus kõrvutada omavahel eri mõjureid nende poolt avaldatava mõju tugevuse poolest.

Suhtelisele toimumistõenäosusele saab anda hea tõlgenduse vaadeldava sündmuse toimumisaja kaudu. Kui ajaarvestus algab nullpunktist (vanuseskaala on just nimelt selline), siis tähendab väiksem suhteline toimumistõenäosus hilisemat sündmuse toimumist ja suurem varasemat. Niisiis, kui osutub, et teatav tegur on teatava sündmuse suhtelise toimumistõenäosust (toimumisriski) oluliselt suurendava või vähendava mõjuga, siis võib seda tõlgendada kui sündmuse toimumisaegade erinevust selle teguri eri tasemetel. Coxi mudelite puhul nõutav eeldus faktorite eri astmete mõju võrdelisuse kohta on vaadeldava eaperioodi lühiduse tõttu rahuldavalt täidetud.

Tulemused

Saadud tulemused põhinevad kahe kohordi peale kokku enam kui 3100 indiviidi elukäigu andmeil vanuseni 32 aastat. Neist hilisemasse kohorti kuuluvad ligi pooled — 44%. Naiste osakaal ulatub vaadeldaval haridustaustal ligi kahe kolmandikuni — 64%. Lõpphariduseks jäi 22% puhul uuritutest üldkeskharidus, 32% sai ametioskused keskerihariduse astmel ja 46% sai ülikoolihariduse.

Esitame esmalt **üldise ülevaate perekonnasündmuste toimumisest** kolmekümnendate eluaastate alguseni. Vanuses 32 aastat oli abielus 90% vastanutest (vt tabel 1). Lapsi oli 84%-l kõikidest vastanutest ja 91%-l abielus olijaist. Vähemalt kaks last oli enam kui pooltes uuritud isikute peredes ja ligi kahes kolmandikus lastega peredest. Suuri kohortidevahelisi erinevusi abiellumist ja laste muretsemist puudutavate üldandmete puhul ei ilmne. Märkimist väärib siiski, et varasemas kohordis on pere loonud mehi rohkem kui hilisemas kohordis. Varasema kohordiga võrreldes on hilisema kohordi puhul vähenenud nende meeste osakaal, kellel on lapsi, kuid samal ajal on suurenenud nende meeste osakaal, kelle peres kasvab vähemalt kaks last. Lahutanud või lahku läinud on varasemas kohordis 16%, hilisemas aga 21% abielus olnutest (abieluks vormistamata kooselu loetakse samuti abieluks, kui vastaja seda ise nii määratles). Seejuures on varasemas kohordis meeste seas lahutus vähem kui naiste hulgas.

Vaatleme **elusündmuste järjekorda**. Ühe ja sama perekonnaseisu ja laste arvu juurde võib jõuda erisuguse elusündmuste järjekorra ja tärminite alusel. Joonistel 1–4 on kujutatud võrdlevalt kahes kohordis ning eraldi meeste ja naiste jaoks eri peresündmuste ajaline kumuleeruv kulg. Lisatud on ka töötee alguse ja haridustee lõpetamise vanuselist jaotust kujutavad jooned. Joonistelt on näha, kui suurel osal vaadeldavast kogumist on vastavaks eaks uuritav sündmus juba aset leidnud. Seejuures ei peegelda kõverad individuaalseid sündmusi, vaid annavad infot terve uuritava grupi peale kokku. Siin kirjeldatav elusündmuste järjestus ei pruugi tingimata kokku minna iga küsitletud indiviidi eluteega, küll aga väljendab see üldist tendentsi kohordi kohta tervikuna.

Tabel 1. Peresündmused 32. eluaastaks

	Varasem kohort				Hilisem kohort		
	Kokku ¹⁾	Mehed ²⁾	Naised ³⁾	Kokku	Mehed	Naised	Kokku
Abielus olijad/olnud, % kõigist	90	92(*)	89	90	89	90	90
Peres on lapsi, % kõigist	84*	87***	84	85	79	84	82
Peres on lapsi, % abielus olijaist	91*	92*	92	92	89	91	90
Peres on vähemalt kaks last, % kõigist	53	51	53	52	55	54	55
Peres on vähemalt kaks last, % lastega peredest	64*	59**	63	62	69	65	66
Lahutanud, % abielus/kooselus olnuist	18***	14	17***	16	15	24	21

Allikas: uuring *Põlvkondade eluteed*

¹⁾ Märgitud kohortidevahelise erinevuse olulisus: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; (*) $p < 0,10$.

²⁾ Märgitud kohortidevahelise erinevuse olulisus meeste seas.

³⁾ Märgitud kohortidevahelise erinevuse olulisus naiste seas.

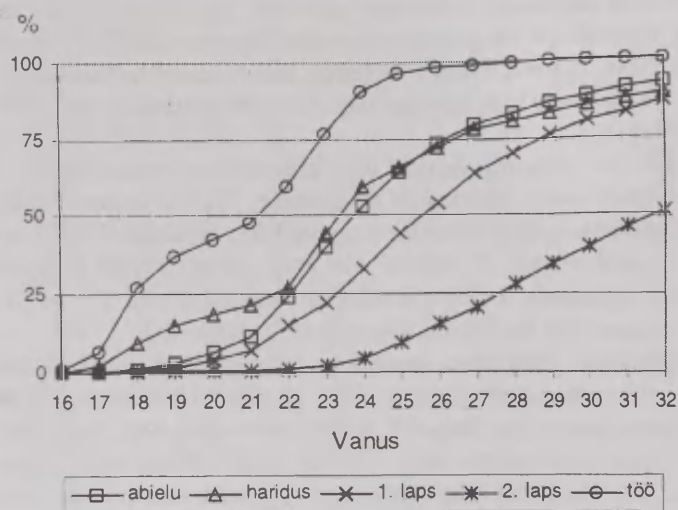
Esimese sündmusena oli enamusel mõlema kohordi esindajaist toimunud esimesele töökohale asumine. Nii hilisemas kui varasemas kohordis on üle poole vastanutest esimese töökoha leidnud 21. eluaastaks. Naised asuvad mõlemas kohordis tööle varem kui mehed (mida saab ilmselt põhjendada meeste kohustusliku sõjaväetee-
nistusega).

Hilisema kohordi meestel on elusündmuste ahelas sageli esimeseks sündmuseks haridustee lõpetamine. Kui esimesele töökohale oli pool selle kohordi meestest asunud 21. eluaastaks, siis haridustee oli pool nendest lõpetanud juba aasta varem. Pärast 20. eluaastat aga on esimesele töökohale asunute osakaal (vastavaks vanuseks) juba suurem kui haridustee lõpetanute osakaal.

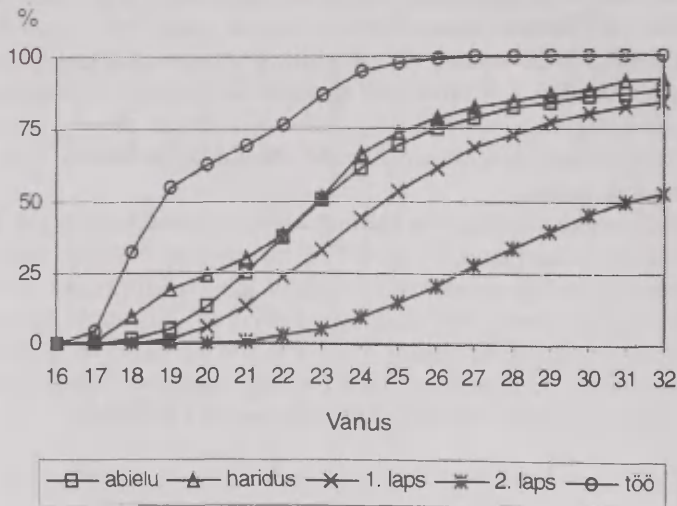
Esimesele töökohale asumisele järgnebki üldjuhul haridustee lõpetamine. Seejuures paistab silma, et hilisem kohort on haridustee lõpetanud varem kui varasem kohort (arvestada tuleb ka asjaoluga, et varasemas kohordis olid olemas andmed õppimise kohta ka pärast 32. eluaastat). Kui varasemas kohordis olid pooled vastanutest oma õpingud lõpetanud 24. eluaastaks, siis hilisemas kohordis juba 21. eluaastaks.

Järjestuselt kolmas elusündmus oli uuritavates kogumites abiellumine. Abiellumist alustas hilisem kohort varem kui varasem kohort, kuid 32. eluaastaks oli mõlemas kohordis abiellunuid enamvähem ühepalju. Kui hilisemas kohordis abiellunute osakaal pärast 30. eluaastat stabiliseerus, siis varasema kohordi puhul võib näha abiellunute osakaalu tõusu. Naised abielluvad mõlemas kohordis varem kui mehed.

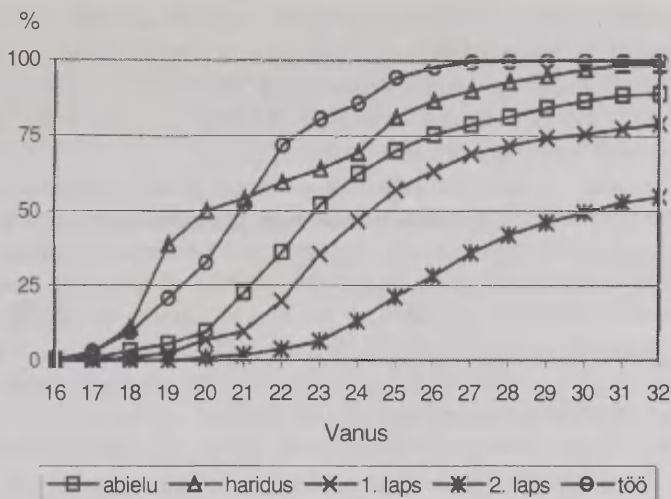
Neljandaks sündmuseks selles reas oli esimese lapse sünd. Pooled isikud hilisemast kohordist olid muretsenud esimese lapse 24. eluaastaks, pooled varasemast kohordist aga 26. eluaastaks. Jälle on näha sama tendents, mis abiellumisegi puhul: hilisem kohort alustab laste muretsemist varem, kuid vaadeldava perioodi lõpuks on lapsevanemaid mõlemas kohordis umbes ühepalju. Naised muretsevad esimese lapse mõlemas kohordis varem kui mehed.

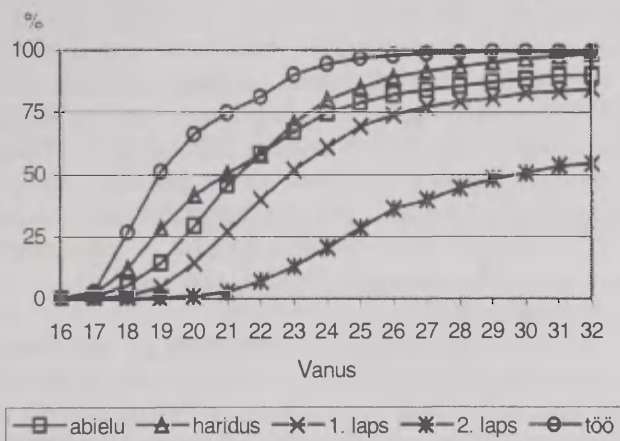
Joonis 1. Varasema kohordi meeste elusündmuste ajastus

Joonis 2. Varasema kohordi naiste elusündmuste ajastus

Joonis 3. Hilisema kohordi meeste elusündmuste ajastus

Joonis 4. Hilisema kohordi naiste elusündmuste ajastus

Kui esimesed sündmused järgnesid üksteisele küllaltki väikeste ajavahemike järel (suurem vahe ehk vaid tööleasumise ja haridustee

lõpetamise vahel), siis ahelas järgmise sündmuseni ehk teise lapse sünnini on enamasti mitmeaastane vahe. Pooled hilisemast kohordist olid saanud kahe lapse vanemateks 30. eluaastaks, pooled varasemast kohordist 32 aasta vanuselt. Meeste ja naiste vahel nende sündmuste puhul enam suuri erinevusi ei ole.

Jätkame perekonnasündmuste ajastuse iseloomustamist **sündmuse toimumise suhtelise tõenäosuse prognoosimudelite** kaudu, kus kokkuvõtlikult kajastub erinevate tegurite üheaegne toime.

Iga vaadeldavat perekonnasündmust uuritakse eraldi suhtelise toimumistõenäosuse seisukohalt sündmuse toimumata jäämise suhtes (ülekantud tähenduses: "toimumisriski" seisukohalt). Vaadeldakse soolisi, hariduslikke ja kohordierinevusi, mis kokkuvõttes annavad järgmise mõjude mustri (vt tabel 2).

Vaadeldes **mõlemat kohorti koos** näeme, et abiellumise suhteline tõenäosus konkreetsetel ajamomendil on varasemas kohordis ligi viiendiku võrra madalam kui hilisemas kohordis. Sama suhe iseloomustab meeste ja naiste abiellumisšansse konkreetsetes eas. Üldkeskharidusega ja keskeriharidusega isikutel on kõrgharidusega isikutega võrreldes 1,3–1,4 korda suurem suhteline tõenäosus abielluda teatud konkreetsetes eas. Ehk teisiti sõnastades abielluvad naised, hilisema kohordi esindajad ning madalama haridustasemega inimesed nooremas vanuses kui vastavalt mehed, varasema kohordi esindajad ja 32. eluaastaks suhteliselt kõrgema haridustasemeni jõudnud isikud.

Sama mõjumuster kordub esimese ja teise lapse sünniaja puhul. Vahe on mõju tugevuses: erinevus meeste ja naiste vahel teise lapse sünniaja puhul praktiliselt puudub, kohordierinevused kahanevad viiendikult kümnendikule hilisema kohordi tasemest arvates. Seevastu erinevus haridusastmete vahel pisut kasvab — kuni 1,5-kordseni kõrgharidusastmega võrreldes.

Võrreldes **eraldi käsitletud varasemat ja hilisemat kohorti** (tabeli 2 teine ja kolmas blokk) selgub, et perekonnasündmuste mõjutegurid neis mõnevõrra erinevad. Hilisema kohordi puhul on sündmuste muster sarnane eespoolkirjeldatuga. Varasemal kohordil on olulise erinevusena näha, et sugu ei ole ei abiellumise ega laste saamise suhtelise tõenäosuse oluliseks mõjuteguriks. See tähendab, et erinevusi varasema kohordi meeste ja naiste perekonnasündmuste toimumise vanustes ei õnnestunud leida, küll aga on hilisemas kohordis meeste puhul abiellumine ja esimese lapse sünd hilisemad sündmused kui naistel. Perekonnasündmused on oma toimumisaja

poolest hilisemas kohordis haridusastmete alusel mõnevõrra tugevamalt diferentseerunud kui varasemas kohordis. Nii näiteks on kõrgharidusest madalama haridustasemega isikute puhul suhteline abiellumistõenäosus varasemas kohordis 1,2–1,3 korda suurem kui kõrgharidusega isikel, hilisemas kohordis aga 1,5–1,7 korda.

Tabel 2. Perekonnasündmuste ajastust mõjutavad tegurid

Faktor	Abiellumine		1. lapse sünd		2. lapse sünd	
	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
Kohordid koos						
Sugu ¹⁾	-0,18***	0,83	-0,19***	0,82	-0,08	0,93
Kohort ²⁾	-0,18***	0,83	-0,11**	0,90	-0,12*	0,89
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,45***	1,38	0,45***	1,57	0,42***	1,52
Haridustase: keskeriharidus ³⁾	0,29***	1,38	0,40***	1,50	0,4***	1,49
Varasem kohort						
Sugu ¹⁾	-0,05	0,95	-0,06	0,95	-0,07	0,93
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,22***	1,24	0,40***	1,50	0,41***	1,50
Haridustase: keskeriharidus ³⁾	0,24***	1,27	0,40***	1,50	0,37***	1,44
Hilisem kohort						
Sugu ¹⁾	-0,35***	0,70	-0,37***	0,69	-0,09	0,91
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,53***	1,70	0,58***	1,78	0,45***	1,57
Haridustase: keskeriharidus ³⁾	0,40***	1,48	0,46***	1,59	0,44***	1,55

Allikas: uuring *Põlvkondade eluteed*

¹⁾ Taustagrupp *naine*

²⁾ Taustagrupp *hilisem kohort*

³⁾ Taustagrupp *kõrgharidus*

***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05

Analoogilised mudelid **eraldi meeste ja naiste korral ning haridustasemetega kaup** on esitatud lisas 1.

Selgub, et naiste puhul mõjutavad abiellumise suhtelist tõenäosust konkreetsel ajamomendil niihästi kohort kui ka haridustase: varasema kohordi puhul on suhteline abiellumistõenäosus veerandi võrra väiksem hilisema kohordi suhtelisest abiellumistõenäosusest konkreetses eas. Meeste puhul kohortidevaheline erinevus puudub. Kõrgharidusest madalama haridusastme korral on naistel suhteline tõenäosus abielluda antud ajahetkel 1,5–1,6 korda suurem kui kõrgharidusega naistel. Meeste puhul neid hariduslikke erinevusi ei ilmne.

Esimese ja teise lapse muretsemise suhteliste tõenäosuste prognoosimisel on naistel olulisteks prediktoriteks niihästi kohort kui ka haridustase. Teise lapse muretsemise suhtes on kohordierinevused

seejuures küllaltki nõrgad. Haridustaseme mõju suund on sama, mis abiellumisajagi suhtes, ainult veidi tugevam. Meeste puhul ei ole ka laste muresemise suhtelises tõenäosuses kohordierinevusi, kuid esile tuleb — tõsi küll, nõrgemalt kui naistel — hariduslik diferentseerumine: kõrgharidusega mehed viivitavad laste muresemisega võrreldes kõrgharidusest madalama haridusastmega meestega. Nagu eespool nimetatud, on teise lapse saamise suhteline tõenäosus antud ajahetke seisukohalt meestel ja naistel üks ja sama. Mehi ja naisi eraldi vaadeldes selgus niisiis, et kohordikuuluvus ja haridusaste võimaldavad naistel teise lapse muresemise aega veidi paremini prognoosida kui meestel.

Huvipakkuvaid erisusi ilmneb, kui uurida **eraldi haridusgruppe**, vaadeldes sugu ja kohorti kui perekonnasündmuste suhteliste tõenäosuste prediktoreid. Sellest aspektist lähtudes näeme, et meeste hilisem abiellumisaeg naistega võrreldes ligi kolmandiku võrra on omanes üksnes kõrgharidusest madalamates haridusgruppides, st neil, kes lõpetasidki haridustee üldhariduskeskkooli astmega või jätkasid ametikoolitusega tehnikumis. Sama kehtib ka esimese lapse sünniaja puhul. Teise lapse sünniaja seisukohalt soolisi erinevusi enam esile ei tule. Kohordierinevusi vaadeldes näeme, et abiellumisiga on varasema kohordi puhul umbes kolmandiku võrra üldkeskharidusega isikute puhul ja veerandi võrra keskeriharidusega isikute puhul hilisem kui hilisema kohordi isikutel. Esimese lapse sünniaeg on umbes viiendiku võrra hilisem kui hilisema kohordi puhul. Teise lapse sünni ajas kohordierinevusi esile ei tule. Kõrgharidusega isikute grupis ei ole soolisi ega kohordierinevusi ühegi vaadeldud elusündmuse korral. Seega saame soogruppide ja haridusgruppide kaupa tehtud analüüsi kokku võttes öelda, et kohordierinevuste allikaks perekonnasündmuste toimumisaja seisukohalt on kõrgharidusest madalama haridustasemega naiste perekonnasündmuste varasem ajastus.

Varaste lahutuste võrdlev analüüs logistilise regressiooni mudelitega (tabel 3) näitas, et suurem risk lahutamiseks on naistel ja kohorte omavahel võrreldes hilisemas kohordis. Seejuures on sootunnusel faktorina tugevam mõju ($\exp(b)=0,67$) kui kohordil ($\exp(b)=0,76$). Kõrgharidusest eristus lahutuse riski poolest vaid keskeriharidusega indiviidide grupp, kus lahutusi on rohkem kui kõrgharidusega isikutel. Erinevused lahutamise riskis üldkesk- ja kõrgharidusega inimeste vahel ei ole aga statistiliselt olulised.

Uurides lahutuste riske kohortide kaupa selgus, et hilisema kohordi puhul oli mõjutegurite muster sarnane üldisele mudelile. Varasemas kohordis aga ei olnud meeste ja naiste ning erinevate haridustasemetega indiviidide lahutuse riskis olulisi erinevusi. See-ega hariduslikud erinevused lahutuste ajas ilmnevad vaid hilisema kohordi arvel, kus ka abiellumisiga oli varasem.

Tabel 3. Lahutuse riski mõjutavad tegurid

Faktor	Lahutus	
	b	exp(b)
Kohordid koos		
Sugu ¹⁾	-0,39***	0,67
Kohort ²⁾	-0,28**	0,76
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,23	1,26
Haridustase: keskeriharidus ³⁾	0,26*	1,29
Vabaliige	-1,37***	
Varasem kohort		
Sugu ¹⁾	-0,25	0,78
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,11	1,11
Haridustase: keskeriharidus ³⁾	0,03	1,04
Vabaliige	-1,6***	
Hilisem kohort		
Sugu ¹⁾	-0,6***	0,55
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,46*	1,58
Haridustase: keskeriharidus ³⁾	0,5***	1,65
Vabaliige	-1,48***	

Allikas: uuring *Põlvkondade eluteed*

¹⁾Taustagrupp *naine*

²⁾Taustagrupp *hilisem kohort*

³⁾Taustagrupp *kõrgharidus*

***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05

Perekonnasündmuste toimumisahelaid uurides õnnestus välja töötada teatav perede tüpoloogia sündmuste järjestuse alusel. Selleks võeti arvesse, kas indiid oli 32. eluaastaks (olnud) abielus või vabaabielus, kas tal oli lapsi (variandid “üks laps” või “vähemalt kaks last”) ning kas esimese lapse oli ta muretsenud enne abielu algust (ka samal aastal) või pärast abiellumist. Tabelis 4 on antud sel moel moodustatud tüüpide jaotused üldiselt ja erinevates alagruppides.

Tabel 4. Perekonnasündmuste toimumisahelate tüübid

		Varasem kohort	Hilisem kohort	Mehed	Naised	Üldkesk- haridus	Keskeri- haridus	Kõrg- haridus
Tüüp	%	%	%	%	%	%	%	%
Ei ole peret	8	8	9	8	8	7	7	10
Abielus, lapsi pole	5	7	9	8	8	6	6	10
Laps(ed), pole abielus	2	2	2	1	2	2	2	2
1 laps, enne abiellumist	6	6	6	7	5	7	6	5
1 laps, pärast abiellumist	23	25	21	24	23	19	21	27
Vähemalt 2 last ja laps(ed) enne abiellumist	17	17	17	17	16	20	21	12
Vähemalt 2 last ja lapsed pärast abiellumist	37	36	38	36	37	39	38	35
Indiviidide arv	3138	1761	1377	1122	2016	689	1009	1440

Allikas: uuring *Põlvkondade eluteed*

Selgub, et kõige sagedamini esineb tüüp “vähemalt 2 last ja lapsed pärast abiellumist”, mida oli 37% peredest ning kõige vähem oli tüüpi “laps/lapsed ning pole abielus” kuuluvaid isikuid — vaid 2%. On näha, et enamusel juhtudest on tegemist perekonnasündmuste ahelaga, kus abiellutakse enne lapse sündi. Naiste ja meeste vahel ei ole perekonnatüüpide seisukohalt suuri erinevusi ($\chi^2=13,7$; $df=6$; Crameri $V=0,07$). Kohortide lõikes on näha, et hilisemas kohordis on rohkem neid, kes pole peret loonud või kes on küll abielus, kuid kellel ei ole lapsi, ning ka kahelapselisi peresid. Varasem kohort on sagedamini kui hilisem piirdunud ühe lapsega. Ka kohortide võrdluses ei ole erinevused siiski suured ($\chi^2=11,5$; $df=6$; Crameri $V=0,06$).

Erineva haridustasemega isikute pered erinevad vaadeldava tüpoloogia seisukohalt. Kuigi ka kõrgharidusega vastanutel on sageli peres kaks last, on üldkesk- ja keskeriharidusega isikutest rohkem kui pooltel vähemalt kahe lapsega pere — 59%-l. Kõrgharidusega indiviidid erinevad teistest haridustasemetest ka suurema üksi elavate isikute ja lasteta perede osakaalu poolest (viieksik kõrgharidusega vastanutest). Kõrgharidusega isikute seas on vähem neid, kes on oma perekonna loonud ebatraditsioonilises järjestuses: enne muretsenud lapse ja siis abiellunud. Peretüüp ja haridustase on omavahel usaldusväärselt seotud. ($\chi^2=89,4$; $df=12$; $p=0$; Crameri V peretüübi ja haridustaseme tunnuste vahel on 0,17).

Arutlus

Käesolevas töös on perekonnasündmuse jälgitud kahest aspektist: perekonnaseisu ja laste arvu seisukohalt 32. eluaastal ja sündmuste ajalise jaotuse seisukohalt. Peamiseks on seejuures kahe kohordi kõrvutamine, kusjuures sarnasuse-erinevuse avamiseks vaatlesime ka haridustaset ja sootunnust kui perekondlikku arengut diferentseerivaid tegureid. Naiste-meeste suhe oli vaadeldavates kohortides sarnane, küll aga erines hariduslik jaotus. Kui varasemas kohordis oli kõrgharidusega isikute arvu suhe naiste seas ligikaudu 1:1 ja meeste seas 1,8:1, siis hilisemas kohordis on kõrghariduse osakaal väiksem: naiste puhul on suhe 0,7:1 ja meestel 0,5:1. Seega võib oletada, et osa kohortidevahelisest erinevusest peegeldab erisugust

hariduslikku jaotust vaadeldavates kohortides, sest erisuguse haridustega kaasneb erisugune perekonnalugu.

Võrreldes kahe kohordi naisi 32. eluaastaks saavutatud perekonnaseisu alusel, ei tulnud esile erinevusi, kui suurenenud lahtumuse välja arvata. Ühesugune on abiellumusaste, ühevõrra on lastega peresid ja ka peresid, kus kasvab mitu last. Niisiis osutus naiste puhul perekonnasündmuste esinemuse püsivuse tees paikapidavaks. Meeste puhul seevastu ilmnevad esmapilgul vastuolulised faktid: hilisema kohordi meestel on lapsi harvemini kui varasemas kohordis (ka abielus olekut kinnitavad nad veidi harvemini), samal ajal on aga hilisema kohordi meeste seas varasema kohordi meestega võrreldes suurem mitme lapsega pereisade osakaal.

Seda vastuolu võiks esmalt püüda seletada abieluvormide muutusega (kaht kohorti eraldava vahepealse aja jooksul kasvas vabaabielude hulk) ja vabaabielu erisuguse tõlgendusega meeste ja naiste poolt. Selle oletuse kohaselt pidasid mehed oma vaba kooselu abieluks harvemini kui naised, küll aga kindlasti siis, kui kooselu tähendas juba mitme lapse kasvatamist. See seletus ei anna aga vastust küsimusele, miks on mitmelapseliste perede osakaal meeste puhul kasvanud. Otsime edasisi seletusi perekonnasündmuste ajalist jaotumust silmas pidades.

Kui mehed ja kõrgharidusega naised välja arvata, siis osutuvad kohordid perekonnasündmuste ajastuse poolest tõepoolest erisugusteks. Erinevus seisneb selles, et kõrgharidusest madalama haridustasemega naiste perekondlik käitumine on teisenenud varasema perekonna loomise suunas. See kehtib abiellumise ja esimese lapse sünni korral, aga nõrga tendentsina ka teise lapse puhul. Perekonna varane asutamine, võimalikult kohe haridustee lõpetamise järel, oli tingitud ka sellest, et tollase elatustaseme puhul õnnestus isegi kõige elementaarsemate elutingimusteni jõuda perekonnainimesena kiiremini kui vallalisena, eriti kui peres oli ka lapsi. Perekonnaseisu ja laste arvu sarnasus naiste puhul hilisemat ja varasemat kohorti kõrvutades tähendab aga seda, et hilisema kohordi naised küll saavutasid varasema kohordi esindajaid 32. eluaastal iseloomustava taseme varem kui 32. eluaastaks, aga sellest kuigipalju enam laste arvu või abiellumuse suurendamisel edasi ei liikunud. Tegemist oli juba siirdeaja algusega, mil perekonna loomise ja suurema laste arvu korral tehtavad eluaseme jm soodustused enam ei kehtinud

ning alanud muutused esialgse määramatuse tõttu hoidsid pigem tagasi kui innustasid pere suurendamist.

Kõrgharidusest madalama haridustasemega piirdunud mehed alustasid perekonna loomist samuti varem kui varasema kohordi mehed, kuigi hiljem kui sama haridusteedga naised. Seetõttu langes nende perekonna areng suuremas ulatuses kui naistel taasiseseisvumisaia algusse ja pidurdus. See, et hilisema kohordi meestel on sagedamini kui varasema kohordi puhul mitmelapseline pere, tuleneb nimelt varasemast perekonna loomisest. Sarnasuse varasema kohordiga üldise ajastuse poolest tingib aga perekonnasündmuste harvenemine siirdeaja algul.

Hilisema kohordi kõrgharidusega isikud sarnanesid perekonnasündmuste ajaajotuse poolest varasema kohordi liikmetega, sest perekonna loomise reaalne võimalus kaasnes haridustee lõpetamisega, seega samas eas, mil varasemaski kohordis. See oli aga juba siirdeaja algus. Kui hilisema kohordi meeste puhul täheldasime 32. eluaastal veidi väiksemat isade osakaalu võrreldes varasema kohordiga, siis on need eeskätt potentsiaalsed ühe-lapse-isad, kes muutunud elukorralduses ei söandanud peresse lapsi muretseda.

Lahutuste uurimisel selgus, et hilisema kohordi naistel on lahutumus varasemas kohordis kõrgem kui hilisemas, meeste puhul aga kohordierinevusi esile ei tule. Hilisema kohordi naistel on lahutatute osakaal abielus olnute seas oluliselt kõrgem kui meestel. Seega lahutuste suurema sageduse hüpotees hilisemas kohordis leidis kinnitust ja vastab üldisele trendile sel ajaperioodil. Naiste suurem lahutuse risk on ilmselt tingitud sellest, et naised abiellusid meestest varem ja jõudsid ka lahutustega varem algust teha. Kõrgharidusest madalama haridustasemega isikute suurem lahutusrisk kõrgharidusega inimestega võrreldes on osaliselt tingitud kõrgharidusega inimeste hilisemast abiellumisvanusest. Reeglina parem suhtlemisoskus võib olla veel üheks abielu stabiilsust suurendavaks teguriks (Faust ja McKibben 1999).

Sündmuste järjestusahelaid vaadeldes suuri kohortidevahelisi erinevusi silma ei torka. Samuti ei olnud võimalik täheldada erinevusi perekonnasündmuste järjestuses sootunnuse lõikes. Abielu eel sündinud või ühe vanemaga peredes kasvavate laste osakaal on mõlemal juhul püsiv. Kõrgharidusega inimeste pisut erinevat sündmuste järjestust pere loomisel võib aga ilmselt põhjendada nende pikema haridusteedga.

Kokkuvõte

Analüüsitulemusi kokku võttes võib öelda, et enamus uurimishüpoteese leidis kinnitust. Selgus, et vaadeldavad 1940. ja 1960. aastate kohordid olid sarnased perekonnasündmuste toimumissageduste poolest 32. eluaastaks, kuid erinevad sündmuste ajastuse poolest. Nii kohortide kui haridusgruppide vahelised erinevused ilmsesid selgemalt, kui uurisime perekonnasündmusi meeste ja naiste korral eraldi. Naiste puhul väljendusid kohortidevahelised erinevused perekonnasündmuste toimumise vanuse vähenemises aja jooksul, meestel aga hilisema kohordi perekonnasündmuste toimumatajäämises. Haridustaseme mõju pere loomise ajastusele oli naiste puhul olulisem kui meestel, lükates kõrghariduse astmel perekonnasündmusi ajaliselt hilisemaks. Uurides perekonnasündmuste toimumist erinevates haridusgruppides selgus, et abiellumisvanuse ja laste muretsemise vanuse vähenemise taga 1980. aastate keskel oli kõrgharidusest madalama haridustasemega isikute varasem pereloomine. Perekonna stabiilsust kirjeldades oli võimalik vaadelda üksnes varaseid lahkuminekuid (32. eluaastaks) ning täheldasime varasema abiellumise tõttu hilisema kohordi naistel suuremat lahutusriski kui varasemas kohordis.

Hilisema kohordi perekondlikud sündmused 1980. aastatel algasid intensiivsemalt kui vastavas eas varasemal kohordil, kuid 1990. aastate alguspoolel ja keskel alanud reformide perioodil perekondlik areng mõnevõrra tasanas.

Kasutatud kirjandus

- Ainsaar, M. (1997) *Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Becker, G. S. (1973) A Theory of Marriage: Part I. *The Journal of Political Economy* 81: 813–846.
- Becker, G. S., Landes, E. M., Michael, R. T. (1977) An Economic Analysis of Marital Instability. *The Journal of Political Economy* 85: 1141–1188.
- Blossfeld, H.-P., Huinink, J. (1991) Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation. *American Journal of Sociology* 97: 143–168.

- Faust, K. A., McKibben, J. N. (1999) Marital Dissolution: Divorce, Separation, Annulment, and Widowhood. Raamatus: Sussman, M., Steinmetz, S. K., Peterson, G. W. (toim) *Handbook of Marriage and the Family*, 2nd edition. Plenum Press, New York: lk. 475–499.
- Goldscheider, F. K., Waite, L. J. (1986) Sex Differences in the Entry into Marriage. *American Journal of Sociology* 92: 91–109.
- Katus, K., Puur, A. Sakkeus, L. (2001) *Transition to Adulthood in Estonia: Evidence from Estonian FFS*. Tallinn: EKDK.
- Kõiv, K., Titma, M. (2001) Haridus elutee faktorina. Raamatus: Titma, M. (toim) *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: lk. 71–95.
- Marini, M. M. (1978) The Transition to Adulthood: Sex Differences in Educational Attainment and Age at Marriage. *American Sociological Review* 43: 483–507.
- Palli, H. (1998) *Eesti rahvastiku ajaloo lühülevaade*. Tallinn. Sisekaitseakadeemia Kirjastus.
- Tavit, A. (1975) Abiellumisvanusega seotud probleeme Eesti NSV-s. *Perekonnaprobleemid II*. Tartu: 88–134.
- Teachman, J. D., Polonko, K. A., Scanzoni, J. (1999) Demography and Families. Raamatus: Sussman, M., Steinmetz, S. K., Peterson, G. W. (toim) *Handbook of Marriage and the Family*, 2nd edition. Plenum Press, New York: lk. 39–76.
- Tiit, E. (1993) Eesti rahvastik ja selle probleemid. *Akadeemia*, 1983, nr. 8–10.
- Tooding, L.-M. (1999) Haridustee perekonnasündmuste mõjutegurina. Raamatus: Titma, M. (toim.) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn. Teaduste Akadeemia Kirjastus: lk. 157–191.
- Vikat, A. (1994) Family Formation in Estonia. *Publications of the Finnish Demographic Society*, 15. Tallinn. Ühiselu.

Lisa 1. Perekonnasündmuste ajastuse mudelid soo ja haridustaseme kaupa

Faktor	Abiellumine		1. lapse sünd		2. lapse sünd	
	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
Mehed						
Kohort ²⁾	-0,05	0,95	0,04	1,04	-0,13	0,88
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,10	1,10	0,23**	1,26	0,30**	1,35
Haridustase: keskeriharidus	0,10	1,11	0,21**	1,24	0,31**	1,36
Naised						
Kohort ²⁾	-0,28***	0,76	-0,21***	0,81	-0,12*	0,89
Haridustase: üldkeskharidus ³⁾	0,45***	1,57	0,58***	1,79	0,48***	1,62
Haridustase: keskeriharidus	0,39***	1,48	0,51***	1,67	0,44***	1,56
Üldkeskharidus						
Sugu ¹⁾	-0,35***	0,70	-0,34***	0,71	-0,17	0,84
Kohort ²⁾	-0,39***	0,68	-0,24**	0,78	-0,14	0,87
Keskeriharidus						
Sugu ¹⁾	-0,37***	0,69	-0,38***	0,68	-0,13	0,88
Kohort ³⁾	-0,27***	0,76	-0,18**	0,84	-0,16	0,85
Kõrgharidus						
Sugu ¹⁾	0,03	1,03	0,03	1,03	0,02	1,02
Kohort ²⁾	-0,06	0,94	-0,03	0,97	-0,07	0,93

¹⁾Taustagrupp *naine*²⁾Taustagrupp *hilisem kohort*³⁾Taustagrupp *kõrgharidus*

***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05

5. PEATÜKK

KODUKESKKONDA KUJUNDAVAD FAKTORID

Mõistega kodu ei tähistata ainult füüsilist keskkonda, kus inimene tegutseb, vaid ka sotsiaalset keskkonda, mis määrab inimese psühholoogilise ja sotsiaalse heaolu. Kodukeskkonna kujundamist mõjutab peale iga inimese individuaalse tegevuse ja omaduste ühiskonna areng. Kodude uurimine on üks viis uurida ühiskonnas toimuvaid muutusi. Eesti taasiseseisvumine ja üleminek turumajandusele tõid kaasa kiired ja põhjalikud muutused ühiskonnas, mis avaldusid nii inimesi ümbritsevas füüsilises kui ka sotsiaalses keskkonnas. Muuhulgas toimus plaanimajandusliku eluasemepoliitika asendumine turu poolt reguleerituga, korterite erastamine ja varade tagastamine, mis lõi uued võimalused eluaseme vahetamiseks ja arendamiseks ning vara kogumiseks. Paljude uute võimalustega oma kodukeskkonna arendamiseks kaasnes aga ka paratamatult kiire materiaalne diferentseerumine, sest määravaks teguriks sai raha olemasolu või omandi tagasisaamise võimalused.

Üheks võimaluseks toimunud muutusi uurida on vaadelda, mille poolest erines kodude kujundamine turumajanduse tingimustes varasemast. Käesoleva peatüki eesmärgiks on võrrelda, kuidas kaks eestlaste kohorti kujundasid oma kodud, eriti aga, millised tegurid mõjutasid seda protsessi. Püüame välja selgitada, kuidas erineb just hilisem kohort varasemast oma kodude ning faktorite poolest, mis tingisid erinevat tüüpi kodude loomise. 1940. aastate põlvkond oli kujundanud oma kodu nõukogude ühiskonna tugevalt reglementeeritud ja piiratud valikute tingimustes. Me võrdleme selle kohordi poolt 43. eluaastaks kujundatud kodusid 1960. aastate kohordi vastajate poolt 32. eluaastaks loodud kodudega.

Hilisem, turuühiskonna kohort hakkas tegutsema ja oma kodu looma üleminekuperioodil kujuneva turumajanduse tingimustes. Siin sai suuresti otsustavaks, kes kuidas tegutses: kas kasutas legaalselt või ka seadusi eirates üleminekuperioodi võimalusi, et vara akumulierida või siis jäi passiivselt ootama muutusi. Erinevused kohordi liikmete vahel on tulenevalt edukusest ülemineku-

perioodil suured. Kodukeskkonnas väljendub see diferents eriti ilmekalt.

Mõlema kohordi käitumise uurimisel on keskne vastajate elu-ase ja vara põhjal moodustatud kodude tüpoloogia. Turumajanduse poolt pakutavad võimalused kodude kujundamiseks on märksa rikkalikumad, kuid samas on ka nende kasutamise võimalused väga tugevalt diferentseeritud. Esmalt püüame seda diferentseerumist mõlema kohordi andmete põhjal kirjeldada. Edasi analüüsime, kuidas indiviide ja nende sotsiaalset ja majanduslikku seisundit iseloomustavad faktorid prognoosivad või siis ei prognoosi nende kahe kohordi liikmete tõenäosust elada erinevat tüüpi kodudes.

Lähenemisviis ja ülesande püstitus

Kodu kui keskkonna uurimisega tegelevad mitmed uurimisdistsipliinid nagu linnasotsioloogia, inimgeograafia, sotsiaal- ja keskkonnapsühholoogia jne. Nende erinevad lähenemised sisaldavad mitmeid aspekte, mida saaks paigutada kodu kui füüsilise keskkonna, sotsiaalse keskkonna ja psühholoogilise nähtuse alla. Kodu on nii inimese tegevuse väljund kui ka kujundaja. Ühest küljest tegutsetakse, et luua enda ümber individuaalne, mugav keskkond, mis tagaks sotsiaalse, psühholoogilise ja materiaalse heaolu. Selline keskkond toimib kui indiviidi tegevust ühiskonnas toetav struktuur, samal ajal mõjutavad koduga seotud vajadused ja väärtused indiviidi ühiskondlikku tegevust (Paadam 2000). Tegemist on vastastikuse mõjuga, kus inimest ümbritsev sotsiaalne keskkond määrab, millise kodu ta kujundab ja samas see kodu mõjutab sotsiaalsete suhete kujunemist. Eluase, esemed ja muud ressursid moodustavad kodukeskkonna füüsilise konteksti, mis integreerib inimeste erinevaid sotsiaalseid suhteid. Kodu loomine on inimese elus keskne ja pidev kujundamise ja muutmise protsess, kus inimese erinevatel eluetappidel omistatakse kodule erinevaid tähendusi ja esitatakse erinevaid nõudmisi (Altman jt 1991).

Inimesed on oma kodukeskkonna kujundamisel allutatud vastandlikele protsessidele nagu sotsialiseerimine ja individualiseerimine (Ovsyannikov 1991). Ühest küljest määravad kodu loomise ühiskonna tavad ja ühiskonna majanduslikule ja sotsiaalsele arengutasemele vastavad võimalused. Sellise sotsialiseerimise heaks

näiteks on nõukogude ajal ühetaoliste korterite, majade ja linnaosade ehitamine ning kestvusesemete piiratud kättesaadavus ja valik, mis piiras kodude individuaalse kujundamise võimalusi. Aga isegi nende piiratud võimaluste juures osutus omanikel võimalikuks individuaalse omapäraga kodude loomine. Seoses üleminekuga turumajandusele ja suurema materiaalse diferentseerumisega võib eeldada, et hilisema kohordi esindajate kodud on varasema kohordi esindajate omadega võrreldes erinevamad ja isikupärasemad.

Analüüsis oleme me põhitähelepanu pööranud 1960. aastate kohordi vastajatele, kelle kodusid, vara ja erinevat tüüpi kodukeskkondade kujunemist vaadeldakse esimest korda. 1940. aastate kohordi kodukeskkonda on varem põhjalikult uuritud (vt Titma jt 1990, Titma 1994) ja varasema kohordi esemelise keskkonna ja kodu tüüpide analüüs on varem avaldatud (Titma ja Pöder 2001) ning sellepärast vaatleme eelkõige hilisemat kohorti. Kodu kirjeldamisel on keskne eluase, mida vaadeldakse kui esemelist keskkonda ja esemete tarbimist integreerivat nähtust (Титма и Сильдмяе 1978).

Hüpoteesid

Mõlema kohordi viimasel uurimisetapil (1991. või 1997. aastal) oli viiendik vastajatest vallalised. Varasema kohordi puhul nõukogude ühiskonna tingimustes oli perekonnaseis kodu loomist ja vara kogumist oluliselt mõjutav tegur elamispinna jaotamise süsteemi tõttu, mis eelistas ametlikus abielus olevaid vastajaid. Samuti ka ei võimaldanud vallaliste väiksemad materiaalsed ressursid oma kodu soovitavas suunas arendada. Nõukogude ajal oli abielusolijate kodu kindlustamise eelis riiklikult tagatud. Turumajanduse tingimustes aga akumul eerub abikaasade poolt loodud ressurs, mida on võimalik kasutada ka kodukeskkonna arendamiseks. Kooselu vähendab igal juhul ühe indiviidi kohta tehtavaid kulutusi kodu kujundamisel ja annab võimaluse võrreldes üksielavate vastajatega rohkem vara koguda.

Hüpotees 1: Abielus inimestel oli suurem tõenäosus jõukama kodu kujundamiseks mõlemas kohordis.

Abielus olemine võib tuua kaasa suuremad ressursid, aga samas tuleb arvesse võtta, et turumajanduse tingimustes ei sõltu eluaseme muresemine ega ka kodu jõukus otseselt perekonnaseisust. Noored ja vallalised, kes siirdeperioodil seadsid oma eesmärgiks eelkõige karjääri ja pöörasid vähem tähelepanu abiellumisele ja pere loomisele, suutsid ennast materiaalselt küllaltki hästi kindlustada. Vallaliste selgelt vähem välja arendatud kodud nõukogude perioodil ei tähenda, et vallalisus tooks turuühiskonna tingimustes kaasa samasuguse resultaadi.

Hüpotees 2: Nõukogude aja kohordis vallalistel oli suurem tõenäosus kehvemas kodus elamiseks, kuid turumajanduse kohordis ei suurendanud vallalisus kehvemates tingimustes elamise tõenäosust.

Üheks mõlemas kohordis kodude kujundamist mõjutanud teguriks oli elukoht (asulatiüp). Teatud eluasemed seostuvad teatud asulatiüüpidega: näiteks maapiirkondades on domineerivaks eramajad. Tallinnas elavate vastajate hulgas on kõige rohkem korterites elavaid indiviide. Muudes linnades ehitati eramaju intensiivselt ka nõukogude ajal ning need on seal läbi aegade domineerivaks eluasemetüübiks olnud. Nagu uuringud (vt Tiit 1993, Ainsaar 1997) on näidanud, on Tallinn olnud kogu nõukogude aja intensiivse linnastumise perioodil kui ka üleminekuajal olulisem migratsiooni siht. Üleminekuajal sai elukohast eriti oluline tegur, sest Eesti regionaalareng viis olukorran, kus erinevate piirkondade ja asulate elutingimused ning seal elavate indiviidide majanduslikud toimetulekuvõimalused muutusid väga erinevaks. Tallinnas sooviti elada mitte ainult majanduslike kaalutluste, vaid ka pealinna sotsiaalselt ja kultuuriliselt arenenuma elukeskkonna tõttu. Tallinnas sündinud põlistallinlased soovisid selliseid linnakeskkonna võimalusi kasutada ja pealinna elama jääda (Titma ja Koreinik 1999). Tallinnas teenitavad suuremad palgad võimaldasid neil parandada oma elamistingimusi: kolida eramajja või parema kvaliteediga korterisse Tallinnas või selle vahetus ümbruses.

Hüpotees 3: Tallinnas sündimine suurendab tõenäosust elada jõukamas kodus.

Haridus on üks oluline uuritavate kohortide rännet mõjutavaid tegureid. Eestis juba nõukogude ühiskonna tingimustes alanud hariduslik diferentseerumine tähendas ka seda, et nii 1940. aastate kui ka 1960. aastate kohordist olid paljud suundunud keskkooli astudes

maalt linna, mistõttu näiteks sünnikoha mõju nende kodude jõukusele on teistsugune võrreldes keskkooli asulatüüpi elukohas sündinutega. Tallinna õppima suundunud olid väike võimalus isiklikku eluaset saada, enamusest said kõigepealt elukoha ühiselamus. Eeldame, et sarnaselt varasemale kohordile ilmneb ka hilisema kohordi vastajate puhul tendents, kus Tallinnas keskkooli lõpetamine tingib madalamat tõenäosust keskmisest jõukama kodu loomiseks.

Hüpotees 4: Tallinna haridust omandama siirdunud on võrreldes põlistallinlastega madalam tõenäosus kooli lõpetamise järel väga heades tingimustes elamiseks.

Kiirete ühiskondlike muutuste perioodil on väga oluline inimese ettevõtlikkus, sest sellest sõltub tema kohanemine ja toimetulek. Nii oli 1990. aastate alguses kõige tähtsam edukaks toimetulekuks aktiivne tegutsemine ja võimaluste ära kasutamine, sest kiiresti devalveerusid paljud indiviidide teadmised ja oskused, mis olid toiminud nõukogude ühiskonnas. Kui varasema kohordi puhul kõrgem haridus tasus ennast lõpuks ära ka arenenuma kodu näol, siis turumajanduse kohordi puhul haridus ei diferentseeri kodusid, sest üleminekuperioodil sai haridusest tähtsamaks initsiatiiv.

Hüpotees 5: Varasemas põlvkonnas tugevalt kodutüüpidesse kuulumist prognoosinud kõrgem haridustase ei tee seda hilisemas põlvkonnas.

Oluliseks mõjuteguriks leibkonna materiaalse olukorra kujunemisel oli leibkonna struktuur. Mida rohkem oli leibkonnas sissetulekuid mitte saavaid, ülalpeetavaid isikuid, seda suuremad olid kulutused ühe liikme kohta ja seda väiksemad olid võimalused kujundada oma kodu vastavalt oma soovile. Laste saamine tõi kõigepealt üldjuhul kaasa sissetulekute vähenemise ema töötasu arvelt, lisaks sellele tähendasid lapsed pidevaid rahalisi väljaminekuid ja vähem aega, mida oleks saanud kulutada tööle ja raha teenimisele.

Hüpotees 6: Laste oamine vähendab tõenäosust elada rikkamates kodudes.

Leibkonna suurus sõltub nii laste arvust kui ka võimalusest, et mitu põlvkonda elavad koos. Arvestades ulatuslikku eramajade tagastamist on alust eeldada, et see soodustab eramajades elavate mitut põlvkonda hõlmavate suuremate leibkondade teket. Põlvkonnad võisid ka aidata teineteist raskel üleminekuajal, olles sotsiaalsetelt sidemetelt oluliselt tugevamad kui üksikpered.

Hüpotees 7: Kahte põlvkonda hõlmav leibkond suurendab tõenäosust elada jõukates eramutes.

Võrreldes nõukogude aja tingimustega omas ühiskondliku transformatsiooni perioodil indiviidi töökoha majandusharu hoopis teistsugust mõju. Varasema kohordi puhul oli majandusharu oluline diferentseerija, sest elamispindade jaotus käis töökohtade kaudu. Tööstus- ja põllumajandusettevõtted suutsid vajadusel oma spetsialistidele tagada väga head elamistingimused, teenistujate võimalused selles osas nii head polnud. Võrreldes sellega said 1990. aastatel eluaseme hankimisel määravaks eelkõige indiviidi enda majanduslikud võimalused. 1960. aastate põlvkonna esindajad kujundasid oma kodusid aga kujuneva turumajanduse perioodil, kui toimus nõukogude ajal eelisarendatud ja turu tingimustes ebaefektiivseks muutunud majandusharude devalveerumine.

Hüpotees 8: Tööstuses töötamine ei prognoosi hilisema kohordi puhul jõukama kodukeskkonna loomist nii nagu varasema põlvkonna esindajate puhul.

Siirdeperioodi alguses toimus ühiskonnas suur elatustaseme langus ja elukalliduse tõus, aga samas tekkis palju võimalusi lisatöödeks ja igat laadi vahendustegevuseks ning kaubitsemiseks. Seega oli hilisema kohordi puhul lisasissetulekute teenimine oluliseks materiaalselt diferentseerivaks teguriks. Majanduslikult olid kõige edukamad need individid, kes olid ettevõtlikud ja suutsid antud võimalusi ära kasutada.

Hüpotees 9: Võrreldes töötasuga prognoosis väga rikkas kodu elamist kõige tugevamalt lisasissetulekute teenimine lisatööde või kauplemisega.

Andmed ja analüüs

1940. aastate teisel poolel sündinute kodude ja vara uurimisel on kasutatud sõltumatute tunnuste välja toomisel küsitletutelt keskmiselt 31 aasta vanuses kogutud andmeid. Kodu tüübid on aga välja toodud 43. eluaastal kogutud andmete baasil. 1960. aastate kohordi puhul on kasutatud nendelt 28 aasta vanuses kogutud andmeid sõltumatute tunnuste välja toomiseks ning kodu tüüp ehk sõltuv tunnus baseerub andmetel, mis koguti siis, kui kohordi liikmete

keskmine vanus oli 32 aastat. Pärast lühikest ülevaadet mõlema kohordi materiaalsest olukorrast vastavalt siis 43- või 32-aastaselt uuritakse, millisel viisil antud põlvkondade esindajad kujundasid oma kodusid. Selleks kasutame multinoomset regressiooni, mille puhul prognoosime indiviide iseloomustavate sõltumatute tunnuste abil nende indiviidide jagunemist erinevatesse kodukeskkonna tüüpidesse, mis moodustavad multinoomse regressiooni sõltuva tunnuse.

Kodude tüpologia moodustamise aluseks on olnud vastavate uurimisetappide ankeetides olnud küsimused vastajate eluaseme ja vara kohta. Mõlemal juhul on ankeedis pakutud erinevad eluasemete asukad jagatud kõigepealt kolme kodutüübi põhjal: eramajade elanikud, korterite asukad ning muude eluasemete kasutajad (ühis- elamus elanud ja allüürnikud). Mõlema vanusegruppi puhul elas suurem osa — üle kahe kolmandiku — indiviididest korterites. Hilisema kohordi esindajatest veerand elas eramajas ja varasema kohordi esindajatest oli neid viiendik. Mingil muul eluasemel elas hilisemast kohordist 7%, varasemast ligikaudu viiendik. Varasema kohordi puhul diferentseeriti neid kolme tüüpi edasi kõigepealt elukoha (maa-linn) alusel, vastajate poolt eluasemele antud hinnangu rahalise väärtuse põhjal ning suvila ja auto olemasolu alusel nii, et moodustuksid tüübid, mida saaks teineteisest jõukuse ja eluaseme kvaliteedi alusel eristada. Varasema kohordi puhul eristati seitse kategooriat: kallis linnaeramu/korter, kallis maaeramu, kallis linnakorter, odav linnaeramu, odav linnakorter, ainult korter/ainult maaeramu, muu eluase (tabel 1). Kõige rohkem (20%) indiviide elas ainult korter/ainult maaeramu tüüpi kodudes ja seega valiti antud tüüp baaskategooriaks, mille taustal uuriti erinevate faktorite mõju ülalkirjeldatud tüüpi kodude loomise tõenäosusele. Hilisema kohordi puhul polnud võimalust hinnata eluasemete väärtust, mida vastajad oma eluasemele omistavad, sest ankeedis seda ei küsitud. Antud juhul oli kõige tähtsamaks kodukeskkonna jõukuse hindamiseks auto, suvila või muu kinnisvara (maa, ehituskrunt jne) olemasolu. Ühte tüüpi paigutati jõukuselt samaväärsed eluasemed ja saadi seitse kategooriat: kõige jõukam eramaja (eramaja koos auto ja suvila või muu kinnisvaraga), kõige jõukam korter (korter koos auto ja suvila või muu kinnisvaraga), keskmiselt jõukas eramaja (eramaja ja auto), keskmiselt jõukas korter (korter ja auto), varakas korter/eramaja (korter/eramaja koos suvilaga), ainult korter, muu

eluase/ainult eramaja. Baaskategooriaks valiti hilisema kohordi puhul keskmiselt jõukas korter, mis oli kõige arvukam kodutüüp, kus 1997. aastal elas 25% vastanutest.

Tabel 1. Kodukeskkonna tüübid varasemas ja hilisemas kohordis (%)

Varasem kohort		Hilisem kohort	
Kallis linnaeramu/korter	18	Kõige jõukam eramaja	9
Kallis linnakorter	12	Kõige jõukam korter	12
Odav linnaeramu	10	Keskmiselt jõukas eramaja	10
Odav linnakorter	10	Keskmiselt jõukas korter	25
Kallis maaeramu	13	Varakas korter/eramaja	7
Ainult korter/ainult maaeramu	20	Ainult korter	24
Muu eluase: ühiselamu, ametipind	17	Muu eluase/ainult eramaja	13
Kokku	100	Kokku	100

Sõltumatute tunnuste valikul lähtuti eeskätt põhjusanalüüsi põhinõudest eristada need ajaliselt sõltuvast tunnusest. Mõlema kohordi respondentide sotsiaalse keskkonna ja saavutuste mõju iseloomustamiseks kodukeskkonna kujundamise strateegiatele kasutatakse prognoosivate tunnustena perekondlikku seisu, sünnikohta, keskkooli asukohta, haridustaset. Majanduslike tingimuste iseloomustamiseks kasutatakse prognoosivate teguritena vastajate töökoha majandusharu ja töötasu (kas siis 31- või 28-aastaselt). Mõlema kohordi puhul on need tunnused fikseeritud samasugustel skaaladel ja analüüsis on valitud referentkategoriateks kõige rohkemaarvulisemad ja tavalisemad tüübid. Lisaks nendele tunnustele iseloomustavad kahte kohorti eraldi veel tunnused, mida mõlemas kohordis võrrelda ei saanud. Varasema kohordi puhul oli informatiivseks tunnuseks säästus 31 aasta vanuselt. Hilisema kohordi puhul on uuritud 28-aastaste vastajate elukoha asulatüübi, laste arvu ja leibkonnaliikmete arvu seost kodutüüpidega. Majanduslike tegurite mõju uurimiseks on hilisema kohordi puhul vaadeldud tegevusala ja lississetulekute prognoosivõimet.

Kodutüübid ja neid eristavad faktorid

Nõukogude ja turumajanduse kohordi varanduslik seis

Varasema kohordi puhul uuriti põhjalikult vastajate varanduslikku seisuga ja selle väärtust alates kinnisvarast kuni hobidega seotud esemeteni. See näitas, et uuritavad olid 43. eluaastaks suutnud võrreldes oma 31. eluaastaga oma kodu esemelist keskkonda küllaltki edukalt edasi arendada, kuid samas toimus ka materiaalne diferentseerumine. Hilisema kohordi küsitlemisel sisaldas ankeet küsimusi maja, auto, suvila jne olemasolu kohta. Nende väärtust ega kodu esemelist keskkonda nii põhjalikult kui varasema kohordi puhul ei uuritud. Alljärgnevalt anname lühikese ülevaate varasema ja hilisema kohordi varanduslikust seisust ja vaatleme, kuidas on suudetud materiaalseid ressursse koguda. Peale selle võrdleme varasema ja hilisema kohordi materiaalset jõukust vastavalt siis nende 43. ja 32. eluaastates, et uurida, millised arengud mõlema kohordi puhul toimusid ja mis neid võis mõjutada.

Varasema kohordi vastajatest soovis 31-aastasena oma maja omada kolmandik ja suvilat veel suurem osa (43%) vastanutest. 43-aastasena omas soovitud eramaja viiendik ja suvilat kolmandik kohordist. Enamik linnaelanikke elas korterites, kuid oma korterit omas 1991. aastal, enne erastamise algust, veerand varasemast kohordist. Vastajate poolt antud hinnangud oma eluaseme väärtusele näitavad diferentseerumist: kõige kallimate eluasemete hind oli sadades kordades suurem kõige odavamaks peetud eluasemete hinnast. Keskmiselt oli korterite, suvilate ja maakodude hinnaks mõnikümmend tuhat rubla, eramaju hinnati keskmiselt korteritest poole kallimaks. Mitmesuguseid tarbeesemeid ja kodutehnikat (külmkapp, televiisor, õmblusmasin) omas 31-aastasena juba suurem osa kohordi liikmetest ja 43-aastasena olid need juba peaaegu kõigil vastajatel, samas esines aga väga suuri erinevusi nende väärtuses.

Kahe uurimisetapi vahelisel perioodil polnud hilisema kohordi ränne nii ulatuslik kui vahetult pärast keskkooli lõpetamist või kui turumajandusele ülemineku puhul oleks võinud oodata. 1997. aastaks oli 30. aastates põlvkond muutunud juba paikseks (Titma ja Koreinik 1999). 1960. aastate kohordi vastajad olid eas, kus nad tegelesid aktiivselt oma pere ja kodude loomisega. Võrreldes kogu Eesti arengutega toimus hilisemas kohordis kahe uurimisetapi

vahel kiirem heaolu kasv ja ebavõrdsuse vähenemine. 1997. aasta alguses oli hilisema kohordi sissetulek leibkonnaliikme kohta üle pooleteise korra Eesti keskmisest tasemest kõrgem, nende reaalsissetulekute kasv võrreldes 1993. aastaga ulatus 44%-ni, samas kui Eestis tervikuna oli see 8% (Murakas ja Trapido 1999: 110). Seega omasid uuritava põlvkonna esindajad häid majanduslikke võimalusi ja vahendeid kodu loomiseks. Hilisema kohordi esindajad olid suutnud 32. eluaastaks oma elujärge hästi arendada. Peaaegu pooled (45%) vastajatest olid kahe uurimisetapi vahelisel perioodil on eluaset vahetanud. Tabelist 2 näeme, et 32-aastaselt omas veerand vastanutest oma maja, võrreldes 28. eluaastaga oli majaomanike arv 7% võrra tõusnud. Peamine eluase oli aga korter, kus elas kaks kolmandikku vastanutest, kes olid üldiselt tänu korterite erastamisele ka oma korteri omanikud. 28-aastaselt moodustasid korteriomanikud 10% kohordist. Suvilaomanikke olid hilisemas kohordis vähe: 32 aasta vanuses omas suvilat 9% vastanutest. Viiendik vastanutest omas talu või maad, mille puhul oli tavaliselt tegemist tagastatud varaga. Võrreldes 28. eluaastaga oli autoomanike arv tõusnud 16% võrra ja 60% kohordist omas sõiduautot. Veoautot, kaubikut või traktorit omavast indiviididest omas enamik ka sõiduautot. Kahe uurimisetapi vahel suurenes eriti telefoniomanike arv. Kui 28-aastaselt oli telefon vähem kui pooltel vastajatest, siis viie aasta pärast oli kolmveerandil kodudest telefon. Lisaks sellele olid hakanud levima mobiiltelefonid. Huvitav on koduste tööriistade omanike suurenemine 45% võrra. Selle põhjuseks võib tuua, et turu avanemisega jõudis Eesti turule läänest suur valik tööriistu, mis muutusid inimestele ka hinna poolest järjest taskukohaseks.

Hilisema kohordi vastajad olid viimasel uurimisetapil ligikaudu kümme aastat nooremad kui varasema kohordi vastajad ja seega omas viimaste kodu stabiilsemat ilmet. Majaomanikke oli varasemas kohordis 43-aastaselt vaid mõningal määral vähem kui hilisemas kohordis 32-aastaselt. Huvitav on see, et võrreldes 31. eluaastaga oli majaomanike arv varasemas kohordis suurenenud 43. eluaastaks 6% võrra ja see on sama palju kui hilisemas kohordis 32. eluaastaks võrreldes 28. eluaastaga. 1940. aastate kohordi puhul on teada, et nii korterite kui majade puhul olid väga suured erinevused eluaseme väärtuses ja eluruumide kvaliteedis, 1960. aastate kohordi puhul kahjuks võimalus eluaseme rahalist väärtust hinnata puudub, aga eeldada võib, et ka seal esineb suuri erinevusi. Suvilaomanikke

on varasemas kohordis tunduvalt rohkem, aga tuleb ka arvestada, et hilisemas kohordis omab viiendik talu. Autoomanikke on mõlemas kohordis võrdselt, samuti on autoomanike arvu suurenemine mõlemas kohordis olnud kahe uurimisetapi vahel sarnane. Ei saa väita, et autoomanike arvu selline suurenemine toimus ainult turumajanduse tingimustes. Erinevaid tööriistu omavad varasema põlvkonna esindajad 43 aasta vanuses poole vähem kui hilisema kohordi esindajad 32-aastasena. Ka siin võib seda seostada sellega, et 1990. aastatel tekkisid võrreldes varasemaga lihtsalt võimalused endale selliseid esemeid hankida. Kahe kohordi tähtsama vara võrdlemise alusel võib üldistatult teha järelduse, et mõlema kohordiga toimusid kahe viimase uurimisetapi vahel sarnased protsessid, aga hilisema kohordi esindajad jõudsid varasema kohordi esindajatega võrreldavale majanduslikule järjele kiiremini ja nende kasutuses olevad esemed olid kvaliteetsemad.

Tabel 2. Vanema ja noorema kohordi väärtuslikum vara (%)

	Varasem kohort		Hilisem kohort	
	31-aastastelt	43-aastastelt	28-aastastelt	32-aastastelt
Oma maja	16	22	19	26
Oma korter	*	26	10	60
Suvila	14	34	5	9
Talu ja/või maad	*	*	20	23
Auto	38	62	44	60
Veoauto, kaubik, traktor	*	*	*	15
Telefon	41	66	45	74
Mobiiltelefon	*	*	*	18
Tööriistad	*	29	16	61

*Antud uurimisetapil selle olemasolu ankeedis ei küsitud

Kodude tüübid

Nii varasema kui hilisema kohordi andmete põhjal moodustati kohortide võrdlemiseks 7 kodukeskkonna tüüpi, mis iseloomustavad erinevat majanduslikku heaolu ja kodukeskkonna kujundamise strateegiat. Baaskategooriateks, mille suhtes vaadeldi sõltumatute tunnuste abil respondentide tõenäosust ühte või teist tüüpi kodu kujun-

damiseks, on varasemas kohordis ainult korterist või ainult maaeramust koosnev tüüp, hilisemas keskmiselt jõukas korter (tabel 3).

Kõige jõukamates eramajades elavad varasema ja hilisema kohordi respondendid, kellel on eramaja koos auto ja suvila või korteri ja muu väärtusliku kinnisvaraga. Varasemas kohordis on sellist linnas või maal asuvat kodu omavad vastajad hinnanud oma eluaset keskmisest kallimaks. Varasemas kohordis on rohkem kallis linnaeramu/korteri (18%) ja kallis maaeramu (13%) tüüpi kodudes elavaid vastajaid, kui on hilisemas kohordis, kus kõige jõukamasse tüüpi kuuluvat eramaja omab ainult väike osa kohordist (9%). Varasema kohordi kalli linnaeramu ja kalli maaeramu omanikest omab kaks kolmandikku garaaži või muid kõrvalhooneid. Hilisemas kohordis omab 14% kõige jõukamas eramajas elavatest indiviididest ka korterit, pooled indiviidid peale auto ka veoautot, kaubikut või traktorit ja mobiiltelefoni ning selline eluase on võrreldes teiste eluasemetega ka suur, sest 55%-l sellistest kodudest on neli või enam tuba. Mõlemas kohordis on tegemist kõige jõukamate vastajatega, kes on oma kodu hästi välja arendanud.

Varasemas kohordis on enamus vastajaid, kes kujundasid endale kalli linnaeramu/korteri ja kalli maaeramu tüüpi kodu, abielus, hilisemas kohordis on aga vastupidiiselt suurem tõenäosus kõige jõukama eramaja tüüpi kodu loomiseks vallalistel. Hilisema kohordi puhul seost päritoluga ega lõpetatud keskkooli asukohaga ei ilmne, varasemas kohordis on jõukas linna- või maaeramus elavad vastajad sündinud pigem Tallinnas või maal. Suurem võimalus kalli eramu tüüpi kodu luua oli pigem mõnes muus linnas keskkooli lõpetanud vastajatel, kes omasid kõrgharidust ja kes 30. eluaastates töötasid tööstuses ja said koguda üle 1000 rublaseid sääste, mis võimaldasid neil edukalt oma kodu arendada. Jõuka maal asuva eramuga kodu kujundasid suurema tõenäosusega vastajad, kes olid maalt pärit, leidsid endale töö põllumajanduses ja omasid ka suuri sääste, et luua endale jõukas kodu.

Sarnaselt varasemale kohordile elavad hilisemas kohordis pooled kõige jõukamas eramajas elavatest vastajatest maal. Sellise kodu asukad on seotud vahel ka põllumajandusega ja esindavad seda väikest osa maaelanikkonnast, kes kohanes üleminekuga turumajandusele hästi. Siin hakkab ka ilmnema jõukamate inimeste linnast linnalähedale maale kolimise tendents. Sellist tüüpi kodus on

suurem tõenäosus elada vastajatel, kellel polnud lapsi ja kes elasid keskmisest suuremates viie ja enama liikmelistes leibkondades, kus oli rohkem kui kaks sissetulekut omavat liiget (näiteks vanavanemad). Vastaja tegevusala 1993. aastal omab seost sellise koduga. Võrreldes täiskohaga tööl käivate indiviididega prognoosib koduperenaiste või lapsehoolduspuhkusel olijate gruppi kuulumine ning õppimine selles jõukalt sisustatud kodutüübis elamist. 1993. aastal kodus olevate naiste puhul on tegemist taluperenaiste ja naistega, kelle puhul abikaasa teenistus või perekonna muud sissetulekud olid piisavad, et nad said koju või lapsehoolduspuhkusele jääda. Need, kes ei töötanud, sest tegelesid 1993. aastal õppimisega, täiendasid ennast ja orienteerusid tööturu muutunud nõuetele kiiremini ümber ja olid sel moel palju konkurentsivõimelisemad, mis andis võimaluse karjääri teha ja ka suuremaid sissetulekuid teenida.

Väga oluline on hilisema kohordi puhul vastaja isiklik initsiatiiv sissetulekute saamisel. Nagu ka varasemas kohordis pole kõige jõukama eramaja tüüpi kodu kujundamisel oluline mitte põhipalk. Küll aga võrreldes keskmiselt jõukas korteris elavate vastajatega, elavad kõige jõukamas eramajas vastajad, kes 1990. aastate alguses teenisid lisatöötostega ja äritsemisega lississetulekuid. Seda näitab ka see, et sellist tüüpi kodude puhul on isikliku äri omanikke poole võrra rohkem (35%) kui kogu kohordis tervikuna.

Kõige jõukamates korterites elavad vastajad, kes omavad autot ja suvilat või muud väärtuslikku kinnisvara. Varasemas ja hilisemas kohordis on sellist korterit omavaid vastajaid võrdselt 12%. Eluaseme kvaliteedi ja mugavuste poolest iseloomustavad seda tüüpi kõige paremad tingimused, sest tegemist on üldjuhul kõiki mugavusi omavate korteritega, mis on nii tubade arvu kui ruutmeetrite poolest tavalistest korteritest suuremad. Hilisemas kohordis on pooltel juhtudel tegemist kolmetoalise korteriga, kolmandik korteritest on aga ühe- ja kahetoalised, ülejäänud on suuremad. 90% sellises korteris elavatest hilisema kohordi vastajatest on ka selle korteri omanikud ja 15% omab peale selle ka oma maja. Lisaks autole omab veerand selle kodutüübi elanikest ka veoautot, kaubikut või traktorit. Telefoniomanike osakaal on võrreldes teistesse kodutüüpidesse kuulujatega suurim (86%) ja ligi pooltel on ka mobiiltelefon.

Tabel 3. Prognoosivad tegurid varasemas kohordis ja hilisemas kohordis

Kodutüüp ja vara	Jõukam eramaja			Jõukam korter		Keskmine eramaja		Varakas korter/ eramaja	Korter		Muu eluase	
Kohort	VAR Linnas	VAR Maal	HIL	VAR	HIL	VAR	HIL	HIL	VAR	HIL	VAR	HIL
Vallaline	-2,56***	-3,00***	1,12***	-1,69***	0,32	-0,94***	-0,15	1,46***	-1,24***	1,57***	-1,12***	1,09***
Tallinnas sündinu	0,77*	-1,09*	-0,18	-0,24	0,14	0,39	0,61	0,86**	0,28	0,15	0,04	0,17
Maal sündinu	0,46*	0,47*	-0,29	-0,55*	-0,41*	-0,01	-0,09	0,26	0,04	0,22	0,09	0,02
Elukoht Tallinnas	–	–	-0,98**	–	0,6**	–	-0,97**	-0,18	–	0,34	–	0,84***
Elukoht maal	–	–	0,59**	–	0,04	–	0,56**	0,16	–	-0,27	–	-0,31
Tallinna keskkool	-0,56*	-0,43	-0,2	-0,44	-0,61*	-1,02**	-0,87**	-0,52	-0,53	-0,31	-0,64	-1,19***
Maakeskkool	-0,67*	0,18	0,14	-0,59	-0,34	-0,65	0,03	-0,38	-0,15	-0,09	0,22	0,35
Kutseharidus	–	–	-0,38	–	-0,11	–	0,12	-0,13	–	0,25	–	0,17
Keskeriharidus	–	–	0,31	–	0,02	–	-0,07	-0,48	–	0,07	–	0,16
Kõrgharidus	1,02***	0,37	0,2	0,74**	0,25	0,44	0,08	-0,59*	0,58*	-0,34	0,45*	-0,09
Lapsi pole	–	–	0,67*	–	0,29	–	0,59*	0,16	–	-0,11	–	-0,04
Kaks last	–	–	-0,38	–	-0,01	–	-0,57**	-0,25	–	-0,42**	–	-0,08
Kolm või enam last	–	–	-0,56	–	-0,75*	–	-1,14***	-0,64	–	-0,07	–	-0,58
Üheliikmeline leibkond	–	–	-1,65**	–	-0,84	–	-0,02	-0,45	–	0,28	–	0,84
Kaheliikmeline leibkond	–	–	-1,37***	–	-0,25	–	-1,45***	0,16	–	0,18	–	0,46
Kolmeliikmeline leibkond	–	–	-0,68**	–	0,02	–	-0,69**	0,49	–	0,34	–	0,26
Vie- ja enama liikmeline leibkond	–	–	0,69**	–	0,38	–	1,07***	0,67*	–	0,12	–	0,55*
Põllumajandus	-0,43	1,19***	0,68*	-0,01	0,68**	-0,07	0,09	-0,25	-0,73	-0,03	1,52***	0,01
Tööstus. ehitus	0,84**	0,27	0,18	0,73*	-0,11	-0,02	-0,52	-0,03	0,79*	0,09	1,39***	-0,13
Kaubandus, teenindus	0,26	0,25	0,53	0,15	-0,13	0,3	-0,26	-0,85**	0,32	-0,42*	0,57*	-0,44*
Riigistruktuurid	0,28	-0,54	0,66	0,37	0,07	-2,07*	-0,08	-0,46	0,29	0,1	0,47	0,35

Tabel 3 (järg)

Kodutüüp ja vara	Jõukam eramaja			Jõukam korter		Keskmine eramaja		Varakas korter/ eramaja	Korter		Muu eluase	
Kohort	VAR Linnas	VAR Maal	HIL	VAR	HIL	VAR	HIL	HIL	VAR	HIL	VAR	HIL
Töötab ajutiselt, osaajaga või annab endale ise tööd	–	–	0,3	–	0,2	–	0,32	–0,95*	–	–0,49	–	0,17
Koduperenaine või lapsehoolduspuhkusel	–	–	0,89***	–	–0,12	–	0,06	–0,55	–	0,26	–	0,46*
Töötu, otsib tööd	–	–	0,12	–	–1,1*	–	–0,18	–0,34	–	0,47	–	0,18
Õpib	–	–	1,39**	–	0,37	–	0,05	0,05	–	0,11	–	0,34
Töötasu madalam	0,11	0,13	0,22	0,04	–0,15	–0,33	0,17	0,46	0,14	–0,21	0,32	–0,5**
Töötasu kõrgem	–0,23	–0,26	0,12	–0,02	–0,38*	–0,17	0,2	0,12	–0,07	0,03	–0,21	–0,39*
Teenis lisisissetulekut lisatöö või kauplemisega	–	–	0,72***	–	0,05	–	0,15	0,07	–	–0,19	–	–0,13
Säästud puuduvad	0,04	–0,66**	–	–0,25	–	–0,34	–	–	–0,25	–	–0,05	–
Säästud üle 1000 rubla	0,59*	0,55*	–	0,22	–	0,55*	–	–	–0,12	–	0,76**	–

*p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

Võrdlusgrupid: abielus; muus linnas sündinu; elukoht muus linnas; muu linna keskkool; keskhariidus; üks laps; neljaliikmeline leibkond; haridus, tervishoid, teadus; töötab täisajaga; töötasu keskmine: 120–180 rbl varasemas kohordis (VAR) või 301–600 kr hilisemas kohordis (HIL); ei saanud lisisissetulekut; säästud kuni 1000 rbl.

Sellised jõukalt sisustatud korterid asuvad suurema tõenäosusega Tallinnas. Hilisema kohordi puhul on pigem tegemist mõnes teises Eesti linnas sündinud ja keskkoolis käinud vastajatega, kes on suundunud Tallinna elama. Varasemas kohordis soodustas sellises kodus elamist kõrgharidus ja töötamine tööstuses ning abielus olemine, seost säästudega ega töötasuga ei ilmnenu. 1960. aastate kohordi puhul puudus haridustasemel seos korteriga, samuti ei olnud mõju leibkonna suurusel ega perekonnaseisul, küll oli aga vastajatel, kellel on kolm või enam last väiksem tõenäosus sellise kodu kujundamiseks, võrreldes nende respondentidega, kellel oli 28-aastasena üks laps. Sellist kodu omasid 28 aasta vanuselt ühel põhitöökohal töötanud ja sealt keskmist sissetulekut teeninud indiviide. Huvitav on märkida, et põllumajanduses töötamine suurendas tõenäosust võrreldes hariduses või tervishoius töötamisega seda tüüpi kodus elamiseks.

Keskmiselt jõukas eramajas elavad 1960. aastate kohordi liikmed omavad lisaks eramajale ka autot. Varasemas kohordis on tegemist odavate linnaeramutega, mida on hinnalt ja kvaliteedilt peetud kehvamateks ja mille võimalused kodu arendamiseks on piiratud. Mõlemas kohordis on selliste kodude omanikke umbes 10%. Selline kodu pole nii jõukas ega võimalda selliseid mugavusi kui kõige jõukamad eramajad, kuid tegemist on heas seisukorras majadega, mis on võrreldes vähem jõukamatest eramajadest ja korteritest põhinevate kodudega mugavamad ja suuremad.

Mõlemale kohordile on iseloomulik, et suurema tõenäosusega elavad sellistes eramajades vastajad, kes lõpetasid keskkooli mõnes muus linnas kui need, kes õppisid Tallinnas. 1960. aastate kohordi vastajate keskmiselt jõukatest eramajadest üle poole asub väljaspool Tallinna, teistes linnades ja maapiirkondades. Haridustasemel, sünnikohal ega töötasul olulist mõju sellise kodu kujundamisele ei olnud. Varasemas kohordis olid sellise kodu endale loonud vastajad pigem abielus ja töötasid kas teaduses, hariduses või tervishoius kui riigiametites ja omasid üle 1000 rublaseid sääste. Hilisemas kohordis prognoosis laste mitteomamine suuremat tõenäosust ning kahe ja enama lapse olemasolu väiksemat tõenäosust elada sellises kodus. Leibkonnaliikmete arvu poolest vähendasid kahe- ja kolmeliikmelised leibkonnad võrreldes neljaliikmeliste leibkondadega ning viie- ja enamaliikmelised leibkonnad suurendasid sellise kodu

kujundamise tõenäosust. Seega võib arvata, et võrreldes keskmiselt jõuka korteriga elavad sellises kodus pigem vastajad, kes pole veel oma vanematekodust lahkunud ja oma kodu ja peret loonud. Indiviidi majandusliku tegevusega seotud teguritel keskmiselt jõuka eramaja tüüpi kodu kujundamisega seost ei olnud.

Keskmiselt jõukat korterit esineb 1960. aastate põlvkonna esindajate seas kõige rohkem (25%) ja selle tõttu on see tüüp valitud hilisemas kohordis baaskategooriaks, mille suhtes vaadeldakse erinevate sõltumatute tegurite mõju tõenäosusele kujundada erinevat tüüpi kodukeskkondi. Tegemist on keskmise kolmetoalise korteriga, mis on üldjuhul kõikide mugavustega. Lisaks heale korterile kuulub sellise kodu juurde ka auto.

Keskmiselt jõuka korteri elanike seas on vähem vallalisi (8%) kui ülejäänud kodutüüpide puhul (20%), eriti võrreldes antud kodukeskkonda vähem jõukate kodutüüpidega, kus vallaliste osakaal on kolmandik. Selles aspektis vastandub antud tüüp ainult korterit või ainult maaeramut omavale varasema kohordi referentgrupile, kus vallaliste osakaal oli võrreldes kohordi ülejäänud kodu tüüpidega suurem. Haridustaseme ja sünnikoha poolest on keskmiselt jõuka korteri omanikud iseloomulikud kogu hilisemale kohordile tervikuna. Võrreldes jõukamate ja kehvamate kodukeskkondadega on sellist kodu omavate vastajate seas rohkem neljaliikmelisi leibkondi. Võrreldes rikkamate kodukeskkondadega oli keskmiselt jõuka kodu kujundamise tõenäosus väiksem põllumajanduses töötaval vastajatel ja võrreldes vaesemate kodukeskkondadega oli suurem tõenäosus seda tüüpi kodu kujundamiseks kaubanduses ja teeninduses töötajatel. 28-aastaselt töötaski kõige suurem osa sellise kodu loonud indiviididest kaubanduses ja teeninduses.

Varaka korter/eramaja puhul on tegemist kõige väiksema grupiga, sest sellises kodukeskkonnas elab ainult 7% hilisema kohordi esindajatest. Tegemist on korteris või eramajas elavate vastajatega, kelle kõige väärtuslikum vara on suvila, maatükk või mõni muu kinnisvara. See pakub veel võimalusi oma kodu edasi arendada, aga seda raskendab näiteks transpordi puudumine. Kinnisvara, veoauto, kaubiku, telefoni, mobiiltelefoni ja tööriistade omamise poolest elavad varaka korteri ja eramaja elanikud eespool mainitud kodudest tunduvalt kesisemas kodukeskkonnas. Ka elamispinna kvaliteedi

järgi on sellistel korteritel ja eramajadel vähem mugavusi. Eluaseme kvaliteedi ja üldise vara poolest võiks sellist kodu kõrvutada varasema kohordi odava linnakorteri tüüpi eluasemetega. Selline korter on kallist linnakorterist mõningal määral kehvem ja tihti ka vanem.

Varasema kohordi puhul on odavas linnakorteris elavad vastajad pigem abielus, samas prognoosib hilisemas kohordis vallalisus pigem varakas korteris või eramajas kui baaskategooria keskmiselt jõukas korteris elamist. Selliseid kodusid leidub kõikides asulates, seega asulatüübil olulist mõju ei ole. Sünnikoht Tallinnas võrrelduna teiste linnadega prognoosib hilisema kohordi puhul pigem varakas korteris või majas elamist. Varasema kohordi puhul odavamas linnakorteris elamist päritolu ei mõjuta. Võrreldes keskhariidusega vastajatega elab kõrghariidusega varasema kohordi respondente tõenäoliselt rohkem odava linnakorteri tüüpi kodus, hilisemas kohordis aga vähem varaka korteri/eramaja tüüpi kodus kui referentkategooria tüüpi kodukeskkonnas. Töötasul, säästudel või lisisissetulekul seost sellise kodu kujundamisega ei ole. Laste arvuga hilisemas kohordis selle kodutüübi elanikel seost ei ole, küll aga prognoosib suur — viie ja enamaliikmeline leibkond sellise kodutüübi kujundamist. Seega on ka tõenäolisem, et tegemist on oma vanemate kodus elavate vastajatega. Hilisemas kohordis löid endale sellise kodu tõenäolisemalt täisajaga hariduses ja tervishoius töötajad kui kaubanduses või teeninduses töötanud vastajad, varasemas kohordis aga pigem tööstuses kui hariduses ja tervishoius töötajad.

Ainult korteri tüüpi kodu omab 32. eluaastal aastal ligi veerand 1960. aastate kohordi vastanutest. Üle poole neist korteritest on ühe- või kahetoalised ja antud eluaseme kõrval kinnisvara, autosid või muud väärtuslikumat vara ei omata. Korteritest on antud tüübi puhul tegemist kõige kehvemas seisukorras olevatega. Viiendik ainult korteri tüüpi eluasemel elavatest vastajatest ei ole ka oma eluaseme omanikud. 1940. aastate kohordi puhul kuuluvad sellese tüüpi ainult korterit või ainult maaeramut omavad respondendid, keda on viiendik vastanutest. Varasema kohordi puhul valiti antud tüüp referentkategooriaks, mille suhtes prognoositi sõltumatute tunnustega teist tüüpi kodudes elamist, sest tegemist on varasemas kohordis kõige arvukama kodukeskkonna tüübiga.

Mõlemale kohordile on iseloomulik, et abielus mitteolemine suurendab oluliselt sellise kodu omamise tõenäosust sellepärast, et seda tüüpi eluaset omavate indiviidide hulgas on kõige rohkem vallalisi — üle kolmandiku — hilisemas kohordis, varasemas kaks viiendikku, samas kui kohordist tervikuna pole abielus viiendik. Nõukogude aja põlvkonna esindajate seas on ainult korterist või ainult maaeramust koosneva kodu loomine vähetõenäoline kõrgema haridusega respondentide seas, turumajanduse kohordi puhul aga seos puudub. Varasemas kohordis on sellise kodu loonud vastajate hulgas nii Tallinnast kui ka teistest linnadest ja maalt pärit indiviide, hilisema kohordi puhul ei suurenda ega vähenda ränded sellise kodu kujundamise tõenäosust. Suurem laste arv — kaks last võrreldes ühe lapsega — vähendab hilisemas kohordis tõenäosust sellise kodu omamiseks. 28-aastaselt hariduses ja tervishoius töötajatel on suurem tõenäosus omada 32. eluaastal sellist kodu kui teeninduses või kaubanduses töötajatel.

Muu eluase või ainult eramaja on eluasemeks kaheksandikule 1960. aastate kohordist, kes elavad ühiselamus või üürivad mingit osa mõnest korterist või majast. Selle tüübi alla kuuluvad ka kõige kehvemates tingimustes eramajad. Antud tüüp vastab varasema kohordi muu eluaseme tüübile. Üle poole antud eluasemetest on ühe- või kahetoalised. Hilisemas kohordis omab autot alla kolmandiku sellises eluasemes elavatest vastajatest, suvilat või muud kinnisvara omavad üksikud. Võrreldes sellega on varasemas kohordis auto ja suvilaomanikke tunduvalt rohkem, aga ka nende peamine probleem on eluaseme kvaliteet, mille poolest on antud tüüpi kodud väga head pole.

Muu eluaseme või ainult eramaja tüüpi kodudes elavate vastajate hulgas on keskmiselt rohkem vallalisi ja abielus mitteolemine prognoosib hilisemas kohordis suuremat tõenäosust antud tüüpi kodus elamiseks. Varasemas kohordis on vallalisi võrreldes referentkategooriaga vähem. 1960. aastate kohordi puhul prognoosib asulatüüpidest Tallinn elukohana võrrelduna teiste linnadega muu eluaseme või ainult eramaja tüüpi kodu. Teistes linnades keskkooli lõpetanutel on suurem tõenäosus kui Tallinnas koolis käinutel elada sellises kodus. Varasemas kohordis suurendab kõrgharidus vaadeldud tüüpi kodus elamise võimalust, hilisemas kohordis ei oma haridustase antud koduga seost. Hilisema kohordi puhul elavad

pigem keskmisest suuremad leibkonnad antud tüüpi kodudes ja samuti on hariduses ja teeninduses töötajatel suurem tõenäosus elada sellisel eluasemel kui näiteks keskmiselt jõukas korteris. Varasema kohordi puhul on vastupidiselt kaubanduses, teeninduses, kuid ka põllumajanduses ja tööstuses töötamisel seos sellist tüüpi kodu loomisega. Koduperenaistel või lapsehoolduspuhkusel olijatel oli hilisemas kohordis suurem tõenäosus sellises kodus elamiseks. Siit võib leida seose lapsepuhkusele jäämisega kaasneva sisetulekute languse ja ka tööturu konkurentsivõime languse ohuga. Töötasu järgi on sellistes kodudes elavate hilisema kohordi esindajate hulgas kõige rohkem keskmist tasu saanud vastajaid. Varasemas kohordis seostus selline kodu tüüp suuremate säästude olemasoluga, mida koguti ajaks, mil endale isiklik eluase soetatakse.

Kodukeskkonna tüüpe prognoosivad tegurid

Me seadsime eesmärgiks uurida ja võrrelda, millised tegurid mõjutasid kahe eestlaste vanusekohordi kodukeskkonna põhilisi tüüpe. Selleks kasutasime multinoomset regressioonanalüüsi, mille käigus uurisime erinevate sotsiaalsete ja majanduslike tegurite mõju tõenäosusele elada üht või teist tüüpi kodukeskkonnas võrrelduna kõige tavalisema baaskategooriaks valitud kodukeskkonna suhtes, milleks oli ainult korter/ainult maaeramu varasema kohordi ja keskmiselt jõukas korter hilisema kohordi puhul. Tulemuste interpreteerimine toimub vastavalt hüpoteesidele. Üldistusena tuleb ära märkida kõigepealt see, et turuühiskonna kohordi kodutüübid olid paremini prognoositavad eeskätt selletõttu, et enam faktoreid osutus kodu tüüpide esinemise tõenäosust määravaks. Teiseks sai hilisema kohordi puhul kasutada olulisi peresid endid iseloomustavaid tunnuseid.

Esimene hüpotees väitis, et abielus inimestel oli suurem tõenäosus jõukama kodu kujundamiseks. Meie hüpotees leidis kinnitust, sest selgus, et mõlema kohordi puhul vähendas abielus olemine endale keskmisest kehvema kodukeskkonna kujundamise tõenäosust. Vaatamata erinevatele ühiskondlikele tingimustele oli perekonnaseisul mõlemas kohordis sarnane mõju. Abielu võimaldas mõlema kohordi puhul ressursside akumulieerimist ja vähendas ühe inimese kohta

kodukeskkonna kujundamisse tehtavaid kulutusi. Varasema põlvkonna esindajate puhul tuleb aga arvestada, et perekonnaseisu mõju kodukeskkonnale oli tulenevalt nõukogude eluasemepoliitikast tunduvalt tugevam, sest eelistati ametlikus abielus olijaid. Sotsialismi perioodi kohordis on abielus olevatel vastajatel palju suurem tõenäosus kujundada mõnda teist tüüpi kodu kui ainult korteris või ainult maaeramus elamist. Peaaegu kõigi kodu tüüpide puhul on abielus olemine näitaja, mis võrreldes teiste faktoritega prognoosib märksa enam vastavat tüüpi kodus elamist.

Turuühiskonna kohordi puhul pole sellist ühtlast tendentsi ja perekonnaseis toob esile uue aspekti. Vallaliste hulgas on rohkem kõige jõukamate eramajade omanikke kui ka keskmisest kehvemates kodudes elavaid vastajaid võrreldes abielus olevate vastajatega. Seega võib öelda, et abielulisusel ei ole turuühiskonnas enam nii olulist tähtsust kui sotsialistlikus ühiskonnas, kus eluase kujutas inimeste jaoks ühte kõige olulisemat hüve, mida töökoht andis. Vaatamata töö iseloomule ja palgale pingutasid selle nimel paljud. Turuühiskonnas võimaldab saadav suurem sissetulek hoopis paremaid võimalusi sellise kodu loomiseks, mida varasema kohordi esindajatest vaid vähesed said üksinda endale lubada.

Teise hüpoteesi järgi oli nõukogude aja kohordis vallalistel suurem tõenäosus kehvemas kodus elamiseks ja turumajanduse kohordis ei suurendanud vallalisus kehvemates tingimustes elamise tõenäosust. Kahe kohordi üks erinevusi seisneski selles, et 1940. aastate kohordi puhul seostus vallalisus kindlasti kehvema koduga ning selle põhjuseks oli nõukogude riiklik perepoliitika. Turuühiskonna kohordis vallalisus prognoosis tugevalt nii kõige jõukama kodukeskkonna kujundamist kui ka keskmisest kehvemate kodude omamist. Teisiti öeldes jagunesid vallalised kaheks. Ühelt poolt need, kes tulid edukalt toime üleminekuühiskonnas ja teiselt poolt need, kes jäid hätta toimuvate muutustega. Seejuures sissetulekute analüüs on näidanud, et edukamalt tulid toime vallalised naised ja suurem tõenäosus madalat palka saada oli vallalistel meestel (Tuma jt 2002).

Antud tulemus osundab ka soolise võrdõiguslikkuse aspektile. Võib kindlalt väita, et Eestis on olemas nooremas keskeas naiste grupp, kes on pühendunud karjäärile ning mitte ainult ei teeni hästi, vaid ka loovad selle baasil endale rikka kodukeskkonna. Arvestades seda, et neiu on selges ülekaalus ka kõrghariduse omandamisel,

võib oletada, et naiste õiguste eest võitlemine leiab endale taoliste edukate noorte naiste näol poliitilise jõu, kes hakkab Põhjamaade eeskujul võitlema soolise segregatsiooni vastu.

Kolmas hüpotees väitis, et Tallinnas sündimine suurendab paremas kodus elamise tõenäosust. Varasema kohordi puhul on kallid linnaeramus või korteris elamise tõenäosus Tallinnas sündimisel tõepoolest suurem kui teistes linnades sündimise puhul. Kuid Eesti maaeliit elas nõukogude ajal suurema tõenäosusega eramutes nii maal kui ka linnas, sest majandid ehtasid oma spetsialistidele individuaalelamuid, mida oli hiljem võimalik suhteliselt soodsalt erastada. Enamiku inimeste jaoks ei kindlustanud kodu Tallinnas paremaid tingimusi kui mujal Eestis. Seega vaatamata Tallinna eelistele nõukogude ajal ei kindlustanud see paremat kodukeskkonda. Hilisema põlvkonna puhul turumajanduse ajal on aga maal asuvad kodud suurema tõenäosusega Eesti keskmisest kehvemad ja Tallinnas sündimine suurendab tõenäosust elada paremas kodus.

Vaatlesime ka elukoha asulatüüpi ja selgus, et elukoht hilisemas kohordis 32-aastaselt osutub väga oluliseks. Selgus, et kõige jõukamad ja keskmisest jõukamad eramajad asuvad suurema tõenäosusega pigem maal kui Tallinnas. Ka meie analüüs osundas, et suur osa uutest eramajadest jääb väljapoole Tallinna piire. Paljusk on tegemist olukorraga, kus Tallinnast pärit invidiidid on asunud nendesse maapiirkondadesse elama, käies samal ajal tööl Tallinnas. Teiselt poolt leiavad Tallinnas tööd ka endise maaeliidi esindajad, kes on säilitanud oma kodu. Samas asuvad Tallinnas ka kõige kehvemate elamistingimustega muu eluaseme või ainult eramaja tüüpi kuuluvad kodud. Seega leidis meie kolmas hüpotees kinnitust vaid osaliselt.

Neljanda hüpoteesi järgi on Tallinna haridust omandama siirdunud-
tel võrreldes põlistallinlastega madalam tõenäosus kooli lõpetamise järel väga heades tingimustes elamiseks. Nagu näitab analüüs, oli varasemas kohordis Tallinnas keskkooli lõpetanutel tõenäosus elada paremat tüüpi kodudes väiksem kui Eesti teistes linnades keskkooli lõpetanutel. Kui võrrelda Tallinnas sündinute tõenäosust Tallinnas keskhariduse omandanute tõenäosusega jõukama kodu loomiseks, näeme, et teistest linnadest pealinna siirdunud vastajad ei suutnud 43. eluaastaks põlistallinlastest paremaid kodusid kujun-

dada. Üheks põhjuseks on kindlasti asjaolu, et Tallinnasse suunatud ja siirdunud oli esimeseks elukohaks suure tõenäosusega ühiselamu, mille kindlustas töökoht. Edasist elutingimuste parandamist mõjutas oluliselt korterijärjekord, milles edasiliikumist mõjutas perekonnaseis ja töökoha võimalused. Oma mõju võib olla ka sotsiaalsete sidemete vähesusel, mis piiras võimalusi korteri saamisel.

Hilisema kohordi puhul selgus, et Tallinnas keskkooli lõpetanud vastajatel oli väiksem tõenäosus nii kõige paremates kui ka kõige kehvemates muu eluaseme tüüpi kuuluvates kodudes elamiseks. Tallinnas sündinutel oli suurem tõenäosus elada keskmiselt jõukast korterist kehvemas varakas korteri või eramaja tüüpi eluasemes. Selle üheks põhjuseks oli asjaolu, et just seda tüüpi eluasemeid oli sel ajal kõige rohkem saadaval. Siin on hilisema kohordi erinevus varasemast selles, et viimase puhul prognoosis Tallinn sünnikohana elamist kallis linnaeramus. Turuühiskonna kohordis osa põlistallinlasi Tallinnas enam ei ela. Kuivõrd jõukad kodud asuvad ka maal, siis on suure tõenäosusega osa põlistallinlasi sinna kolinud. Maal sündinutel oli mõlema kohordi puhul väiksem tõenäosus kalli linnakorteri omamiseks.

Viiendas hüpoteesis eeldasime, et varasemas põlvkonnas tugevalt kodutüüpe prognoosinud kõrgem haridustase ei oma hilisemas põlvkonnas sama mõju. Varasema põlvkonna puhul kõrgema hariduse omandamine tasus lõpuks ära paremate elutingimuste näol. Hilisema põlvkonna esindajate puhul esines ainult üks seos: kõrghariduse omajatel oli võrreldes keskhariduse omajatega väiksem tõenäosus kujundada varaka korteri/eramaja tüüpi kodu. Me saame kinnituse viiendale hüpoteesile, sest sellist selget mustrit nagu 1940. aastate kohordi puhul esile ei ilmnenud. Selle põhjuseks saab pidada üleminekuperioodi, kus ühesuguse haridusega vastajate käitumine muutuvates tingimustes oli väga erinev. Valitud käitumisstrateegiad sõltusid rohkem isiklikest omadustest, ettevõtlikkusest, kättesaadavast informatsioonist ning formaalne haridus polnud käitumist määrav faktor ja omas seega väiksemat tähtsust. Seda näitasid ka turuühiskonna kohordis läbi viidud sissetuleku uuringud (Murakas ja Trapido 1999).

Kuuenda hüpoteesi järgi vähendab laste omamine rikkamates kodudes elamise tõenäosust. Nagu analüüsi käigus selgus, oli lastetutel indiviididel võrreldes üht last omavate vastajatega hilisemas kohordis suurem tõenäosus nii kõige jõukama kui ka keskmiselt jõuka eramaja tüüpi kodu kujundamiseks. Kahe või kolme ja enama lapse omamine prognoosis selgemalt materiaalselt kehvemat kodu. Ka see uurimus osutab Eesti ühiskonna ühele valupunktile: laste saamine vähendab materiaalselt heaolu ja sellel on negatiivne tagasimõju rahvastiku taastootmisele.

Seitsmes hüpotees väitis, et kahte põlvkonda hõlmav leibkond suurendab jõukates eramutes elamise tõenäosust. Leibkonna struktuur on oluline majandusliku toimetuleku mõjutaja, sest see määrab sissetulekute suuruse leibkonna liikme kohta. Mida rohkem on sissetulekuid saavaid inimesi, seda suuremad on materiaalsed võimalused. Mitme põlvkonna kooselamine võib olla üleminekupeeriоди toimetulekustrateegia, mida on mõjutanud ka korterite erastamise ja majade tagastamise protsessid. Võib oletada, et stabiilsemates ja paremates majanduslikes tingimustes on eri põlvkonnad orienteeritud eraldi elamisele. Multinoomse analüüsi tulemustest selgus, et kõige suuremad — viie- ja enamaliikmelised — leibkonnad suurendavad oluliselt tõenäosust elada kõige jõukamates ja keskmiselt jõukates eramutes. Sellised eramajad on üldiselt suuremad kui korterid.

Peale suurema sissetuleku võib eeldada, et vanemate põlvkonnade panuseks leibkonna toimetulekusse oli tihti ka eluase. Reformide käigus tagastatud eramud muutusid turusuhetel põhinevas ühiskonnas hinnaliseks kinnisvaraks. Enamikel juhtudel olid eramajade tagasisaajad 1960. põlvkonna liikmete vanemad ning osa neist jagas lastega oma omandit. Just need suurearvulised leibkonnad on tõenäoliselt sageli ka paremate eramute omanikeks. See on esimeseks näiteks, kuidas normaalse turuühiskonna vanem põlvkond kindlustab materiaalselt nooremat põlvkonda. Paraku enamik vanemast põlvkonnast ei suuda seda vähemalt lähema paarikümne aasta vältel teha. Täna sed noored keskealsed on esimesed, kes oma tegevuse baasil rajatud väärtustega suudavad massiliselt hakata materiaalselt kindlustama enda järglasi.

Kaheksas hüpotees väitis, et tööstuses töötamine ei prognoosi hilisema kohordi puhul sarnaselt varasema põlvkonna esindajatega jõukama kodukeskkonna loomist. 1940. aastate kohordi puhul prognoosis nii tööstuses kui põllumajanduses töötamine nii kõige paremaid kui ka kehvemaid elutingimusi kodudes. Eriti ilmne oli see tööstuse puhul, kus vajadusel suutis ettevõtte tagada oma spetsialistidele tolleaegsetes oludes suurepäraseid elutingimused. Muutust ühiskonnas näitab see, et tööstuses töötamine ei oma hilisema kohordi puhul enam mingit eelist kodukeskkonna kujundamisel. Huvitav on aga, et 1960. aastate kohordi puhul prognoosib põllumajanduses töötamine kahes kõige jõukamas kodukeskkonnas elamise tõenäosust. Üheks võimaluseks on kindlasti eespool mainitud arvamus, et noored keskealised moodustasid selle väga väikese, kuid edukalt toime tuleva osa maaelanikkonnast. Teiseks aga võib hoopis olla, et tagastatud talus töötavad kaks põlvkonda koos ja on esivanemate kodu muutnud täisväärtuslikuks.

Me leidsime ka, et 1990. aastate algul hariduses ja tervishoius töötamine prognoosis võrreldes kaubanduse ja teenindusega vaesemas kodukeskkonnas elamist. Edaspidi on seoses hariduses ja tervishoius töötamisega see tendents säilinud, kuid kaubanduses ja teeninduses on toimunud suurem diferentseerumine ning ühene mõju puudub.

Üheksas hüpotees väitis, et võrreldes töötasuga prognoosis väga rikkas kodus elamist kõige tugevamalt lisasissetulekute teenimine lisatööde või kauplemisega. Varasema kohordi puhul ei omanud ametlik töötasu mingit mõju kodukeskkonna jõukusele, sest palgaerinevused olid väga väiksed. Hilisemas kohordis oli suurem diferentseerija lisasissetulekute teenimine, mis oli veel hästi tähtis üleminekuperioodi alguses, kui palgad olid ühtlaselt väiksed. Lisasissetulekute allikateks olid äritsemine, vahendustegevus, juhutööd jne. Need, kes suutsid ja oskasid situatsiooni ja ka seadusandluse lünklikkust ära kasutada, hankisid lisaressursse, mida nad said paigutada oma kodudesse. Seda näitab, et lisasissetulekute teenimine on oluliselt seotud kõige jõukama eramaja tüüpi koduga. Sellise kodu loonud indiviidid tegutsesid 1990. aastate alguses võrreldes ülejäänud kohordiga ka kõige aktiivsemalt ettevõtluses.

Kokkuvõte

Uuritud kohordid kirjeldasid kahte erinevat majandussüsteemi ja ühiskonna korraldust. Kõik neid iseloomustavad andmed pole võrreldavad. Rohkem oli andmeid turumajanduse kohordi kohta, mis võimaldas selle kohordi tegevust põhjalikumalt analüüsida. Samas oli hilisema kohordi puhul tegemist kiirete muutustega üleminekuajal elanud kohordiga, varasem elas aga suhteliselt stabiilses ühiskonnas. Uurimus näitas, et kahe kohordi kodu ja esemelise keskkonna kujundamise viisides esines väga palju sarnasusi ja mitmete vastajaid iseloomustavate tegurite mõju kujundatavale kodukeskkonnale oli sarnane. Samas oli mitmete faktorite mõjus kahe põlvkonna esindajate vahel suuri erinevusi, sest muutunud ühiskondlikud tingimused muutsid ka hilisema kohordi esindajate kodu kujundamise ja materiaalsete ressursside kogumise võimalusi. Perekonnaseis oli mõlemas uuritavas kohordis oluline kodu kujundamise mõjutaja. 1940. aastate kohordi puhul vähendas abielus olemine endale keskmisest kehvema kodukeskkonna kujundamise tõenäosust. Nagu kinnitas ka meie uurimus, sattusid vallalised võrreldes abielus olevate vastajatega palju kehvemasse olukorda, sest ametlikus abielus olemine oli nõukogude korteripoliitikas eeltingimuseks korraliku ja suure eluaseme saamiseks ja abielus olek aitas kaasa kodu kujundamisele ja vara hankimisele.

Turumajanduse tingimustes pakuvad kahe koos elava inimese poolt kogutud ressursid rohkem võimalusi enda materiaalseks kindlustamiseks, sest eluaseme muretsemisel ja esemelise keskkonna arendamisel on määravaks raha olemasolu. Võrreldes varasema kohordiga hakkasid 1960. aastate kohordi liikmed kodu looma teistsugustes ühiskondlikes tingimustes, kus määravaks sai nende endi edukus ja neil oli vabadus luua vastavalt oma ressurssidele endale selline kodu nagu nad ise tahtsid. Vallalistel oli suurem tõenäosus kujundada nii jõukamat kui ka kehvemat kodu võrreldes abielus olevate vastajatega.

Saab ainult osaliselt kinnitada, et Tallinnas sündimine suurendab keskmisest jõukamas kodus elamise tõenäosust. Tallinn kui sünnikoht ja kui elukoht prognoosib nii sotsialismi kui turumajanduse kohordis väga jõukate kui ka keskmisest palju kehvemate kodude loomist. Sotsialismi kohordis oli jõukaid eramaja tüüpi kodusid paljudel maaeliidi esindajatel, kellel õnnestus erastada

majandite poolt ehitatud individuaalelamuid. Samas näitab 1960. aastate kohordis toimiv tendents ka ühiskonnas laiemalt toimunud arenguid, kus Tallinnast suundutakse linnalähedastesse maapiirkondadesse elama ja seni maal töötanud inimesed leiavad rakendust Tallinnas, säilitades oma elukoha maal.

Nagu analüüsid näitasid, oli varasemas kohordis Tallinna keskkooli suundunudel väiksem tõenäosus elada paremat tüüpi kodudes kui Eesti teistes linnades keskkooli lõpetanud. Mujalt tulnud olid täiesti sõltuvad riiklikust eluasemepoliitikast ja töökoha võimalustest. Hilisemas kohordis on toimunud sarnased protsessid, sest Tallinnas keskhariduse saanud vastajatel on väiksem tõenäosus elada nii kõige paremates kui ka kõige kehvemates kodudes.

Varasemas kohordis andis kõrgem haridus võimaluse paremate elutingimuste loomiseks. Hilisemas kohordis selget mustrit — nagu varasema kohordi — puhul esile ei tulnud. Ainult kõrgem haridus ei taganud üleminekuperioodil kiiremat kohanemist ja suuremat sissetulekut. Viimased sõltusid rohkem isiksuslikest omadustest: ettevõtlikkusest, kättesaadavast informatsioonist ja sotsiaalsest võrgustikust.

Käesolev uurimus näitab, et laste omamine vähendab rikkamatel kodudes elamise tõenäosust. Lasterikkad pered elavad materiaalselt kehvemas olukorras kui ühelapselised või lastetud perekonnad. See näitab jälle järjekordselt laste kasvatamise kulukuse mõju elukvaliteedile ja selle negatiivset tagasimõju rahvastiku taastootmisele.

Uurimuse andmetel suurendas kahte põlvkonda hõlmav leibkond jõukates eramutes elamise tõenäosust. Sellised suured leibkonnad pakkusid ebakindlates oludes suuremat materiaalist kindlustatust ja laiemat sotsiaalset võrgustikku. Seoses majandusliku heaolu kasvuga, aga ka ühiskonna jätkuva diferentseerumisega võib eeldada uute tendentside tekkimist.

Kahe kohordi andmete võrdluses ilmnesid ühiskonna majandusliku ümberstruktureerimise tagajärjed. Võrreldes varasema kohordiga ei anna tööstuses töötamine hilisema kohordi puhul enam mingit eelist kodukeskkonna kujundamisel. Hariduses ja tervishoius töötamine prognoosib jätkuvalt kehvemates oludes elamist, kaubanduses ja teeninduses on toimunud nii suur diferentseerumine, et ühene mõju puudub.

Tugevat mõju kodukeskkonna kujundamisele avaldas lissasissetulekute olemasolu ja suurus. Hilisemas kohordis olid lissasissetulekute allikateks äritsemine, vahendustegevus, juhutööd jne. Üleminekuperioodi madalate palkade juures oli lissasissetulekute teenimine oluliseks ressurside allikaks. Seoses palkade jätkuva diferentseerumisega ja Eesti seadusandluse täiustumisega võib ennustada jätkuvalt legaalse sissetulekute mõju kasvu.

Eesti ühiskond areneb stabiilse turumajanduse suunas. Käesolevas uurimuses toodud varasema ja hilisema kohordi vaheliste erinevuste püsivust ja muutuste suunda on praegu keeruline hinnata. Paljud tendentsid turumajanduse kohordi käitumises võivad olla tingitud üleminekuaja tingimustest ja võivad ühiskonna stabiilsemaks muutumise korral muutuda. Selleks, et hinnata, kas tegemist on hetketendentsidega või jätkuvate protsessidega, oleks vaja uuemaid andmeid.

Kasutatud kirjandus

- Ainsaar, M. (1997) *Eesti rahvastik. Taani hindamisraamatust tänapäevani*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Altman, I., Brown, B., Werner, C., Staples, B. (1991) Placemaking in Social Relationships. Raamatus: Niit, T., Raudsepp, M., Liik, K. (toim) *Environment and social development*. Tallinn: lk. 57–70.
- Murakas, M., Trapido, D. (1999) Sissetulekute jaotumise ja sissetulekumobiilsuse struktuursed ning individuaalsed iseärasused. Raamatus: Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus: lk. 103–130.
- Ovsyannikov, V. (1991) The individualization and socialization of relations between subject and environment. Raamatus: Niit, T., Raudsepp, M., Liik, K. (toim) *Environment and social development*. Tallinn: lk. 108–116.
- Paadam, K. (2000) *Home-creation strategies of women in old urban residential districts*. TTÜ Press.
- Tiit, E. (1993) Eesti rahvastik ja selle probleemid. *Akadeemia* 5 (9): 1847–1866.
- Titma, M. (1994) Strategien der Entwicklung im hauslichen Bereich in der Ehemaligen Sowjetunion. *Lebenslangen im Umbruch*. Berliin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung: lk. 117–127.
- Titma, M., Kenkmann, P., Saar, E., Uueküla, J. (1990) *Ühe põlvkonna elutee*. Tallinn: Olion.

- Titma, M., Koreinik, K. (1999) Põlvkonna paiksus ja ränne. Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus: lk. 131–156.
- Titma, M., Pöder, A. (2001) Kodukeskkond ja seda kujundanud faktorid. Raamatus: Titma, M. (toim) *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus: lk. 153–178.
- Титма, М., Сильдяев, Т. (1978) Описательные возможности домашней предметной среды как выразителя жизненной ориентированности респондентов. *Формирование молодёжного сознания*. Таллинн: Академия Наук Эстонской ССР: 75–97.
- Tuma, N. B., Titma, M., Murakas, R. (2002) Transitional Economies and Income Inequality: The Case of Estonia. Raamatus: Wejnert, B. (toim) *Transitions from Communism: Impacts on Politics, Economy, and Culture*. Praeger Publishers.

6. PEATÜKK

ELUORIENTATSIOONIDE KUJUNEMINE

Sissejuhatus

Nõukogude ühiskond ja praegune Eesti demokraatlik turuühiskond põhinevad erinevatel alustel. Võib eeldada, et ühiskondlikud muutused on jätnud oma jälje ka väärtustesse. Seda, millist mõju avaldas üleminek ühest ühiskonnakorraldusest teise, uurisime sõjajärgse põlvkonna ehk 1940. aastatel sündinud ning sageli "võitjate põlvkonnaks" nimetatud 1960. aastatel sündinud põlvkonna võrdluses. Eeldasime, et nende sünnikohortide kõrvutamisel peaks tulema välja suurte ühiskondlike muutuste mõju inimeste väärtuste kujunemisele. Kogu varasema põlvkonna elu kulges nõukogude režiimi tingimustes. Hilisema kohordi aktiivne tegevus leidis aset 1990. aastatel Eesti Vabariigis.

Kui nõukogude ühiskonda iseloomustas algatuste ülevalt alla suunatus ja sotsialistlik ideoloogia püüdis igati mõjutada individide väärtuste kujunemist, siis siirdeühiskonnas, kuhu oli oma kõige tegusamaks eluperioodiks jõudnud 1960. aastate põlvkond, omandas isiklik tegevus otsustava tähenduse, kuivõrd turuühiskond põhineb indiviidide otsustel ja valikutel. Vaieldamatult toimusid siirde käigus eeskätt maailmavaates ja elu nägemises olulised muutused. Nõukogude ühiskonnale omased väärtused asendusid turumajanduslikule ühiskonnale omaste väärtustega.

Eluorientatsioonide puhul on tegemist üldjuhul elutee jooksul suhteliselt vähe muutuvate, seega küllaltki püsivate väärtusorientatsioonidega. Kuna aga Eesti ühiskond muutus radikaalselt, siis eeldame, et eluorientatsioonide mõjutavad faktorid peaksid olema teisenenud. Seega keskendume just eluorientatsioone kujundavate faktorete väljaselgitamisele.

Selle peatüki eesmärk on võrdlevalt uurida kahe põlvkonna eluorientatsioonide mõjureid. Esiteks peatume eluorientatsioonil kui väärtusteadvuse komponendil. Teiseks analüüsime faktoreid, mis võiksid olla eluorientatsioonide kujundajad. Kolmandaks esitame

empiirilistel andmetel põhineva analüüsi alates hüpoteesidest kuni tulemusteni.

Eluorientatsioonide kujunemist mõjutavad faktorid

Meie teoreetiline lähenemine on tuletatud Kluckhohni (1966) võrdlevast sotsiaalpsühholoogiakäsitlusest. Igapäevaelus kasutatakse sõna "väärtus" mitmes tähenduses: materiaalse hüve, hinnatava eseme ja ühe või teise nähtuse tähtsusest (Titma ja Kenkmann 1979). Sotsiaalteaduste eri harud käsitlevad väärtusi erinevalt, üldine ja ühtne termini kasutus puudub. Psühholoogias on väärtused seotud eelistuste, motiivide, vajaduste ja suhtumisega indiviidi ja grupi tasandil. Sotsioloogia käsitleb väärtusteadvust ühiskonnaliikmete teadvuses nende tegevust kollektiivsel tasandil korraldava hinnangulise tegelikkuse peegeldusena. Seega on väärtus soovitava ja kasuliku kultuuritähenduslik etalon, mis on isiksuse teadvusse kuuluv käitumise regulaator (Titma ja Kenkmann 1979). Väärtustel on kaks funktsiooni: integreeriv ja selekteeriv. Väärtused integreerivad isiksuse sotsiaalsesse keskkonda. Kultuuristandardite omandamise kaudu osutub võimalikuks inimese sotsiaalselt vastuvõetav käitumine. Sotsialiseerumise käigus omandab inimene käitumisetalone, mis võimaldavad edukalt järgida ühiskonnas kehtivaid norme. Ühiskonna poolt mõjutatud väärtused liidavad indiviidi sotsiaalsesse tervikusse, andes nende tegevusele ühiskonnas tüüpilised sihid. Väärtuste selekteeriva funktsiooni kohaselt toimivad nad inimekäitumise suunajatena, tingides ühe või teise valikuvariandi eelistamise (Titma 1971, Titma ja Kenkmann 1979).

Kõik ühiskonnas käibivad väärtused on ühes või teises vormis tema liikmete **väärtusteadvusse** "salvestatud". Samuti võivad väärtused olla talletatud ka kirjalikes tekstides ja kunstiteostes. Ühiskonnaliikme poolt omaks võetud väärtusi on võimalik vaadelda pidevalt muutuva kontiinumina, mida on võimalik uurida ainult läbi konkreetsete väärtushinnangute. Meie vaatleme edaspidi eluorientatsiooni kui ühte võimalikku väärtusorientatsiooni liiki.

Eluorientatsioonid kuuluvad väärtusorientatsioonide hulka. Nad on osa väärtusteadvusest. Eluorientatsioonide seotus maailmavaate ja praktilise teadvusega on esitatud täpsemalt eelnevates töödes. (Titma 1970, 1971, 1972, 1974, 1990). Antud peatükis käsitle-

me andmete interpreteerimise seisukohalt olulisi eluorientatsiooni momente (vt Titma 1972, Titma ja Paalandi 2001).

Eluorientatsioonide kontseptsiooni väljaarendamise idee aluseks oli Kluckhohni (1966) itaalia ja juudi immigrante võrdlev uuring. Ta leidis, et itaallased jäid oma tugeva perele orienteerituse tõttu alla juudi immigrantide lastele, kelle edu põhines maast-madalast kultiveeritud töölase karjääri domineerimisel juudi kultuuris. Titma eelmainitud töodes esitatud eluorientatsiooni kontseptsiooni väljaarendamise aluseks on Kluckhohni lähenemise laiendamine väärtusteadvuse uurimisse. Selgus, et töö ja pere kõrval väärtustatakse igapäevaelus veel aja veetmist koos sõpradega, hobidega tegelemist, avaliku elu mõjutamist (poliitiline tegevus) ning vaba aja veetmise erinevaid vorme (sport, kultuuriüritused, peod). Järgnevad uurimused näitasid, et põhitegevustest on moodustunud teatud hierarhia, mille kõrval ülejäänud eluvaldkondi hinnati tagasihoidlikult.

Eluorientatsioon võib sisaldada vähemalt kahte üsna sõltumatut väärtushierarhiat: eluvaldkondade väärtushierarhiat ja domineerivate elualade väärtustamise erinevaid aluseid. Näiteks võib tööd hinnata instrumentaalselt ehk eluks vajalikku sissetulekut andva tegevuse või hoopis eneseteostuse vahendina. Väärtusorientatsioonile nime andmisel eeldati, et inimene realiseerib elueesmärgid tavaliselt elutegevuse põhivaldkondade kaudu ning need võivad seejuures olla suure variatiivsusega. Selgus, et eesmärkide seadmine teatud tegevusvaldkonnas toob kaasa viimase kõrgema väärtustamise ning väga tõenäolisemalt ka suuremad saavutused antud valdkonnas.

Eluorientatsioonid seonduvad teiste väärtusteadvuse komponentidega väga mitmel viisil. Selles osas on väga oluline eluorientatsioonide genees. Vastavalt eluorientatsiooni formeerumise viisidele eristatakse terviklikes väärtusorientatsioonides kolme komponenti: meeldivust väljendavat emotsionaalset ehk afektiivset, vasta-tegevusega hõivatust näitavat ehk käitumuslikku ja tähtsustamist kirjeldavat tunnetuslikku ehk kognitiivset. Taoline lähenemine on sarnane Fishbeini ja Ajzeni hoiakutekäsitlusele (1975), kes defineerivad hoiakuid kui õpitud eelsoodumusi, reageerimaks püsivalt soodsal või ebasoodsal viisil antud objekti, isiku või sündmuse suhtes. Erinevalt hoiakutest, mis kujutavad endast indiviidi valmisolekut reageerimiseks välise keskkonna stiimulitele teatud viisil,

käsitleme eluorientatsioone inimtegevust suunavate normatiivsete ettekujutustena.

Inimese elu on sotsiaalselt ja ealiselt struktureeritud ning tegevused elu eri perioodidel on üsna erinevad. Stabiilne eluorientatsioon kujuneb välja peamiselt lapsepõlves ja noorukieas. Sel perioodil kujuneb just väärtuste kognitiivne komponent. Väga sihipärane varane intellektuaalne areng suurendab otsustavalt just väärtuste teadlikku omandamist. Seda võib nimetada väärtuste otseseks transmissiooniks. Eeskätt on viimane seotud eneseteostusega ühiskondlikult tunnustatud eesmärgi poole püüdlemisel. Tänapäeva ühiskonnas toimub väärtuste otsene omandamine peaaegu kõigi sotsiaalselt väärtustatud tegevuste käigus. Nii perekond kui kool on peamiseks institutsioonideks, mille kaudu toimub üsna laiaulatuslik teadmistel baseeruv väärtuste sotsialiseerimine.

Teine viis väärtuste kujunemiseks ilmneb enda maailma praktiliste tegevuste kaudu konstrueerimises (Berger ja Luckmann, 1991[1966]). Sel moel kujunevad välja elutegevuse afektiivsed ja käitumuslikud momendid. Näiteks kujundavad noore inimese lähedussuhetes saadavad kogemused vastavat orientatsiooni tunduvalt enam kui ükskõik milline muu lähedussuhete teadlik väärtustamine. Samuti pole sõprusringile orienteerumine vanemate või kooli poolt otseselt suunatav ning kujuneb tavaliselt välja noortevahelise suhtluse käigus.

Terviklikus eluorientatsioonis on afektiivne, käitumuslik ja kognitiivne komponent tasakaalus. Teoreetiliselt võib kujutleda olukorda, kus teatud tegevus on kõrgelt väärtustatud, kuid ei paku emotsionaalset rahuldust. Tüüpilise näitena võib tuua abielu, mille ainsaks kooshoidvaks faktoriks on kujunenud vara või lapsed. Paraku ei saa sel juhul rääkida pereorientatsioonist, vaid tegemist on laste või vara kõrge väärtustamisega, kus perekonda kui sellist peetakse vähemoluliseks. Pigem on antud juhul tervikliku orientatsiooni asemel tegemist järeltulijaid või varandust kõrgelt väärtustava hoiakuga.

Kuna inimese tegevuste sisu erinevatel eluperioodidel muutub, teisevad erinevatel etappidel eluorientatsioonidki. Kooliajal erineb noorte lemmiktegevuste iseloom noore täiskasvanu omast, viimasel domineerib õpingute asemel töö ning lisaks tegeleb ta enamasti perekonna loomisega. Lastel sirgudes ja karjääri edenedes tekib keskeas uus murdepunkt, mis võib eluorientatsioone muuta.

Vanemas keskeas, kus töö osatähtsus väheneb, teisenevad suure tõenäosusega eluorientatsioonidki.

Eluorientatsioonide empiiriline uurimine on eeskätt seotud oluliste elutegevuste klassifitseerimisega. 1966. aastal Eestis alguse saanud empiirilistest uuringutest selgus, et töö, perekond, suhtlemine sõpradega, eriharrastused, lähedussuhted, sportimine ja vaba aja veetmine olid peamisteks väärtustatud tegevusteks. Nõukogude ühiskonnas oli keeruline tagasihoidlikku ühiskondlik-poliitilise tegevuse tähtsustamist indiviidi elus tõlgendada. Ühelt poolt käsitles ideoloogia mainitud tegevust kutsetegevuse kõrval kõige olulisemana, kuid teisalt oli võimude poolt heakskiidetud ühiskondliku tegevuse tegelik väärtustamine suurusjärgu võrra madalam. (Titma 1972).

Analüüsides ilmnes, et tegevuste hierarhia baseerus kõige kõrgemini väärtustatud tegevusel. Eluorientatsiooni väärtuselise sisu avamiseks tuli leida käsitletava elutegevuse väärtustamise alused. Näiteks väärtustati kutsetööd täiesti erinevatel alustel: ühelt poolt nähti selles eneseteostuse võimalust, teisalt aga suhtlemiskeskonda. Viimasel juhul tekkis küsimus, kas tegemist on hoopis suundumusega suhtlemisele, mis realiseerub töökeskkonna kaudu. Uuringute senise tulemusena oleme leidnud, et eluorientatsiooni väärtustamine lahkneb ühest küljest mingi sihi poole püüdlemise ja teisalt suhtlemise primaarseks kujunemise kaudu. Ühelt poolt võib siin rääkida orientatsioonist eneseteostamisele mingi välise eesmärgi kaudu (kutsetöö, eriharrastus, ka kultuuri või massikommunikatsiooni tarbimine). Teisalt on inimesed oma elus orienteeritud suhtlemise kaudu tunnustuse saamisele, mis ilmneb kõige vahetumalt ehk kõige meeldivamaks, tähtsamaks ja rohkem aega pälvivaks hinnatud tegevusena. (Titma ja Kenkmann 1988).

Eluorientatsioonide kujunemist mõjutavad **faktorid** võivad olla objektiivset ja subjektiivset laadi. Eluorientatsioonide kujunemisele loob väärtuselise aluse indiviidi sotsiaalne seisund. Teatavasti kujuneb taoline seisund sünnipärastest isiksuse eripäradest ja elus omandatud sotsiaalsetest staatustest. Eluorientatsioone kujundavad samuti elusündmused ja elutee jooksul vahelduvad sotsiaalsed rollid.

Kuivõrd eluorientatsioonid kujutavad endast väärtusteadvuse osa, siis võivad ka viimase alaosal eluorientatsioone mõjutavate faktoritena toimida. Seega võib kõige üldisemal kujul eristada kol-

me võimalikku mõjurite ringi: indiviidi iseloomustavad tunnused, elusündmused ja väärtusorientatsioonid. Alljärgnevalt peatume neil toodud järjekorras.

Indiviidi iseloomustavad tunnused on eluorientatsiooni kujunemise seisukohalt tavaliselt kõige olulisemad. Sünnijärgselt eristatakse sugu ja rassi. Meie oludes lisandub sellele rahvus. Nende kõrval tuuakse välja vanus, perekonnaseis, haridustase ja sotsiaalne seisund. Uurijad nimetavad neid sageli nn passijärgseteks tunnusteks. Nad klassifitseerivad indiviide suurtesse gruppidesse. Neid gruppe võib küllaltki erinevalt iseloomustada.

Soorollid kujunesid ajalooliselt lähtuvalt mehe ja naise füüsilisest erisusest, kuid omandasid sotsiaalse iseloomu ühiskonna ja kultuuri arenedes. Enamikel juhtudel allutati naised meestele tavade, usu või seaduste alusel. Täna on toimunud eeskätt ühiskonna moderniseerumise tulemusena ulatuslik sotsiaalne mehe ja naise seisundi võrdsustumine lääne kultuuriruumis. Ometi on ka praeguses Eesti ühiskonnas sugu oluline reaalselt seisundit määrav faktor. Naiste segregatsioon avaldub eeskätt töö tasustamises ning kutsealases eristumises. Eluorientatsioonide uurimise aspektist mängib see olulist rolli, sest töö iseloom ja sellega kaasnevad sissetulekud mõjutavad tugevalt tööorientatsiooni kujunemist. Selle kõrval on väga oluline soorollidele tähenduse andmine nii naiste kui meeste poolt. Taasiseseisvumise algaastatel väärtustus ühiskonnas taas traditsiooniline naise roll, mis tõi omakorda kaasa naiste tagasihoidlikuma tegevuse ja positsiooni avalikkuses.

Rahvus kui faktor ei ole aktuaalne mitte niivõrd segregatsiooni mõttes, vaid Eesti taasiseseisvumisega kaasnenud eestlaste ja vene keelt kõneleva elanikkonna seisundi mõttes. Mitte-eestlased tundsid enamuses end kuuluvat nõukogude kodanike hulka ja suhtusid ükskõiksest eesti ühiskonda integreerumisse. Taoline suhtumine ja nende staatus migrantidena on asetanud mitte-eestlased taasiseseisvunud Eestis halvemasse seisundisse. Rahvuse väljundeid eluorientaatorites saame uurida põhiliselt turuühiskonna kohordi andmetel.

Vanus on teine üleminekuühiskonna tingimustes väga tähtis põlvkondi diferentseeriv tegur, kuid eluorientatsioonide võrdleva uurimisel oluliseks ei osutunud.

Perekonnaseis on oluline tegur eluorientatsioonide kõrvutamisel. Perekonnaseisu põhjal ei saa olulisi suuri inimeste gruppe eristada, küll aga diferentseerib see indiviide väga tugevalt. Ena-

muses maades käsitleb seadusandja vallalisi, alates maksude maksimisest, erinevalt. Samuti tunneb tööandja reeglina perekonnaseisu vastu huvi. Seega klassifitseerib antud tunnus indiviide tugevalt. Veelgi olulisem on aga asjaolu, et eluorientatsioonide profiilis on otseselt perekonnaseisule viitav orientatsioon. Kuivõrd antud tunnus töötab erinevate eluorientatsioonide kujunemist diferentseeriva faktorina, püüame leida erinevusi nii sotsialistlikust kui ka turumajanduslikust ühiskonnast.

Ajalooliselt oli haridus otseselt sotsiaalse kuuluvusega seotud. Kõrgemad klassid olid üldreeglina haritumad. Nõukogude süsteemi tingimustes eristusid sotsiaalne seisund ning haridus väga oluliselt. Sotsiaalne seisund oli suuresti ideoloogia poolt deklareeritud nähtus, sest režiim ei lubanud ühelgi kutse- või huvigrupil, rääkimata klassidest, end sotsiaalse subjektina identifitseerida. Formaalselt valitses töölisklass, kuid nagu lugeja meie andmetest näeb, olid intelligentsi sissetulekud kõrgemad, samuti haridus ja reaalne seisund ühiskonnas. Ka EKP tegi suuri pingutusi loomeliitude liikmete oma ridadesse värbamiseks. Tegelikult oli intelligentsi seisund muude arenenud tööstusühiskondadega sarnaselt tööliste omast kõrgem. Ka sotsiaalse päritolu poolest oli intelligentsi hulgast pärit noortel töölisnoortega võrreldes eeliseid (Titma 1981). Soo lõikes ületas naiste haridustase meeste oma juba 1970. aastal.

Meie analüüsis on haridus oluline nii tööjaotuse kui ka isiksuse arengu ning sellest tuleneva eluorientatsiooni kujunemise alusena. Hariduse kui eluorientatsioonide profiili kujundava teguri toime peaks olema riigisotsialismis ja turumajanduslikus ühiskonnas erinev. Turumajanduse tingimustes võib 1960. aastate kohordis sotsiaalsesse kihti kuulumine juba mõjutada eluorientatsioonide profiili.

Elutee on vaieldamatult kõige tugevam orientatsioonide kujundaja. Meie väärtusmaailm saab erineda praktilisest elust vaid teatud määral. Meie tegelikud elusündmused kujundavad eluorientatsiooni tänapäeva pragmaatilises maailmas väga tugevalt. Erinevad elusündmused suunavad inimest üht või teist asja väärtustama. Selles on oluline osa elutingimustel. Käesolevas peatükis võrreldavate põlvkondade eluteede kujunemine toimus erinevates ühiskondlikes oludes. Neis ühiskondades väärtustati erinevaid asju ning elutee faktoridki võivad omada teist laadi mõju.

Sõjajärgne põlvkond alustas oma elu Nõukogude Liidu süsteemis. Nõukogude ühiskond oma tegelike probleemide ja elu suunavate institutsioonidega oli esmane alus, mis kujundas elu eri valdkondade väärtustamist. Kommunistlik ideoloogia toimis režiimi poolt propageeritava väärtuselise alusena selle ühiskonna tegelikkusega kohati sünkroonselt, kuid enamasti siiski eraldi. Režiimi poolt ette kirjutatud raamid olid jäigad ning parteiriik püüdis kontrollida ja suunata kõike. Soovitaval kujul ei õnnestunud tal seda teha, kuid elutee põhialused pandi paika. Kuni 1960. aastateni ei saanud ametlikult abielu lahutada ning kord juba abiellunud jäidki formaalselt seotuks, olenemata sellest, kas abikaasad ka reaalselt ühise perena toimisid. Pärast hariduse omandamist suunati lõpetajad riiklikult määratud töökohta ning ligi pooled sõjajärgsest kohordist töötasid 43. eluaastal samas kohas.

Ka hilisem põlvkond omandas keskhariduse ja sotsialiseerus faktiliselt nõukogude ühiskonnas, kuid tegelikult hakkas juba 1980. alguses nõukogude kord lagunema. Eestis tekkisid erinevad väljaastumised ja protestid. Võib öelda, et see põlvkond on elanud pidevas ühiskondlike muutuste perioodis. Kuna kaheksakümnen-date aastate alguses oldi alles noored ning väärtused polnud veel kinnistunud, suudeti ka kergemini kohaneda koos ühiskonna ja ühiskondlikult tunnustatud väärtustega. Arvatavasti on nende inimeste eluorientatsioonidki eluteest sõltuvalt rohkem muutunud. Väärtusuuringuteski avastati olulisi erinevusi 1966. ja 1983. aasta keskkoolilõpetajate väärtusteadvuses, eriti tööväärtushinnangute osas. Selgus, et hilisem põlvkond hindas tunduvalt kõrgemalt materiaalseid ning staatuselisi väärtusi ning märgatavalt vähem enesearendamist ja altruismi. Kaheksakümnen-date aastatel toimunud muutusi iseloomustab liikumine turumajandusliku väärtussüsteemi suunas. Seejuures ilmnevad selles protsessis esmajoones kuuekümnendate ja seitsmekümnen-date aastate lääne klassikalise heaolu-ühiskonna väärtussüsteemi jooned (Saarniit 1995).

Veel on ühte elutee olulist momenti võimalik väljendada **vanusest tulenevate seisunditega**. Seisundi muutusi võib üldistatult kirjeldada mõlema põlvkonna eluorientatsioonide muutuste kaudu. Sõjajärgses põlvkonnas läbi viidud üliõpilaste uuringu põhjal on välja toodud orientatsioonid kutsealasele tööle, perekonnale, suhtlemisele sõpradega, eriharrastustele, ühiskondlikule tegevusele, müüdile ja rahulolule (Titma 1971). 1960. aastatel sündinud kohor-

di üliõpilaste uuring tõi esile orientatsioonid sotsiaalsele aktiivsusele, suhtlemisele, perekonnale, kultuuritarbimisele ning kehalisele aktiivsusele (Titma ja Kenkmann 1988). 1970. aastatel Ida-Euroopa üliõpilaste seas läbi viidud uuringust ilmnesid orientatsioonid meelelahutusliku kallakuga suhtlemisele, huvialasele tegevusele, kultuuritarbimisele, perekonnale ja ühiskondlikult organiseeritud tegevusele (Titma ja Kenkmann 1979). Nagu näeme, on eluorientatsioonide profiil suhteliselt sarnane kõigil vaatluse all olnud kohortidel. Seega võib väita, et teatud vanuses omandatud staatus kujundab kindla eluorientatsioonide profiili. Kas need profiilid on erinevad?

Sõjajärgsel põlvkonnal olid 30. eluaastaks välja kujunenud orientatsioonid perekonnale, sotsiaalsele aktiivsusele, tööle ja ühiskondlikule tegevusele, kultuuritarbimisele, kehakultuurile ja hobile ning meelelahutusliku kallakuga suhtlemisele (Titma jt 1990). Mitmete läbi aegade tehtud eesti noorte väärtusuuringute põhjal on välja toodud neli kõige üldisemat eluorientatsiooni: orientatsioon üldisele enesetäiendamisele, sotsiaalsele altruismile, materiaalsele heaolule ning sotsiaalsele staatusele (Saarniit 1995). Peaaegu igas eelpool mainitud klassifikatsioonis on esindatud orientatsioon perele ja suhtlemisele või sõpradele, samuti on töö sageli esinev eluorientatsioon. Seega ei saa rääkida vanuselisest mõjust. Pigem võib siin kajastuda teatud eluorientatsiooni profiilide eripära.

Vaieldamatult on elutee sündmustest eluorientatsioonide kujunemisele olulised nii kasvukeskkond, haridus ja töökarjäär kui ka perekonnavelu.

Kasvukeskkond on oluline nii päritolupere kui ka kodukoha näol. Paraku on meie mõlema põlvkonna uuringud näidanud, et vanemate sotsiaalne seisund ei erista väärtusteadvuse komponente (Titma ja Paalandi 1999, 2001). Samal ajal osutub vanemate haridustase väga oluliseks. Hilisem kohort oli samuti märksa enam diferentseeritud vanemate sotsiaalse päritolu alusel. Oluliselt oli tugevnenud vanemate hariduse, eriti just ema hariduse roll. Selles põlvkonnas on vanemate üldine haridustase kõrgem ning emad olid isadest haritumad. Veelgi enam diferentseerib sõjajärgse kohordi eluteed nende sünnikoht. Just muutuv kasvukeskkond oli väga oluline, sest üle kolmandiku uurimuses osalenutest alustas oma eluteed migrandina koos vanematega või siis hariduse omandamiseks uude elukohta kolides. Samal ajal sündis hilisem põlvkond juba

valdavalt linnas ja migrantide osa selles kohordis oli märksa väiksem. Pea kõige olulisemaks kasvukeskkonna teguriks osutus sõjajärgse põlvkonna puhul kooli tüüp kuni kaheksanda klassi lõpetamiseni. Õppimine 8-klassilises koolis tähendas paljudele haridustee jätkamist mitte keskkoolis, vaid kuskil mujal. 1960. aastate valimis oli keskhariduse omandajaid üle poole aastakäigust ja keskkool andis sellest enamiku. Ka kaheksanda klassi lõpetamise koht polnud edasiste eluperspektiividega üheselt seotud. Ehk teisiti öeldes: kaheksanda klassi keskkond ei omanud enam domineerivat kohta kasvukeskkonna tunnuste seas.

Haridustee diferentseeris 1940. aastate kohorti kõige enam. Meie kohort kujutas endast sõjajärgse põlvkonna kõrgemalt haritud kolmandikku. Keskkooli kõrval oli edasiõppimisel alternatiiviks tehnikum. Paraku lõppes enamiku koolitee ilma keskhariduse omandamiseta, vähestele ka kutseharidusega, sest hariduse massiline areng jäi Eestis hilisemasse aega. Ometi muutis see põlvkond intelligentsi arvukaks sotsiaalseks kihiks Eesti ühiskonnas.

1940. aastate kohorti eristas ülejäänud põlvkonnast haridus. Meie analüüsides selgub ka suur vahe nende vahel, kelle koolitee lõppes keskkooliga ja kes edasi õppisid. Seega diferentseerus elutee keskhariduse pinnal oluliselt, sõltuvalt hariduse edasisest jätkamisest. Vastavalt sellele lülitasime analüüsi haridustee tunnused. 1960. aastate kohordi haridustee baasiks oli juba üldine keskharidus, mille omandas vähemalt 80% aastakäigust. Sellest tulenevalt oli hariduse diferentseeriv roll tagasihoidlikum ja olulisemaks osutus õppeedukus ehk omandatava hariduse kvaliteet. Seega lülitasime ka analüüsi just hariduse kvaliteedi näitajad hariduse kolme põhitüübi: kutse-, tehnikumi- ja kõrghariduse näol. Töötunnustest kasutasime töökoha ning selle vahetamisega seonduvaid üldisemaid tunnustajaid.

Perekonnaga seonduv oli viimane elutee faktor, mille kasutamine eluorientatsioonide analüüsis osutus oluliseks. Abiellumine on käsitletud Toodingu ja Aasa poolt käesoleva raamatu viiendas peatükis. Peresündmustest endist kasutasime olulise faktorina laste arvu. Eeldasime, et mõlemad tunnused peaksid toimima laiemalt kui vaid pereorientatsiooni kujundajatena.

Viimane eluorientatsioone mõjutav faktorite grupp oli meie eelnevatele uuringutele tuginedes **väärtusteadvuse komponendid**. Arvestades keskendumist kolmele eluorientatsioonile, on esimes-

teks väärtustunnusteks vastavalt igasse eluorientatsiooni kuuluvad hinnangud ehk siis töö, suhtlemise ning perega seonduvad väärtused. Hilisema kohordi analüüsis kasutasime eeskätt antud kolme orientatsiooni otseselt kuuluvad väärtushinnanguid. Teiseks väärtushinnangute valiku aluseks oli nende tugevus nooremas eas elutee, eeskätt töökeskkonna, materiaalse olukorra ning sotsiaalse kuuluvuse väärtustamise seisukohast.

Eluorientatsioonide empiiriline analüüs

Hüpoteesid

Eelnevad uuringud on näidanud, et eluorientatsioonide profiil kujuneb välja juba nooremas keskeas, hiljem toimuvad väärtushinnangutes suhteliselt tagasihoidlikud muutused. Meid huvitab eeskätt, millised faktorid prognoosivad kolme tugevamat eluorientatsiooni. Seejuures keskendume hüpoteeside püstitamisel just faktorite kõrvutamisele. Andmete eripärast tuleneb eluorientatsioonide kõrvutamine varasemas põlvkonnas 43. ja hilisemas 32. eluaastal.

Kuivõrd tööorientatsioon on seotud töö iseloomuga, siis võib eeldada, et üleminek käsumajanduselt turumajandusele ei muuda hariduse tähtsust, mis väljendub kõige ilmekamalt vaimse tööga seotud professioonides. Loomulikult võib kõrgem sissetulek muuta vaimset tegevust meeldivamaks, kuid töö enda olemus sellest ei sõltu. Samal ajal on keeruline ette kujutada, et rasket füüsilist või teenindustööd võidaks elu keskse eesmärgina kõrgelt väärtustada. Seega lähtub hüpotees arusaamisest, et erinev majandussüsteem ei muuda tööd loominguks. Haridus on aga oluline faktor, mis seonduv eriti loominguks vaimse tööga.

Hüpotees 1.1: Kõrgem haridustase suurendab tööorientatsiooni kujunemise tõenäosust mõlemas kohordis.

Keerukas vaimne töö avardab oluliselt elutegevuse võimalusi, andes tööle enda äraelamisest erineva eesmärgi. Sellisel juhul võib töö suurema tõenäosusega kujuneda elu keskseks väärtuseks. Järgi on see sõltumatu turu- või käsumajanduslikust töösuhete iseloomust. Loomulikult stimuleerib tööle orienteeritust teataval

määral ka konkurents, kuid seda siiski eeskätt arenenud vaimse tegevuse raames.

Hüpotees 1.2: Vaimne töö suurendab tõenäosust tööorientatsiooniks mõlemas kohordis.

Naiste haridustase ületas meeste oma 1970. aastatel ning 1980. aastateks olid neid nii üliõpilaskonnas kui ka kõrgharitleaste seas ülekaalus. Ometi ei prognoosinud sugu tööorientatsiooni nõukogude aja kohordis (Titma ja Paalandi 2001). Alles turusuhetega tuli väärtusorientatsioonidesse oluline nihe ja sugu muutus tugevaks tööorientatsiooni tõenäosuse prognoosijaks.

Hüpotees 1.3: Naistel on turuühiskonna kohordis suurem tõenäosus olla orienteeritud tööle.

Järgnev hüpotees lähtub eeldusest, et töö keskseks kujunemist elutegevuses suurendab oluliselt positiivne seotus töö enesega nii resultaate kui ka töökeskkonna osas. See väljendub nii resultaate kui keskkonna positiivses väärtustamises, millest kasvab välja töö asetamine keskele kohale elutegevuses.

Hüpotees 1.4: Varasem edukus töös ja rahulolu tööga suurendavad tõenäosust tööorientatsiooniks mõlemas kohordis.

Järgmise hüpoteesi aluseks on tavapärastest mehe ja naise rollide erinevusest ajalooliselt kujunenud tööjaotus. Naine oli traditsiooniliselt kodu hoidja ja ühiskonna sooroll toetas seda. Kuigi nõukogude ühiskond püüdis lülitada naist mehega võrdselt ühiskondlikult organiseeritud töömaailma, ei toimunud sellega veel olulist soorollide muutust. Ajaloolised soorollid koos paljude esimese iseseisvusaja eesti ühiskonna eluviisi külgedega väärtustasid uuesti üleminekul turuühiskonda.

Hüpotees 2.1: Naistel on suurem tõenäosus pereorientatsiooniks mõlemas kohordis.

Järgnev hüpotees järgib eelnevat ning põhineb perekonnal kui antud orientatsiooni institutsionaalsel alusel. Pereorientatsiooni võib küll ette kujutada puhtalt teoreetilise konstruktsioonina, kuid massilise nähtusena avaldub see kindlasti perega seotud tegevustes.

Hüpotees 2.2: Abielulisus suurendab pereorientatsiooni tõenäosust mõlemas kohordis.

Orientatsioon sõpradele oli suuresti seotud vaba aja tegevustega ja väljendab traditsioonilist mehe kui pere toitja rolli. Üheks võima-

luseks raskest tööst puhata on tavapäraselt peetud lõõgastumist meeste ringis. Nõukogude ühiskonnas oli see orientatsioon enam levinud ka seetõttu, et töö tegemine ei sisaldanud endas töökoha kaotuse kartust ning konkurentsi probleem oli tundmatu. Seega võib eeldada, et nooruses formeerunud orientatsioon kandus ka keskkikka. Samas vähenes üleminekul turuühiskonda avardunud teenimisvõimaluste tõttu suuresti vaba aeg ning elamiseks vajalike vahendite saamine peaks sõltuma eelkõige tööst saadavatest sissetulekutest, need asjaolud ilmselt piiravad oluliselt soolist diferentsierumist antud orientatsioonis.

Hüpotees 3.1: Mõlemas kohordis on meestel suurem tõenäosus olla orienteeritud sõpradele.

Eneseväljenduseks on põhimõtteliselt kaks radikaalselt erinevat viisi. Ühelt poolt võib ennast teostada mingi produkti, näiteks töö tulemuse või spordisaavutuse vahendusel. Teisalt on eneseväljenduse viis suhtlemine, kus isiksust arendatakse suhtluskeskkonnas. Üks selline keskkond on perekond, teiseks avalik elu ja kolmandaks väike grupp. Seega näitab antud orientatsioon eeskätt suhtlemise kui eneseväljenduse kõrget väärtustamist.

Hüpotees 3.2: Vaba aja tegevuste väärtustamine suurendab tõenäosust olla orienteeritud sõpradele.

Meie eelnev analüüs näitas, et orienteeritus suhtlemisele sõprade ringis vastandub tööorientatsioonile. Kui orientatsioon sõpradele on normaalne nähtus noorusajal või vastupidi, pensionipõlve oluline komponent, siis keskiga sunnib inimest pühenduma tõsiselt tööle. Ometi võib aga täheldada, et orientatsioon suhtlemisele ilmneb selgelt keskeaski. Üks oluline põhjus võib siin olla teatud kompensatsioon tööise tegevuse suhtes. Nõukogude korra tingimustes ei esitanud töö reeglina suuri nõudmisi ning osa inimeste elus jäi nii subjektiivselt kui ka objektiivselt tööväliseks tegevuseks energiat üle. Turumajanduslikus ühiskonnas võib ebaedu puhul toises tegevuses ilmnedu kompensatsioonimehhanism eneseteostamisena sõprade ringis.

Hüpotees 3.3: Madal edukus töös suurendab tõenäosust olla orienteeritud sõpradele mõlemas kohordis.

Analüüsis kasutatud andmed

Varasema põlvkonna analüüsis kasutatakse 1948. aastal sündinud kohordi respondentide 31 ja 43 aasta vanuses kogutud andmeid. 1965. aastal sündinute kohordi analüüsis kasutame 28 ja 32 aasta vanuses kogutud andmeid.

Sõltuvaks tunnuseks on eluorientatsioonid. Moodustasime need *konfirmatiivse* ehk kinnitava faktoranalüüsi teel. Faktoranalüüsi tulemusena moodustusid omavahel teatud kognitiivses seoses olevatest väärtushinnangutest (tunnustest) orientatsioonid (faktorid), mida nimetatakse eluorientatsioonideks. Mõlema põlvkonna puhul on käesolevas peatükis käsitletud kolme olulisemat: orientatsiooni perekonnale, tööle ja sõpradele.

Kohordi uurimise erinevatel etappidel on kasutatud mitme tasandi andmete kogumist: kognitiivse (ratsionaalne — kui oluliseks mingit tegevust peetakse), tegevusliku (käitumuslik — kui palju aega vastavale tegevusele pühendatakse) ja afektiivse (emotsionaalne — kui meeldivaks antud tegevust peetakse). Varasemates analüüsides on leitud, et kõige paremini eristuvad eluorientatsioonid afektiivsel tasandil. Lisas 1 on toodud erinevate eluorientatsioonide moodustamisel kasutatud tunnused.

Vaadeldava kahe kohordi puhul on eluorientatsioonide moodustamiseks kasutatud afektiivset ja kognitiivset skaalat. Varasema kohordi 31. eluaastal on jäänud kognitiivne skaala kõrvale ning mõõtmised on tehtud vaid afektiivsel skaalal. Afektiivne skaala on järjestusskaala tasemetega: meeldib väga, pigem meeldib, pigem ei meeldi, üldse ei meeldi. Kognitiivsel skaalal järjestatakse väärtuspunktid: väga tähtis, üsna tähtis, suhteliselt vähetähtis, täiesti tähtsusetu.

Antud tunnused kirjeldavad inimeste seotust erinevate eluvaldkondadega: kuivõrd neile meeldib millegagi tegelda ning mil määral on üks või teine tegevus nende jaoks tähtis. Töö, kutsealane enesetäiendamine ning õppimine on otseselt või kaudselt seotud igapäevase tööga. Kodu ja pere eest hoolitsemine ning suhtlemine armastatuga kirjeldavad kõige lähemate suhete kohta vastajate elus. Sport ja füüsiline tegevus, pidudel, restoranides, kohvikutes, diskodel käimine, sõpradega suhtlemine, kontsertidel, näitustel ja teatris käimine näitab inimese vaba aja kasutamist, meelistegevusi ja olulisi tegevusi väljaspool tööd ja kodu. Raadio kuulamine, tele-

visiooni jälgimine ja ajalehtede lugemine näitab, kuivõrd on inimesed huvitatud ühiskonnas ja ümbritsevas maailmas toimuvast.

Hilisema kohordi puhul on analüüsi aluseks võetud eluorientatsioonid 32 ja varasemal kohordil 43 aasta vanuses.

Proгноosivatest tunnustest annab ülevaate lisa 2. Nad on jagatud kolme gruppi: indiviidi iseloomustavad tunnused, elutee tunnused ja väärtushinnangud. Indiviidi iseloomustavad tunnused on ära toodud lisas 2.1 ja kujutavad endast respondendi isiku kohta esmast infot andvaid tunnused nagu sugu, rahvus, perekonnaseis, haridus. Käesolevas analüüsis on rahvuse puhul vastandatud kaks kategooriat: eestlased ja mitte-eestlased. Perekonnaseisu puhul on kaks tunnust: abielus või mitte. Haridust mõõdetakse kooliskäidud aastates ehk haridustee pikkusena.

Elutee tunnused lisas 2.2 kirjeldavad respondendi elus toimunud sündmusi, näiteks tema tööteed, perekonnasündmusi. Siia kuulub mitmeid arvuliselt kirjeldatavaid tunnuseid nagu laste arv, abielude arv, esimese lapse vanus, õppeedukus ja töökoormus (tundides). Säästude olemasolu ning algselt omandatud erialal töötamine on fikseeritud jah/ei vastustena. Töö puhul on vastandatud vaimne ja füüsiline töö.

Viimasesse kategooriasse ehk väärtushinnangute alla lisas 2.3 kuuluvad need väärtusteadvuse komponendid, mis ei moodusta eluorientatsioone. Lisaks kuuluvad siia valdkonda muudki tunnused, mis põhinevad inimeste hinnangutel. Väärtushinnanguid väljendasid siinkohal meedia (ajalehtede lugemise, raadio kuulamise ja televiisori vaatamise) ning erialase enesetäienduse tähtsus ja erialase enesetäienduse meeldivus. Suur osa hinnanguid kuulus tööga seotud tegevuste hulka. Eneseteostusvõimalusi näitasid rahulolu töö, elukutse, karjäärivõimaluste ja seisundiga kollektiivis. Ajakasutuse ja elu korraldamise olulisust hinnati tuleviku planeerimise tähtsusena. Kolleegide tunnustust näitasid arvamusiidriks olemine ja kollektiivi kliima mõjutamine. Kompetentsi tõstmisega seonduisid enesetäiendamise plaanimine ja kavatsus pühenduda eneseharrimisele. Tööga rahulolematuse tõi esile kutse muutmise tõenäosus. Tööd kui vahendit orienteerituses suhtlemisele ning prestiiži saamisel näitab sõprade seas hinnatus tegeliku elukutse eesmärgina. Ajakasutuse prioriteete näitasid pühendumus perele, pidudele, sõpradele ja meedia jälgimisele ning spordiga tegelemise sagedus. Enda isiksuseomadustest hinnati suhtlemisuskust ja vajadusel

liidriks olemise võimeid. Kasvukeskkonna mõjurina käsitleti vanematevahelisi suhteid.

Analüüsimetodid

Analüüsis kasutati eluväärtuste dünaamika esitamiseks lihtsaid sagedusjaotusi, kus on ära toodud respondentide väärtushinnangud erinevatel ajahetkedel. Jaotused on kantud koondatabelitesse.

Eluorientatsioonide analüüsis kasutati andmeanalüüsi paketti *Amos*, mis võimaldab koostada struktuurivõrrandite mudeleid, rakendades kinnitavat ehk konfirmatiivset faktoranalüüsi. Eluorientatsiooni määravate tegevuste valik on tehtud aineteoreetilistest kaalutlustest lähtuvalt, tegevustele antud hinnangute omavahelistele korrelatsioonidele toetudes. Lõpuks uuriti paketi *Amos* abil, millised tunnused prognoosivad meie poolt käsitletavaid eluorientatsioone (Titma, Paalandi 2001).

Eluorientatsioonide võrdlev kirjeldus

Muutused väärtushinnangutes

Võrdleme tabel 1 alusel kummagi kohordi lõikes ealisi muutusi erinevate eluvaldkondade väärtustamises.

Varasema kohordi puhul on vaatluse all väärtushinnangute muutused 31 kuni 43 aasta vanuseni. Andmed on kogutud aastatel 1979 ja 1991. Kuna sotsialismiaegse põlvkonna puhul on 43 aasta vanuses eluorientatsioone fikseeritud vaid afektiivsel skaalal, siis ei ole selle puhul võimalik võrrelda erinevate elualade tähtsust respondentide jaoks.

Tabelist 1 on varasema põlvkonna puhul näha üldist hinnangute languse trendi "väga meeldivalt" "pigem meeldiva" suunas. 31. eluaastal ei leidnud ükski tegevus kõrgemat hindamist kui 43 aasta vanusena. Keskmisest rohkem on langenud teatri, kontsertide ja näituste külastamist väga meeldivaks hinnanute hulk. Üldisest trendist erinevalt on samaks jäänud hinnangud 31-aastaselt kõige vähem meeldivaks peetud tegevusele: pidudele. Võrreldes varasemas põlvkonnas kummaski vanuses "väga meeldivaks" hinnatud

tegevusi, selgub, et mõlemal juhul olid esikohal kodu ja perekond, järgnesid kultuuriüritused. Nooremas keskeas lisandus sõpradega suhtlemine, vanemas keskeas meedia jälgimine ja vaimne enesetäiendamine.

Tabel 1. Erinevate tegevuste meeldivus ja tähtsus (%)

Tegevus	Meeldivus					Tähtsus				
		Vanus					Vanus			
		31	28	43	32		31	28	43	32
Kutsetöö	meeldib väga	40	48	30	48	väga tähtis	1	40	–	46
	pigem meeldib	54	45	60	43	üsna tähtis	4	54	–	52
	pigem ei meeldi	6	6	9	7	Vähetähtis	50	5	–	2
	üldse ei meeldi	–	1	1	2	Tähtsusetu	45	1	–	–
Kutsealane enesetäiendamine	meeldib väga	35	34	30	46	väga tähtis	2	–	–	58
	pigem meeldib	57	56	61	49	üsna tähtis	11	–	–	36
	pigem ei meeldi	8	9	8	5	Vähetähtis	60	–	–	5
	üldse ei meeldi	–	1	1	–	Tähtsusetu	27	–	–	1
Kodu ja perekonna (eest hoolitsemine)	meeldib väga	56	55	52	65	väga tähtis	–	67	–	65
	pigem meeldib	40	39	44	32	üsna tähtis	3	30	–	32
	pigem ei meeldi	3	6	3	3	vähetähtis	25	3	–	2
	üldse ei meeldi	1	–	1	–	tähtsusetu	72	–	–	1
Spordiga tegelemine	meeldib väga	21	28	17	30	väga tähtis	7	23	–	19
	pigem meeldib	50	50	47	52	üsna tähtis	41	55	–	59
	pigem ei meeldi	25	19	29	16	vähetähtis	44	20	–	20
	üldse ei meeldi	4	3	7	2	tähtsusetu	8	2	–	2
Sõpradega suhtlemine	meeldib väga	47	61	36	62	väga tähtis	1	49	–	44
	pigem meeldib	49	37	58	35	üsna tähtis	17	47	–	52
	pigem ei meeldi	4	2	5	3	vähetähtis	66	4	–	4
	üldse ei meeldi	–	–	1	–	tähtsusetu	16	–	–	–
Kultuuriüritused	meeldib väga	56	32	38	39	väga tähtis	1	11	–	14
	pigem meeldib	40	52	54	47	üsna tähtis	16	64	–	61
	pigem ei meeldi	4	14	7	13	vähetähtis	61	24	–	23
	üldse ei meeldi	–	2	1	1	tähtsusetu	22	1	–	2
Meedia jälgimine	meeldib väga	45	29	38	26	väga tähtis	1	14	–	11
	pigem meeldib	52	61	59	59	üsna tähtis	15	60	–	52
	pigem ei meeldi	3	10	3	14	vähetähtis	62	26	–	34
	üldse ei meeldi	–	–	–	1	tähtsusetu	22	–	–	3
Vaimne enesetäiendamine	meeldib väga	43	14	38	28	väga tähtis	1	51	–	–
	pigem meeldib	50	60	55	59	üsna tähtis	10	43	–	–
	pigem ei meeldi	7	23	7	12	vähetähtis	57	5	–	–
	üldse ei meeldi	–	3	–	1	tähtsusetu	32	1	–	–
Osavõtt pidudest	meeldib väga	5	9	5	14	väga tähtis	32	2	–	3
	pigem meeldib	37	45	37	46	üsna tähtis	59	25	–	26
	pigem ei meeldi	46	37	46	32	vähetähtis	8	62	–	60
	üldse ei meeldi	12	9	12	8	tähtsusetu	1	11	–	11

Tabel 1 (järg)

Tegevus	Meeldivus				Tähtsus					
		Vanus					Vanus			
		31	28	43	32		31	28	43	32
Suhtlemine armastatud inimesega	meeldib väga	–	–	–	–	väga tähtis	–	68	–	71
	pigem meeldib	–	–	–	–	üsna tähtis	–	30	–	27
	pigem ei meeldi	–	–	–	–	vähetähtis	–	2	–	2
	üldse ei meeldi	–	–	–	–	tähtsusetu	–	–	–	–

Hilisema kohordi puhul on võimalik võrrelda 28 ja 32 aasta vanuses fikseeritud väärtushinnanguid nii afektiivsel kui kognitiivsel skaalal ehk erinevate eluvaldkondade meeldivust ja tähtsust.

28 aasta vanuses oli kõige enam väga meeldivaks peetud sõpradega suhtlemist, kodu ja perekonna eest hoolitsemist ning kutsetööd. 32 aastasel on enim väga meeldivaks hinnatud täpselt samu eluvaldkondi, vaid veidi teises järjestuses, kodule ja perekonnale järgnesid sõpradega suhtlemine ning kutsetöö.

Kõige rohkem on üldse mitte-meeldivaks hinnatud pidusid ja sporti mõlemas vanuses.

Nii 28- kui 32-aastaselt on kõige suurem nende vastajate osakaal, kes peavad suhtlemist armastatud inimesega väga tähtsaks. Järgneb kodu ja perekond. Edasi tulevad 28 aasta vanuses vaimne enesetäiendamine ja sõpradega suhtlemine, 32-aastaselt aga kutsealane enesetäiendamine. Kõige sagedamini oli mõlemas vanuses ebaoluliseks peetud pidusid, kultuuriüritustel käimist ja spordiga tegelemist, 32-aastaselt lisandus siia meedia jälgimine.

On näha, et mõlemas vanuses antud hinnangud on väga sarnased, seejuures joonistuvad välja ka antud peatükis vaadeldavad kolm olulisemat eluorientatsiooni: perele, tööle ja sõpradele nii afektiivse kui kognitiivse skaala puhul. Kognitiivne skaala näitab antud orientatsioone küll veidi kaudsemalt, näiteks vaimne enesetäiendamine ning kutsealane enesetäiendamine on ju kutsetööga tihedalt seotud.

Kohortide väärtushinnangute võrdluses võtame vaatluse alla sotsialismiaegse kohordi respondendid 43 ja turumajandusekohordi vastajad 32 aasta vanuses. Seega kõrvutame omavahel varasema kohordi 1991. ja hilisema kohordi 1997. aasta küsitluse tulemusi. Võrreldakse vaid afektiivsel skaalal mõõdetud väärtushinnanguid, sest kognitiivset skaalat 1991. aastal ei kasutatud.

Suurema osa tegevuste puhul on hilisemas kohordis rohkem erinevaid tegevusi väga meeldivaks hindajaid, vastupidi on meedia

jälgimise ja vaimse enesetäiendamise. Suurim erinevus kohortide vahel on sõpradega suhtlemises. Turuühiskonna kohordis hindas sotsialismiaja kohordiga võrreldes neljandiku võrra enam vastajaid sõpradega suhtlemist "väga meeldivaks", järgnevad erinevused kutsetöö ning kutsealase enesetäiendamise "väga meeldivaks" hindamise osas. Kõige väiksemad erinevused on kahe kohordi võrdlemisel teatris, kontserdil ja näitustel käimise väga meeldivaks hindamises.

Vaadates "pigem meeldiva" hinnangu andnute arvukust, siis on neid vastupidiselt eelmisele varasemas kohordis rohkem. Erandiks on vaid pidudel käimine, spordiga tegelemine ja vaimne enesetäiendamine, kus on turuühiskonna kohordis enam "pigem meeldiva" hinnangu andnud. See on kooskõlas ka eelpool välja toodud suundumusega, kus sotsialismiaja kohordis kaldusid 43. eluaastaks vastused "pigem meeldiva" poole.

Eluorientatsioonid mõlemas põlvkonnas

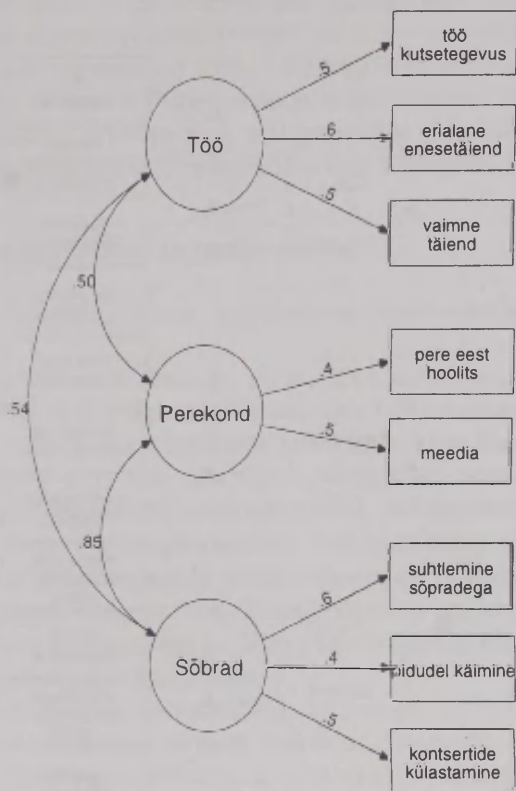
Järgnevalt võrdleme eluorientatsioone, neid moodustavaid tunnuseid kummaski põlvkonnas.

Nagu joonistelt 1 ja 2 näha, on mõlema põlvkonna puhul käsitletud küll pere, töö ja sõprade või suhtlemisega seonduvaid eluorientatsioone, kuid tunnused, millest nad koosnevad, on erinevad.

Kõige sarnasematest tunnustest moodustuvad tööorientatsioonid. Mõlemad koosnevad töö ja haridusega seotud tunnustest. Mõlemas on olemas töö- ja kutsealase enesetäiendamise meeldivus, samasse kategooriasse võib ilmselt panna ka vaimse enesetäiendamise ja õppimise meeldivuse, kuigi esimene on laiem. Hilisemas põlvkonnas lisandub veel hariduse omandamise tähtsus.

Pereorientatsioonis on mõlemas põlvkonnas olulisel kohal pere eest hoolitsemise meeldivus. Varasemas põlvkonnas lisandub meedia jälgimise meeldivus ning hilisemas armastatuga suhtlemise meeldivus ja perekonna loomise tähtsus. Ilmselt võib meedia rolli varasemas põlvkonnas seletada asjaoluga, et vaatamata tsensuurile oli ajalehtede lugemine, raadio kuulamine ja televiisori vaatamine inimestele maailmast info saamise viis. Nõukogude aja lõpu eripära oli meediakanalites ridade vahelt tõe ütlemine. Seega nõukogude

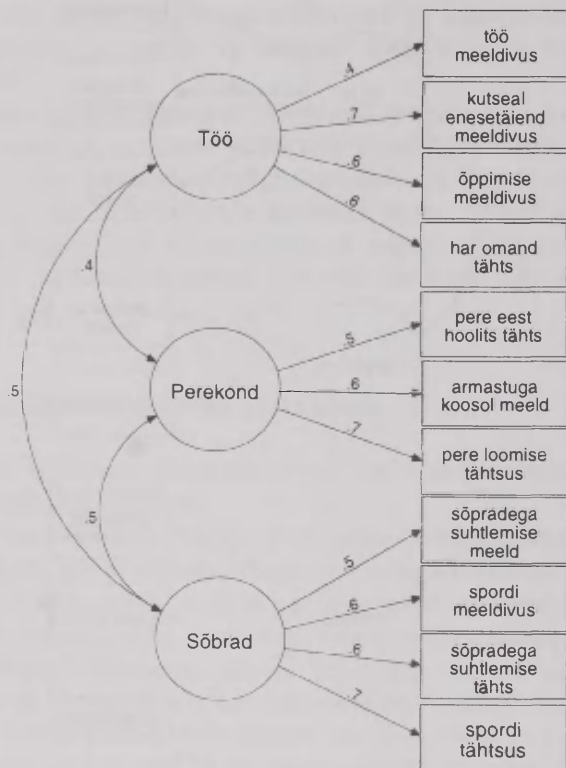
ühiskonna püüd oma kodanikke meedia abil totaalselt kontrollida ei õnnestunud täiel määral.

Joonis 1. Sotsialismiaegse põlvkonna eluorientatsioonid (Titma ja Paalandi 2001: 249)

Orientatsioonis sõpradele või suhtlemisele on ühine sõpradega koos olemise meeldivus. Hilisemas põlvkonnas lisandub sellele ka sõpradega suhtlemise tähtsus. Ülejäänud tunnused kirjeldavad pigem koos sõpradega veedetava aja tegevusi. Kui varasema põlvkonna puhul on selleks pidudel käimine ning kontsertide, teatri ja näituste külastamine, siis hilisem põlvkond väärtustab selle asemel sporti.

Seda võib seletada asjaoluga, et nõukogude ajal oli väga tunnustatud igasugune enda kultuuriline harimine. Samas näib hilisema põlvkonna sõpradega koos olemine tähendavat pigem lõõgastumist ning seda eesmärki teenib sportimine.

Joonis 2. Turuühiskonna põlvkonna eluorientatsioonid (Titma ja Paalandi 1999: 214 alusel)

Kuigi peaaegu igas inimeses on esindatud kõik kolm orientatsiooni, on üks neist domineeriv. Siinkohal püüamegi välja selgitada, millises ulatuses on erinevad eluorientatsioonid kummagi põlvkonna puhul levinud.

Mõlemal põlvkonnal on nende eluorientatsioonide profiil peaaegu täiesti ühtelangev nii järjestuse kui osakaalude poolest.

Juhtival kohal on orientatsioon perele ehk kõige rohkem on neid, kelle jaoks on domineeriv eluvaldkond pere ja sellega seotud tegevused. Kummagi kohordi respondentidest on selliseid ligi pooled. Järgneb orienteeritus tööle. Mõlemas kohordis on ligi kolmandiku jaoks domineeriv orientatsioon tööle, viimasel kohal aga sõbrad. Sõpradega suhtlemine ja sellega seotud eluvaldkonnad domineerivad umbes veerandil respondentidest kummastki kohordist.

Eluorientatsioonide prognoosimine

Edasine käsitus põhineb multinoomse regressioonanalüüsi tulemustel.

Kõigepealt tuleb nentida meie jaoks ootamatut fakti. Nagu näeme tabelist 2, prognoosivad indiviidi iseloomustavad tunnused eluorientatsioone turuühiskonna kohordis märksa laiemalt kui nad seda sotsialismiaja kohordis tegid. Sama tuleb nentida ka elutee sündmuste osas. Needki osutuvad märksa olulisemateks faktoriteks eluorientatsioonide prognoosimisel. Väärtushinnangute domineeriv osakaal eluorientatsioonide prognoosijana on iseloomulik eeskätt nõukogude aja tingimustele. Turuühiskonnas aga omandavad nii isiksuselised tunnused kui ka elutee faktid märksa olulisema kaalu eluorientatsioonide kujunemisel.

Saadud tulemuse seletamiseks on ilmselt mõistlik pöörduda nõukogude ühiskonna erisuste juurde võrreldes tänase turuühiskonnaga. Üheks põhimõtteliseks erisuseks oli nõukogude süsteemi ulatuslik kontroll nii ühiskondlike protsesside kui ka indiviidi tegevuse üle. Turuühiskonnas on riiklik regulatsioon märksa piiratum, kogu tegevus leiab aset indiviidide valikute ja nende realiseerimise kaudu. Seejuures on ühiskonna põhiressursid erakätes ning elu enese korraldus seega eraalgatuslik. Siit võib teha järelduse, et erinevate eluvaldkondade väärtustamine kujuneb sõltuvalt ühiskonna liikmete kasutuses olevatest ressurssidest. Põhiline oletus olekski, et hilisema kohordi puhul väljendab eluorientatsioon märksa sügavamalt tegevuslikku ja majanduslikku alust. Seda väljendab ka eluorientatsiooni prognoositavus indiviidi seisundit ja eluteed väljendavate faktorite poolt.

Teisalt aga kindlustas nõukogude süsteem kõiki sõltumata isiklikust pingutusest nii töö kui ka minimaalsete elutingimustega. Samuti puudus ühiskonnas terav konkurents ning isiklik vastutus oma elutingimuste eest. See lõi võimaluse teha näiliselt tööd ning tegelikult elada suuresti väljaspool töömaailma. Siit tuleneb puhtsubjektiivse väärtusmaailma märksa olulisem osa eluorientatsioonide kujunemisel ning suurem prognoositavus varasemas kohordis teiste väärtuste poolt.

Kuivõrd eluorientatsioonid erinevad oluliselt neid prognoosivate faktorite poolest, siis tulemuste interpretatsioonil järgime loogikat, mille alusel saadi püstitatud hüpoteesidki. Nimelt jagame analüüsi kolmeks eluorientatsioonide põhitüüpide alusel: orientatsioon tööle, perele ja sõpradega suhtlemisele. Nende kolme eluorientatsiooni prognoosimisel aga kasutame kolme faktorite gruppi: indiviidi iseloomustavaid tunnuseid, elutee sündmusi ehk fakte ja väärtushinnanguid väljendavaid tunnuseid.

Orientatsioon tööle on mõlemas kohordis prognoositav kõige suurema arvu tunnuste poolt. Siinkohal vajab veelkord rõhutamist, et tööd tuleb teha kõigil elatise hankimiseks, vaevalt aga on suhteliselt rutiinsed ametid, nagu näiteks koristaja või kaevuri töö subjektiivselt esmase eneseväljenduse valdkonnana väärtustatud. Eluorientatsioonis väljendub just tegevusvaldkonna väärtustamine, mis ei tähenda, et tegelik põhienergia ja aeg kuluks antud tegevusele.

Hüpotees 1.1 väitis, et kõrgem haridustase suurendab tööorientatsiooni kujunemise tõenäosust mõlema kohordi respondentide seas. Nagu näeme tabelist 2, on see tõepoolest mõlemas kohordis nii. Haritumad inimesed on enam tööle orienteeritud. Siin on tegemist hariduse toimega mõlemas suunas. Ühelt poolt avardab haridus vaieldamatult indiviidi võimet hoomata elu tervikuna ning teha valikuid küllaldase teadlikkusega. Seejuures aitab haridus nii kesise intellektiga kui ka talendikat inimest. Teisalt võimaldab haridus teha loomingulisemat tööd ning parandada oskusi sobiva töökoha leidmiseks. Seega on tööorientatsiooni väljakujunemise eelduseks töö suurem subjektiivne ja objektiivne loomingulisus. Eeltoodu kehtis nii nõukogude korra kui ka turumajanduse puhul. Seetõttu ei ole üllatav, et haridus prognoosib mõlemas kohordis tööorientatsiooni väljakujunemist.

Tabel 2. Tööle orienteeritust prognoosivad tunnused

Tunnus	Varasem (43 a)	Hilisem (32 a)
Sugu: naine	–	0,17
Rahvus: eestlane	–	0,37
Haridustee pikkus	0,13	0,16
Esimene töö: vaimne töö	–	0,15
Õppeedukus keskkoolis	–	0,09
Valitud töö/elukutsega rahul	0,18	0,20
Meedia jälgimine: väga tähtis	–	0,11
Tegeleb spordiga: regulaarselt	–	0,15
Tuleviku planeerimine: väga tähtis	–	0,13
Töökoormus	–	0,09
Töö 28 aastaselt: vaimne töö	–	-0,07
Sotsiaalne kiht	0,13	–
Töötab algselt õpitud erialal	0,10	–
Positsioon ametiredelil	0,15	–
Oma arvamus jääb seltskonnas peale: väga sageli	0,13	–
Mõjutab kollektiivi kliimat: üsna palju	0,10	–
Plaanib lähiajal enesetäiendamist: kindlasti	0,10	–
Rahulolu karjäärivõimalustega: väga rahul	0,10	–
Erialane enesetäiendamine: meeldib väga	0,11	–
Erialane enesetäiendamine: väga tähtis	0,11	–

Hüpotees 1.2 väitis, et vaimne töö suurendab tõenäosust tööorientatsiooniks mõlemas kohordis.

Nagu näeme, on varasemas kohordis sotsiaalne kiht tugeva prognoosijõuga. Hilisemas kohordis on vaimse töö tegemine tugevaks tööorientatsiooni prognoosivaks faktoriks. Nõukogude ühiskonna tippsaavutused said võimalikuks just seetõttu, et tipptegijaid huvitas töö ise, mitte aga sellega kaasnev kesine eluvõimaluste avarumine või elutingimuste paranemine. Turuühiskonnas on aga need momendid selgelt seotud, sõltuvalt töö iseloomust ja selle kaudu loodavatest produktidest. Jällegi tuleb konstateerida, et võrreldavate kohortide puhul on vaimne töö oluliseks tööle orienteerituse prognoosijaks.

Hüpotees 1.3 väitis, et naistel on turuühiskonna kohordis suurem tõenäosus olla orienteeritud tööle.

Antud hüpotees põhines tõdemusel, et vaatamata naiste kõrgemale haridustasemele ei prognoosinud sugu varasemas kohordis töö-

Antud hüpotees põhines tõdemusel, et vaatamata naiste kõrgemale haridustasemele ei prognoosinud sugu varasemas kohordis tööorientatsiooni tõenäosust. Nagu näeme, on hoopis turuühiskonna kohordis sugu tööle orientatsiooni prognoosivaks tunnuseks ning naised on suurema tõenäosusega tööle orienteeritud kui mehed. See hüpotees toob välja erinevused sotsialismiaja ning turuühiskonna kohordi tööorientatsioonide prognoosivate faktorite vahel.

Kuigi naised tegid nõukogude korra tingimustes sageli ka vaimset tööd, tuli neil keskeas mitut rolli kanda. Naistel lasus koduste tööde kohustus ja seega tuli riigitöö kõrvalt perele vajaliku hankimiseks seista lugematutes järjekordades, rääkimata siis kodu korras hoidmisest. Kogu teenindussfääri madal arengutase ja terav puudus tarbekaupadest võrreldes tänase Eestiga aetas naise olukorda, kus kõik teine tegevus jäi tahaplaanile. Tööpuuduse asemel olid probleemideks üha halvemini funktsioneerivast plaanimajandusest tingitud kõigi asjade defitsiitsus ning konkurents kaupadele ligipääsuks vajalikes tutvustes. Isegi vaimse töö tegijatel aetas naise traditsiooniline roll piirid tööorientatsioonile. Turuühiskonnas sõltub ligipääs olemasolevatele kaupadele ja teenustele sissetulekust, seega tööorientatsioonile enam teenindus- ja kaubandussfääri alarengust tulevaid tööväliseid soolisi piire ei ole.

Hüpotees 1.4 tões, et varasem edukus töös ja rahulolu tööga suurendavad tõenäosust tööorientatsiooniks mõlemas kohordis. Nagu näha tabelist 2, on tõepoolest mõlemas kohordis hulk meie hüpoteesi kinnitavaid prediktoreid. Sotsialismiaja kohordis prognoosisid seda kõrgema positsiooni väärtustamine ametiredelil, rahulolu valitud elukutse ja karjäärivõimalustega ning turuühiskonna kohordis rahulolu tööga. Nimetatud tunnused on tugevamateks mõjuriteks tööorientatsiooni mudelis.

On selge, et kui inimese jaoks on domineeriv orientatsioon tööle, siis ta pühendub sellele rohkem kui muudele eluvaldkondadele. Suurtele pingutustele peaks järgnema saavutused, millest annab tunnistust näiteks kõrge positsioon ametiredelil. Rahulolu töö ja sellega seonduvaga võivad olla ühest küljest seotud saavutustega, aga teisest küljest on oluline eneseteostusest saadav rahulolu.

Toise tegevusega on mitmel moel seotud kollektiivi kliima mõjutamine ja arvamusiidriks olemine. Need ei näita küll otseselt edukust töökohas, aga samas on indikaatoriks indiviidi mittefor-

Seega on tööga rahulolu ja edu olulisteks tööorientatsiooni prognoosijateks ning samas ka töö eneseteostusfunktsiooni otsesteks indikaatoriteks.

Pereorientatsioon on teine oluline eluorientatsioon. Peretüübid võivad muutuda, aga perekond kui institutsioon jääb läbi aegade alles.

Tabel 3. Perele orienteeritust prognoosivad tunnused

Tunnus	Varasem (43 a)	Hilisem (32 a)
Sugu: naine	–	0,22
Perekonnaseis: abielus	–	0,24
Laste arv	–	0,06
Abielus oldud kordade arv	–	0,10
Rahvus: eestlane	–	0,07
Õppeedukus edasiõppimisel	-0,17	–
Õppeedukus keskkoolis	–	0,06
Suhted vanemate vahel: väga head	–	0,07
Säästude olemasolu	0,13	–
Meedia jälgimisele pühendas: väga palju aega	0,22	–
Perele pühendas: väga palju aega	0,16	–
Meedia jälgimine: väga tähtis	0,38	–

Hüpotees 2.1 väitis, et naistel on suurem tõenäosus pereorientatsiooniks mõlemas kohordis. Nagu näha tabelist 3, leidis see varasemas põlvkonnas kinnitust (Titma ja Paalandi 2001) ning hilisemas põlvkonnas oli soo faktori prognoosijõud veelgi tugevam (Titma ja Paalandi 1999). 1960. aastatel sündinute kohorti kuuluvad naised olid 28 aasta vanuses jõudnud sobilikku pereloomise ikka. Ka oli naiste sooroll turuühiskonda jõudes mõnevõrra traditsioonilisema koduhoidja suunas muutunud. Kuigi kolmandiku vastajate puhul ei saa selget pereorientatsiooni välja tuua, võib väita, et naistel on suurem tõenäosus olla perele orienteeritud.

Hüpotees 2.2 tõdes, et abielulisus suurendab pereorientatsiooni tõenäosust mõlemas kohordis. Antud juhul leidis seos kinnitust vaid hilisema kohordi puhul. Seejuures on antud orientatsioon nooremas keskeas seotud ka suurema abielus oldud kordade arvuga. See omakorda tõstatab probleemi, kas orientatsioon tingib

nooremas keskeas seotud ka suurema abielus oldud kordade arvuga. See omakorda tõstatab probleemi, kas orientatsioon tingib rohkem uuesti abiellumist või võimendavad korduvad abielud pereorientatsiooni. Huvitav on seos faktiga, et lapsed suurendavad nõrgalt pereorientatsiooni turuühiskonna kohordis. Seega on meie uurimistulemused kooskõlas faktiga, et pea pooled lapsed sünnivad praegu väljaspool ametlikku abielu. Ealistest teguritest lähtuvalt võime väita, abielu suurendab tõenäosust olla orienteeritud perele, sest pereseis on fikseeritud 28. eluaastal ja orientatsioon mõõdetud 32. eluaastal. Ometi võimendab pereorientatsioon ise abiellumise tõenäosust.

Huvitav tulemus perele orienteerituse puhul on seos väärtushinnangutega varasemas kohordis ja nende täielik puudumine hilisemas kohordis, kus perele orienteeritust prognoosivad vaid elutee faktorid ja sugu, nagu selgub tabelist 3.

Teine oluline erinevus kohortide vahel seisneb selles, et varasemas kohordis vähendas parem õppeedukus tõenäosust olla orienteeritud perele, aga hilisemas, vastupidi, suurendab perele orienteerituse tõenäosust. Kõige tõenäolisemaks seletuseks on see, et perele orienteeritus on turumajanduse tingimustes teadlik eelistus, kuid nõukogude korra tingimustes oli see olude sunnil kohandumine eluga. Jälle tuleb mainida nõukogudeajal eeskätt naiste elu piiranud defitsiidi ja järjekordade probleemi. Vähem haritud naised kohanesid taolise pereema rolliga haritute kergemini. Nüüdses Eestis on aga olukord teine. Esiteks on osa mehi tõesti võimelised oma sissetulekutest peret üleval pidama. Teiseks on naiste töökarjäär suurt sissetulekut toov (Tuma jt 2001), nii et tuntav osa meie kohordi naistest ei olnud kolmekümnendate aastate piirimail abielus, vaid tegid töökarjääri. Seega on osa haritumaid naisi 32 aasta vanuses teadlikult perele orienteeritud.

Orientatsioon sõpradele tekib teismes ja kandub edasi vanemasse ikka.

Üldlevinud arvamuse kohaselt peaks eeskätt mehed olema orienteeritud koduvälisele suhtlemisele.

Hüpoteesi 3.1. püstitamisel eeldasime, et meestel on suurem tõenäosus olla orienteeritud sõpradele mõlemas kohordis. Nagu näeme tabelist 4, on varasema kohordi naised vanemas keskeas meestest märksa tugevamini sõpradega suhtlemisele orienteeritud. Seevastu ei prognoosi sugu hilisema kohordi nooremas keskeas

dega suhtlemisele saab kummutatud. Vastupidi, varasema kohordi naised on 31-aastaselt rohkem sõbrannadega suhtlemisele orienteeritud. Meie andmed ei näita, et sugu prognoosiks orientatsiooni suhtlemisele hilisemas kohordis.

Tabel 4. Sõpradele orienteeritust prognoosivad tunnused

Tunnus	Varasem (43 a)	Hilisem (32 a)
Sugu: naine	0,22	–
Rahvus: eestlane	–	0,09
Elukoht esimeses klassis: Tallinn	0,11	–
Esimese lapse vanus	-0,11	0,07
Kuulus komsomoli	0,12	–
Esimene töö: vaimne töö	–	0,06
Valitud elukutsega: väga rahul	-0,15	–
Töenäosus muuta kutset: väga kõrge	–	0,07
Tulevikku planeerida: väga tähtis	–	0,10
Tegeleb spordiga regulaarselt	–	0,36
Suhtlemisoskus tugevalt üle keskmise	–	0,05
Väga tähtis jälgida meediat	–	0,23
Pühendus pidudele	0,24	–
Pühendus sõpradele	0,16	–
On vajadusel liider	0,19	–
Kavatseb pühenduda eneseharimisele	0,09	–
Elukutse võimaldab olla sõprade seas hinnatud	0,09	–
Rahul seisundiga kollektiivis	0,12	–

Veel on siinkohal oluline tabeli 4 põhjal märkida, et komsomoli kuulumine varasemas kohordis suurendab oluliselt töenäosust olla sõprade ja sõbrannadega suhtlemisele orienteeritud. Nõukogude ajal puudus komsomolil ainsa noorsooorganisatsioonina üsna paljude noorukite jaoks poliitiline aspekt ja tegelikkuses astuti sinna omaealistega suhtlemiseks.

Hüpotees 3.2 väitis, et vaba aja tegevuste väärtustamine suurendab töenäosust olla orienteeritud sõpradele. Nagu näitab tabel 4, on see küllaltki selge varasema kohordi puhul. Ka hilisemas kohordis

suurendab vastavat orienteeritust spordi ja meedia kõrge väärtustamine. Seega on meie eelviimane hüpotees leidnud kinnitust.

Hüpotees 3.3 väidab, et madal edukus töös suurendab tõenäosust olla orienteeritud sõpradele mõlemas kohordis.

Tabelist 4 selgub, et rahulolu elukutsega prognoosib oluliselt orientatsiooni sõpradele mõlemas kohordis. Rahulolu valitud elukutsega vähendab tõenäosust olla orienteeritud sõpradega suhtlemisele varasemas kohordis. Samal ajal suurendab tõenäosus vahetada elukutset sõpradega suhtlemisele orienteerituse tõenäosust hilisemas kohordis. Siit võib oletada, et antud orientatsioon kompenseerib osale indiviididest ebaedu kutsetegevuses.

Varem ei ole käsitletud rahvust eluorientatsioone prognoosiva faktorina. Rahvuse puhul kerkivad esile olulised tõlgendamiskeskused. Peatume neil lühidalt.

Saime analüüsida vene keelt kõnelevaid respondente ainult hilisemas kohordis. Nagu näitavad tabelite 2–4 andmed, on eesti rahvus prognoosivaks faktoriks kõigi orientatsioonide puhul. Taolist näilist vastuolu tundub esimesel hetkel olevat raske interpreteerida. On ju eluorientatsioonid alternatiivse iseloomuga, ei saa olla võrdsest korraga kolmele orientatsioonile suunatud, üks või teine on alati domineerivam teiste üle. Samas on uuringutes eestlaste poolt antud hinnangute selektiivsus suurem kui mitte-eestlastel. Ka meie uurimuses andsid eestlased äärmuslikke hinnanguid suhteliselt harva ning vene keelt kõnelevatest respondentidest rohkem eelistati skaala keskaika. Mitte-eestlaste seas olid äärmuslikud hinnangud hoopis rohkem levinud. Seega võime nii sõpradele kui ka perele orienteerituse puhul kanda rahvuse olulisuse just eesti kultuuri vene omast suurema selektiivsuse arvele. Vaid tööorientatsiooni puhul, kus regressioonkaal on meie analüüsi üheks kõrgemaks (0,37), võib rahvust sisuliselt interpreteerida.

Põhjusanalüüsi loogikat järgides võime ainult väita, et võrreldes vene keelt kõnelevate respondentidega on eestlased hoopis suurema tõenäosusega tööle orienteeritud. Tulemus ise pole kuigi üllatav, küll aga äratub tähelepanu seose tugevus. Osaliselt on antud asjaolu seletatav sellega, et meie uurimuse 1990. aastate andmekogumistest on erinevatel põhjustel välja jäänud küllalt palju võimekaid vene keelt kõnelevaid keskklassidest 1983. aastal saanud respondente. Tõenäoliselt on nad ka rohkem tööle orienteeritud. Paljud lahkusid juba pärast keskklassiduse saamist, siirdudes Peterburi ja Moskva

kõrgkoolidesse. Teine laine järgnes pärast 1991. aastat, mil oli võimalus siirduda nii Venemaa suurematesse linnadesse kui ka Läände. Veel põhjalikumalt lähenedes tuleb nentida, et sotsialismiaja lõpu migrandid Eestis kuulusid enamuses vähem kvalifitseeritud füüsilist tööd tegevad tööstustöölise hulka. Vaadates viimase kümnenendi tööhõivet, tuleb nentida, et siingi piiravad eesti keele oskus ja ka sotsiaalsed tagamaad ainult vene keele kõnelejate võimalusi loomingulisema vaimse töö tegemiseks.

Igal juhul ei saa antud erinevusi interpreteerida lihtsustatult Eesti ühiskonda rahvuslikul pinnal läbiva suure lõhena tööorientatsioonis. Veel vähem on alust kanda antud seost otseselt kahe kultuuri võrdluse konteksti.

Kokkuvõte

Turuühiskonna ja sotsialismiaja kohordid on sotsialiseerunud ja enamuses aega elanud erinevates ühiskondades. Seal on kujunenud nende väärtusteadvus ja eluorientatsioonidki. Kuigi põhilised eluorientatsioonid on kummaski põlvkonnas samad — tööle, perele ja sõpradele —, prognoosivad neid osaliselt sarnased, osaliselt erinevad tunnused.

Tööorientatsioonil oli kõige enam prognoosivaid tunnuseid. Sarnasused kohortide vahel ilmnemise asjaolus, et mõlemas olid kõrgemalt haritud, edukamad ja tööga rahulolevad inimesed enam tööle orienteeritud. Kaks viimast tunnust on ilmselt ühed otsesemad tööorientatsiooni eneseteostusliku osa kirjeldajad.

Kohordid erinesid eelkõige selle poolest, et turuühiskonna kohorti kirjeldasid indiviidi iseloomustavad ja elutee tunnused tunduvalt põhjalikumalt kui sotsialismipõlvkonda. Erisusi oli ka soo kui prognoosiva tunnuse poolest. Hilisemas põlvkonnas olid naised meestest enam tööle orienteeritud, varasemas põlvkonnas soolist erinevust välja ei tulnud, kuid ilmselt on selline suundumus siiski olemas, kuid igapäevaelu tingimused takistasid selle ilmnemist.

Mõlemas põlvkonnas on naised ja abielus olevad inimesed perekonnale enam orienteeritud. Hilisema põlvkonna puhul on enam kordi abielus olnud inimesed samuti rohkem perele orienteeritud. Peremudeli puhul on õppeedukusel erinevates põlvkondades vastandlik mõju. Parema õppeedukusega respondendid on varasemas

põlvkonnas vähem ja hilisemas enam perele orienteeritud, mis võib jällegi tuleneda igapäevase elukorralduse eripärast kummaski ühiskonnas.

Sõpradele orientatsiooni puhul on kohortides oluliseks asjaoluks vaba aja tegevuste hindamine, kuigi tegevused on põlvkonniti erinevad. Rahulolematust elukutsega prognoosib orientatsiooni sõpradele mõlemas põlvkonnas, muutes sõpradega suhtlemise alternatiiviks tööalasele edukusele. Sugu prognoosijana esines põlvkondade vahel erinevalt. Kui varasemas põlvkonnas on naised enam sõpradega suhtlemisele orienteeritud, siis hilisemas kohordis sugu oluliseks sõpradega suhtlemise orientatsiooni prognoosijaks ei osutunud.

Kuigi rahvus on oluline prognoosiv tunnus kõigis turuühiskonna põlvkonna mudelites, ei saa seda võrrelda sotsialismiaegse kohordiga, sest viimase valimis mitte-eestlasi polnud. Rahvuse mõju võib hilisema kohordi puhul olla tingitud ka kultuurilistest erinevustest ning osutub piisavalt tugevaks vaid tööorientatsiooni puhul.

Kasutatud kirjandus

- Berger, P. L., Luckmann, T. (1991) [1966] *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Fishbein, M., Ajzen, I. (1975) *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Company
- Kluckhohn, C. (1966) Toward a Comparison of Value Emphases in Different Cultures. Raamatus: White, L.D. (toim) *The State of the Social Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Saarniit, J. (1995). *Eesti noorte väärtushinnangud läbi aegade*. Tallinn: Eesti Vabariigi kultuuri ja haridusministeerium.
- Titma, M, Paalandi, V (1999) Eluorientatsioonide dünaamika. *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Titma, M, Paalandi, V (2001) Eluorientatsioonide ealine dünaamika. *Sõja järgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Titma, M. (1990) Väärtusteadvus ja eluplaanid. Raamatus: Titma, M., Kenkmann, P., Saar, E., Uueküla, J. (toim) *Ühe põlvkonna elutee*. Tallinn: Olion: lk. 109–120.

- Titma, M. (1981) Noore töölise vaimne pale. Raamatus: Titma, M. (toim) *Töölisnoor ja meie elu*. Tallinn: Eesti Raamat: lk: 85–125.
- Titma, M. (1974) Indiviidi maailmavaade. Raamatus: Titma, M. (toim) *Isiksus, maailmavaade, töö*. Tallinn: Eesti Raamat: lk: 54–62.
- Titma, M. (1972) Eluorientatsiooni osa inimese käitumises. Raamatus: Sildmäe, I. (toim) *Juhtimine kohalikes nõukogudes*. Tallinn: Eesti Raamat: lk: 27–42.
- Titma, M. (1971) *Maailmavaate kujunemisest kõrgemas koolis. II osa*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Titma, M. (1970) *Maailmavaate kujunemisest kõrgemas koolis. I osa*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Titma, M., Kenkmann, P. (1988) Üliõpilaskonna vaimsus. Raamatus: Titma, M., Kenkmann, P. (toim) *Meie üliõpilaskond*. Tallinn: Eesti Raamat: lk: 124–159.
- Titma, M, Kenkmann, P. (1979) *Noore põlvkonna vaimsusest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Lisa 1. Eluorientatsioonidesse kuuluvad väärtushinnangud mõlemas põlvkonnas

Tunnused	43	32
Kutsetöö	+	+
Kutsealane enesetäiendamine	+	+
Kodu ja pere eest hoolitsemine	+	+
Sport	-	+
Sõpradega suhtlemine	+	+
Kontsertide, teatri, näituste külastamine	+	-
Raadio, televisiooni, ajalehtede jälgimine	+	-
Enesetäiendamine	+	+
Õppimine	-	+
Restoranis, kohvikus, seltskondlikel koosviibimistel käimine	+	-
Suhtlemine armastatud inimesega	-	+

* Väärtushinnangute mõõtmiseks on kasutatud nii afektiivset kui kognitiivset skaalat. Ainult varasema kohordi 43. eluaastal on kasutatud vaid afektiivset skaalat.

Lisa 2. Eluorientatsioonide prognoosimiseks kasutatud sõltumatud tunnused

Lisa 2.1. Indiviidi iseloomustavad tunnused

Prognoosivad tunnused	Pere		Töö		Sõbrad	
	43	32	43	32	43	32
Sugu		+		+	+	
Perekonnaseis		+				
Rahvus		+		+		+
Haridus			+	+		
Sotsiaalne kiht			+			

Lisa 2.2. Elutee tunnused

Prognoosivad tunnused	Pere		Töö		Sõbrad	
	43	32	43	32	43	32
Laste arv		+				
Esimese lapse vanus					+	+
Abielude arv		+				
Õppeedukus	+	+		+		
Säästude olemasolu	+					
Esimene töökoht				+		+
Töökoht 1993. aastal				+		
Töökoormus				+		
Töötab algselt õpitud erialal			+			
Positsioon ametiredelil			+			
Elukoht esimeses klassis					+	
Kuuluvus komsomoli					+	

Lisa 2.3. Väärtushinnangud

Proгноosivad tunnused	Pere		Töö		Sõbrad	
	43	32	43	32	43	32
Vanematevahelised suhted		+				
Spordiga tegelemise sagedus				+		+
Pühendus meedia jälgimisele	+					
Pühendus perele		+		+		
Pühendus pidudele					+	
Pühendus sõpradele					+	
Meedia jälgimise tähtsus	+					+
Tööga/elukutsega rahulolu			+	+	+	
Tuleviku planeerimise tähtsus				+		+
Arvamusliider			+			
Mõjutab kollektiivi kliimat			+			
Plaanib lähiajal enesetäiendust			+			
Rahulolu karjäärivõimalustega			+			
Erialase enesetäienduse meeldivus			+			
Erialase enesetäiendamise tähtsus			+			
Kavatseb pühenduda eneseharimisele					+	
Töenäosus muuta kutset						+
Suhtlemisoskus						+
On vajadusel liider					+	
Tegelik elukutse võimaldab olla sõprade seas hinnatud					+	
Rahul seisundiga kollektiivis					+	

7. PEATÜKK

TÖÖORIENTATSIOONIDE TEISENEMIST MÕJUTAVAD TEGURID

Tööväärtused ja neid väljendavad tööorientatsioonid on ulatuslike uuringute aluseks alates 1930. aastatest. Nende uuringute finantseerimist toetanud erakapitali ilmseks pragmaatiliseks sihiks oli tööviljakuse tõstmine töötajate motivatsiooni suurendamise teel. Pole üllatav, et kõige enam olid sellest huvitatud 1930. aastateks Suurest Depressioonist väljapääsu otsinud ja hiljem maailma võimsaimaks majandusjõuks kujunenud USA suurtöösturid. Erasektori kõrval on ka teadlaste huvi väärtusuuringute vastu tänapäevaks oluliselt kasvanud. Nii on Ingleharti (Inglehart 1990, Inglehart ja Baker 2000) võrdlevad väärtusuuringud tänapäeval kõige ulatuslikumaks sotsioloogiliseks uuringuks, neid on kolme etapi jooksul läbi viidud enam kui 50 riigis.

Käesolevas peatükis käsitletakse väärtusi tavapärasest erinevalt. Kui tavaliselt on uuritud kas väärtuste ja väärtusorientatsioonide seismist struktuuri või vaadeldud väärtuste mõju elutee nähtustele, siis järgnevalt püüame välja selgitada võimalikke **tööorientatsioonide kujunemist prognoosivaid faktoreid**. Tööorientatsioonidena käsitleme sisult lähedasi omavahel seondunud tööväärtusi. Meie analüüsis on väärtusorientatsioonid sõltuvateks tunnusteks. Longituudandmed võimaldavad väärtusorientatsioone prognoosivate sõltumatute tunnustena kasutada nii uurimuses osalenud isikute noorem eas fikseeritud elutee sündmusi ja väärtushinnanguid kui ka tööväärtuste ja tööorientatsioonide teisenemist mõjutavaid faktoreid.

Meie poolt analüüsitavad peamiselt 1948. ja 1965. aastal sündinute vanusekohordid on läbinud erineva osa eluteest. Mõlemad põlvkonnad kasvasid üles ja said hariduse nõukogude ühiskonna tingimustes. Olulisemad põlvkondadevahelised erinevused avalduvad muutunud ühiskondlikes oludes: varasem kohort pidi nii 30. eluaastate alguses kui ka keskeas elatist teenima käsumajanduslikus ühiskonnas, hilisema kohordi töötee kulges aga suuremas osas juba turusuhete poolt reguleeritud ühiskonnas. Põlvkondade tööorien-

tatsioone prognoosivate faktorite võrdlev analüüs ongi meie keskseks uurimisülesandeks. Pikaajalise perioodi jooksul 1966. aastast 1997. aastani kogutud kahe vanusekohordi longituudandmed võimaldavad regressioonanalüüsi kasutamist. Peatüki esimeses osas anname ülevaate tööväärtuste uurimisproblemaatikast, teises osas esitame hüpoteesid ja käsitleme andmeanalüüsi probleematikat ning kolmandas osas vaatleme saadud tulemusi.

Tööväärtuste empiirilise uurimise probleemid

Suur osa väärtuste uuringutest keskendub nende seosele tööga. Tõsiasi, et tööle on pühendatud suhteliselt rohkem tähelepanu kui teistele eluvaldkondadele — perekond, vaba aeg, kooskond (*community*) ja religioon — võib seletada võtmerolliga, mida mängib töö ühiskondlikus elus mitte ainult sissetulekute esmase allikana, vaid ka sotsiaalse staatuse, tarbimisharjumuste, tervise ja perekonnaelu kujundajana.

Eri maades või rahvuste seas on alates 1980. aastate algusest läbi viidud mitmeid suuri uurimusi, mis käsitlevad töö tähtsust (Super 1980, Super ja Sverko 1995), töö tähendust (MOW 1987) ning erinevaid tööväärtuste dimensioone (Hofstede 1984, Elizur jt 1991; Zanders 1992). Enamus neist uurimustest käsitleb tööväärtusi osana üldisematest eluväärtustest. Erinevusi tööväärtustes püütakse tõlgendada kultuurilistest väärtustemallidest tulenevalt, lähtudes konkreetse maa või piirkonna kultuuriloost ning keskkonnaga kohaneamiseks valitud viisidest. Mõned Max Weberi protestantismieetikast mõjustatud uurimused vaatavad tööga seonduvate väärtuste ja üldise majandusliku toimetuleku vahekorda (Furnham jt 1993). Teistes uurimustes on tööväärtusi vaadeldud kutsegruppide tasandil (nt Ball jt 1989, Zanders ja Harding 1995) ning indiviiditasandil (nt Allport ja Vernon 1931, Super 1969). Viimasel juhul vaadeldakse väärtuste seoseid huvide ja teiste motivatsiooniliste teguritega ning püütakse seletada erinevusi elukutsevalikus. Enamuses väärtusi käsitlevates teoreetilistes ja empiirilistes töödes eeldatakse, et kollektiivsel tasandil väljenduvad jagatud väärtused ja tegeliku tööga seonduvad individuaalsed väärtused on omavahel seotud, kuid puudub üksmeel seose põhjuslikkuse suhtes.

Väärtuste ja töö vahelisi seoseid ning tööväärtuste muutusi on hästi palju uurinud Tilburgi Ülikooli teadlased. Põhjaliku ülevaate nii kultuurilist kui ka indiviiditasandit haaravatest läbiviidud uurimustest on andnud Tilburgi uurimisrühma liikmed Roe ja Ester (1999). Lähtume oma teoreetilises osas suuresti nende poolt antud ülevaates välja toodud olulisematest momentidest.

Tööväärtuste definitsioon

Väärtusi on defineeritud mitmeti. Kõige üksikasjalikumaks võiks lugeda Schwartzi (1992) määratlust, mille kohaselt väärtused on "stabiilsed ihaldatud seisundid, objektid, eesmärgid või käitumisviisid, mis reguleerivad sobiva käitumise valikut". Taoline definitsioon eristab väärtused hoiakutest nende üldistatuse kaudu. Hoiakud on inimeste kalduvused reageerida teatud asjade või olukordade suhtes (Hollander 1971). Nad asuvad inimeste veendumuste hierarhia madalamal tasandil (Rokeach 1973). Teise erinevusena võiks välja tuua hoiakute positiivsuse või negatiivsuse nende objekti suhtes, samas kui väärtused on alati positiivsed, kuna nende kaudu väärtustakse midagi.

Kõik uurijate poolt kasutatavad definitsioonid käsitlevad väärtusi inimeste poolt tegevuste ja tulemuste hindamiseks kasutatavate latentsete konstruktidena. Üldistatult võib öelda, et väärtuse mõiste osutab hindava subjekti ja hinnatava objekti vahelisele suhtele ning seda seost loetakse püsivalt subjekti edasist tegevust mõjutavaks. Väärtused ei tarvitse olla omaks võetud ainult üksikindiviidide poolt, nad on olemas ka kollektiivide tasandil, st inimesed kuuluvad teatud kutsegruppi, ettevõttesse, subkultuuri, rahvusesse või elavad teatud maal. Vaadeldud on ka teatud geograafilises või geopoliitilises regioonis elavate inimeste väärtusi.

Grupi ja maa või kultuuri tasandil pole väärtuste eristamine alati lihtne. Üks raskustest tuleneb väitest, et väärtused on jagatud (*shared*). Kuigi seda on sageli väidetud (nt Hofstede 1984, 2001, Schwartz 1992), pole empiiriliselt kerge väärtuste tegelikku jagatust tõestada. Teatud homogeensuse tase tundub olevat jagatuse piisavaks tõendusmargiks. Kui väärtused on väidetavalt jagatud, siis ei tohiks nad ka gruppide ja maade piires vastuollu minna. Seda vastuolu saab osaliselt seletada erineva homogeensusega omavahel

hierarhiliselt seotud väärtuste tasemete vahel (indiviidid, grupid). Väärtuste väidetavast jagatusest tuleneb ka teisi probleeme. Näiteks uurijad, kes tuletavad "kultuurilised" väärtused individuaalsete andmete agreggerimise teel ning väidavad, et individuaalsed väärtused on mõjutatud kultuurilistest väärtustest, jäävad hätta väärtuste muutmise seletamisel. Raske on väita, et muutused kultuurilistes väärtustes kutsuvad esile muutusi individuaalsetes väärtustes, kui esimesed kujutavad endast individuaalsete väärtuste summat. Eristamiseks individuaalseid ja kultuurilisi väärtusi kasutatakse kollektiivsete väärtuste juures teistsugust terminoloogiat.

Kirjanduses tehakse vahet veel üldiste eluväärtuste ja teatud eluvaldkondi puudutavate väärtuste vahel. Kuna tööd võib käsitleda ühe eluvaldkonnana, siis on tööväärtustel töö suhtes oluline tähendus. Üldiste väärtuste ja tööväärtuste vahekorda võib kirjeldada erineval moel. Üheks võimaluseks on väärtuste kirjeldamine lähtuvalt teatud kognitiivsest struktuurist, mis määrab ära struktuurse sarnasuse üldiste väärtuste ja tööväärtuste vahel. Teiseks võimaluseks oleks lähtumine eeldusest, et tööväärtused tulenevad üldistest väärtustest, see tähendab, et tööväärtused kujunevad töövaldkonna üldistest väärtustest. Enamus uurijaid tundub jagavat seisukohta, et tööväärtused tulenevad kuidagi üldistest väärtustest, kuid vastavaid mehhanisme pole kuigi täpselt kirjeldatud. Näiteks Schwartz (1999) ja mitmed teised uurijad leiavad, et sarnase sisuga üldised väärtused korreleeruvad tööväärtustega. Tööväärtusi võib vastupidi vaadelda ka allikana, millest arenevad üldised väärtused. Tööväärtused võivad sotsialiseerumise teel omandamise kõrval levida ka taolisi teid pidi nagu juhtimisalane kirjandus, konsultatsioonid ja treeningud, rahvusvahelised konventsioonid ja seadused ning rahvusvahelised korporatsioonid. Tänapäevases globaliseerunud maailmas on see eriti levinud. Sel moel genereerivad kaasaegsed töö operatsioonid ja standardid laiemasse sotsiaalsesse ellu üldistatavaid väärtusi. Seda seisukohta toetab vähe empiirilisi uurimusi, kuid näiteks Selmer ja de Leon (1996) on kirjeldanud, millist osa mängivad väärtuste edasiandmisel organisatsioonilise "akulturatsiooni" kaudu rahvusvahelised korporatsioonid.

On oluline ka märkida, et kaasaegsetes ühiskondades nähakse tööväärtusi oluliste ja mõjukatena. Töö rolli tähtsuse tõttu on tööväärtustel paljude kultuuride üldises väärtustemustris tähtsaim osa.

Kirjanduses domineerib seisukoht, et väärtused ei mõjuta inimegevust otseselt, vaid kaudselt, hoiakute ja eesmärkide kaudu. Väärtustes nähakse individuaalse tegevuse motivaatorit. Ka ühiskondlikul tasandil kirjeldatakse sarnast kaudset mõju: väärtused määravad ära normid ja jagatud eesmärgid, mis kujundavad ja juhiavad omakorda kollektiivset käitumist. Kuigi inimeste käitumine sellistes töökeskkonna valdkondades nagu tööotsimine, koolitus, rollid ning aja jagamine töö ja pere vahel sõltuvad rohkem tööväärtustest kui üldistest väärtustest, ei tohi üldisi eluväärtusi kõrvale jätta.

Väärtuste struktuur

Erinevad uurijad on kirjeldanud erinevaid väärtusorientatsioone. Kluckhohn ja Strodtbeck (1961) eristasid viit kultuure eristavat polaarseid väärtusorientatsiooni: inimloomus (hea — halb), inimese vaherkord loodusega (allaheitmine — valitsemine), aeg (olevik — tulevik), tegevus (olemine — tegemine) ning suhtumuslik väärtusorientatsioon (sarnasus — individualism). Mõned uurijad on mõõtnud psühhomeetriliste tehnikatega väärtusi indiviidi tasandil, nt Allport, Vernon ja Lindzey (1960) eristasid teoreetilisi, majanduslikke, esteetilisi, sotsiaalseid, poliitilisi ja religioosseid väärtusi; Superi (1969) tööväärtuste uurimuse haaras altruismi, esteetika, loovuse, intellektuaalse stimulatsiooni, sõltumatuse, saavutuse, prestiiži, juhtimise, majandusliku kasu, turvalisuse jms väärtusi. Rokeachi (1973) uurimuse käsitles instrumentaalseid (soov olla tolerantne, puhas, andestav, abivalmis, aus, vastutustundlik) ning terminaalset väärtusi (mugav elu, võrdsus, vabadus, lunastus, tõeline sõprus ja tarkus).

Arvukates teistes uurimustes on püütud leida üldiste väärtuste peamisi dimensioone (nt Elizur 1984, Elizur jt 1991, Hofstede 1984, 2001, Schwartz 1994, Schwartz ja Bilsky 1987, 1990). Kõige rohkem on tsiteeritud Hofstedet, kes leidis neli kultuure läbivat dimensiooni: kaugus võimust, individualism — kollektivism, maskuliinsus — feminiinsus ja ebakindlusest hoidumine.

Väärtuste, väärtushinnangute ja uurimuses osalenud respondentide liigitamiseks on kasutatud statistilisi tehnikaid nagu faktoranalüüs. Erinevused tulemuste hulgas pole üllatavad, kuna uuri-

mustes osalesid erinevad vastajad, käsitleti erinevaid väärtuste omadusi ning kasutati erinevaid mõõtmistehnikaid. On selge, et mitmeid maid haaravate väärtusetskaalade keskmistest ei saa samu tulemusi kui sarnastest andmetest igal maal eraldi võetuna. Siiski võib iga tüüpi uurimus anda stabiilseid tulemusi. Roe ja Ester (1999) märgivad, et väärtusteuurijad on jõudnud teoreetiliselt mittehulldavasasse seisusse, kus on leitud suur hulk raskesti võrreldavaid ja ühitatavaid "põhidimensioone". Taoline olukord iseloomustab nii üld- kui tööväärtuste uurimusi. Seosed kahte liiki dimensioonide vahel on jätkuvalt ebaselged. Roe ja Ester leiavad, et on vaja tekinud ummikseisust välja tulla ning vaadata, kuidas erinevat tüüpi väärtused omavahel seonduvad.

Väärtuste profiilid ja mustrid

Uurijad on eristanud maade-, gruppide- ja indiviididevahelisi erinevusi. Tavapäraselt ruumilistel koordinaattelgedel kujutatavatest maade, gruppide ja indiviidide keskmiste skooride põhjal moodustatud arvukatest väärtusedimensioonidest võib tuletada väärtuste profiile. Teoreetiliselt kaalutlustel on mõnikord väidetud, et profiili erinevate osade vahel eksisteerivad teatud seosed. Sellisel juhul räägitakse väärtuste mustrist (*pattern*), mida on ka nimetatud väärtuste süsteemiks (Roe ja Ester 1999). Väärtuste muster võib peegeldada ühiskonna kohandumist oma keskkonnaga või kujutada endast ühiskonnas heakskiidetud käitumisviise või eesmärke õigustavaid, omavahel seostatud uskumusi. Kui dimensioonide arv ei ole liiga suur, võib väärtusi kujutada graafiliselt. Üle kahe-kolme faktori tavaliselt ei kujutata.

Väärtuste profiile ja mustreid kirjeldavat kirjandust on palju. Riikidevahelisi ja rahvuslike maade väärtusteprofiile on kirjeldanud näiteks Inglehart (1990), Triandis (1995), Inglehart ja Baker (2000). Kutsegruppide väärtuste profiilidest on kirjutanud Zanders ja Harding (1995), erinevas eas ja eri soost inimeste väärtustest Rowe ja Snizek (1995). Schwartz (1999) kirjeldas 49 rahvuse tööga seonduvate väärtuste profiile kultuuritasandi õpetajatest ja üliõpilastest koosneva valimi põhjal.

Rahvuste või gruppide väärtuste profiile väljatoovad ja võrdlevad kirjeldavad uurimused on väärtus omaette. Kuid niipea kui

väärtused on kindlaks tehtud, tekib vajadus nende päritolu ning isiklikule ja sotsiaalsele maailmale avaldatava mõju selgitamiseks. Kahjuks on sellised uurimused veel üsna haruldased. Sotsioloogilisest vaatepunktist lähtuvad uurimused käsitlevad tõlgendavate faktoritena loodusliku keskkonna erinevusi, majanduslikke tingimusi ning religiooni. Uuemates uurimustes on rohkem rõhutatud majanduslikku arengut ja sellest tulenevat moderniseerumist. Viimast on käsitletud ka seoses väärtuste muutumisega. Individuaalsete väärtuste uurimused käsitlevad taolisi sotsiaalseid faktoreid rohkem kaudsetena, keskendudes enam sellistele "lähedastele" faktoritele nagu indiviidi elukutse, perekond ja demograafilised tunnused.

Sotsiaalsetest normidest ja poliitikast tulenevaid maadevahelisi erinevusi on käsitlenud van Deth ja Scarborough (1995), majandusliku tegevuse on aluseks võtnud Yankelovich kaastöötajatega (1985). Tööväärtusi on seondatud individuaalse käitumise erinevustega nagu osalemine tööturul (Feather 1990), kutsevalik ja töö tulemuslikkus.

Ühtse väärtusteteooria puudumist on kritiseerinud Hechter (1993), kelle käsitluse kohaselt pole seni ühtegi põhjanevat väärtusteteooriat loodud. Ta toob välja neli peamist takistavat tegurit: 1) väärtused võivad esineda erineval kujul, kuid ükski neist pole otseselt vaadeldav; 2) senised teoreetilised käsitlused pakuvad väärtuste ja käitumise seoste kohta vähe seletusi; 3) väärtuste käsitlemine käitumist seletavate põhjustena pole õigustatud niikaua, kuni neid kujundavad protsessid pole selged; 4) arvukad mõõtmisega seonduvad metodoloogia probleemid. Hechter kutsub üles interdistsiplinaarse, uudsetel mõõtmismeetoditel põhineva integreeritud teooria väljatöötamisele.

Väärtuste muutumine

Teiseks suureks uurijate ees seisvaks ülesandeks on väärtuste muutumise uurimine. Väärtuste muutumist on käsitletud erinevatest fookustest. Kõigepealt võiks mainida väärtusteprofiili muutuste uurimist maa-, grupi- või indiviiditasandil. Kirjeldatud on mitmesuguseid väärtuste profiili muutusi. Näiteks võivad teatud väärtused profiili sees omada kõrgemaid või madalamaid keskmiste skooride. Kuid samuti on võimalik üldine profiili tõus või langus. Inglehart

(Inglehart 1990), (Inglehart ja Baker 2000) on kirjeldanud põlvkondi läbivat väärtuste nihet Läänes, nimetades seda siirdeks materialistlike väärtuste juurest postmaterialistlike väärtusteni. Sarnaseid tulemusi Euroopas ja Põhja-Ameerikas on saanud ka teised uurijad (Ester jt 1993). Zanders (1992, 1993) kirjeldas samade andmete põhjal muutusi tööväärtustes: mõnedes maades, nagu näiteks Rootsis ja Hollandis, kasvas isikliku arengu väärtustamine. Mugavuse ja materiaalsete elutingimustega seonduvad väärtused ei muutunud kuigi oluliselt. Ruiz-Quintanilla ja Wilpert (1991) uurisid töö tähenduse muutumist. Nad leidsid, et töö tähtsus vähenes Saksa maal kuueaastase perioodi jooksul. Töö tähtsuse vähenemise kõrval kasvas vaba aja väärtustamine. Töö ekspressiivset külge väärtustati kõrgemalt ja obligatoorsest madalamalt. Nende muutuste ulatus polnud siiski kuigi suur. Sarnane ameerika uurimus (England 1991) andis erinevaid tulemusi: kuigi töö tähtsus tervikuna vähenes, väärtustati kõrgemalt pigem majanduslikke kui ekspressiivseid momente. Topalova (1994) uuris bulgaarlasi aastatel 1977–1990. Ta leidis, et ei muutu mitte töö tähtsus, vaid selle erinevatele aspektidele omistatud tähendus. Kasvavat tähtsust omistati töö instrumentaalsetele momentidele, eriti kindla ja stabiilse tuleviku kindlustamisele. Rappensberger ja Maier (1995) on uurinud väärtuste muutumist juhtideks pürgijate kutsegrupi seas ühiskondlike muutuste taustal.

Teiseks võib vaadelda väärtuskeskooride erinevust uuritavas valimis. Taoline variatiivsus ei avaldu väärtuste profiilis, vaid tuleb ilmsiks alles siis, kui valim on jagatud väiksemateks osadeks nagu grupid ja/või inividid. Moderniseerumistooria põhjendab seda individualiseerimisprotsessiga, mis viib väärtuste fragmenteerumiseni ja vähendab üldist homogeensust ühiskonnas. Väärtusi kujutatakse pigem individuaalsetel valikutel ja eelistustel kui traditsioonilistel institutsioonidel (näiteks kirik) põhinevatena.

Kolmandal kohal on väärtuste (või nende mõõtmise aluseks olevate väärtushinnangute) vaheliste seoste muutumine. Ühed väärtused võivad võrreldes teistega kaotada oma tähtsuse, sellal kui teised olulisemaks muutuvad. Väärtuste erinevused võivad samuti muududa. Taolisi struktuurseid muutusi võib samuti seletada moderniseerumisega. Mõningad mineviku olulised väärtused on praeguseks kaotanud oma tähtsuse ja ei seonu enam teistega. Nad pärinevad institutsionaalsetest väärtuste süsteemidest. Sellise hüpoteesi on

empiirilisel tõestanud Inglehart (1990), Ester jt (1993), Inglehart ja Baker (2000).

Muutuste uurimisel on oluline muutuste suund. Mõned uurimused on keskendunud profiilide sarnasusele ja erinevustele ajas. Sedalaadi muutusi on uurinud Zanders (1992) ning Rappensberger ja Maier (1995).

Väärtuste struktuuri uurimisel on tulemuste seletamiseks tarvilikud teoreetilised käsitlused, mis osutaks muutuste põhjustajatele ja tagajärgedele nii ühiskonna kui inimese jaoks. Moderniseerumisteooria (Ester jt 1993) on osutanud väärtuste muutusi põhjustavatele tingimustele ühiskonnas. Nevitte ja Inglehart (1995) viitavad väärtuste muutuste tagajärgedele, mis avalduvad näiteks majandusliku koostöö või sotsiaalse integratsioonina. Teooriast lähtuv tööväärtuste uurimine on siiski harv. Erinevad autorid on välja pakkunud seletusi väärtustele vanuse (elutsükel) ja kohordi (põlvkond) (England 1991, Ruiz-Quintanilla ja Wilpert 1991) või majandusliku arengu ja tööjõu terminites (nt Topalova 1994). Väärtuste erinevuste põhjusi ja muutusi kirjeldavad teooriad on endiselt välja arendamata, seda eriti grupi ja indiviiditasandil asetleidvate muutuste osas.

Sellise uurimisfookuste paljususe juures kerkib küsimus erinevate uurimuste tulemuste seostamisest. Otsene erinevate uurijate poolt kasutatud mõistete ja tulemuste integratsioon ei ole alati võimalik.

Väärtuste seosed tööga

Töö ja selle tulemuste optimeerimiseks on laias laastus kaks varianti. Esimene põhineb töötajate valikul ja neile sobiva töö leidmisel. Näiteks sobivate väärtustega inimeste valik teatud töö tegemiseks, teatud väärtustega inimestele sobiva töö leidmine, sarnaste väärtustega inimeste kokkutoomine. Teine käsitlus põhineb väärtuste muutmisel hariduse või propaganda abil. Taolise tegevuse eesmärgiks on ühtsete väärtuste kujundamine või homogeensuse suurendamine gruppis. Mõlemad käsitlused põhinevad eeldusel, et väärtustel on mõju inimese tööalasele tegevusele. Väärtusi käsitletakse motivaatoritena ja nendes nähakse abi positiivsete töötulemuste saavutamisel. Ühtsetes väärtustes nähakse vastuolude vältimise ja koostöö suurendamise allikat.

Väärtuste muutmist on seni vähe käsitletud. Erinevalt hoiakutest peetakse väärtusi suhteliselt püsivateks. Seetõttu on püütud muuta rohkem hoiakuid kui väärtusi. Siiski võib märkida kahte valdkonda, kus — vastupidi — on proovitud muuta väärtusi. Üheks valdkonnaks on pere ja kodu, kus on püütud mehe ja naise rolle kodutöodes ümber väärtustada. Ka organisatsioonides on üritatud luua uudset töökultuuri. Kuigi enamuses perekonda ja tööd käsitlevates uurimustes pole väärtused keskseks uurimisobjektiks olnud, on ikkagi lähtutud eeldusest, et neid on tõepoolest võimalik muuta. Selle kinnituseks pole kuigipalju tõendeid. Sama ilmneb haridussfääris, nt Hollandi kooliõpilaste seas läbiviidud uurimus näitas, et kooliõpilastel olid traditsionaalsed ja püsivad ettekujutused nii tasustatud kui kodustest töödest (Roe ja Ester 1999). See kinnitab teooriat, et sotsialiseerumise käigus omandatud väärtused on püsivad ning väärtused teisenevad põlvkondade kaupa uuelaadsete sündmuste ja elutingimuste mõjul. Siiski on täpsemate mehhanismide kohta vähem infot. Kultuuri on defineeritud väärtuste kaudu. Kultuur muutub siis, kui muutuvad väärtused. Ka selle väite kohta on vähe tõendusmaterjali. Väärtused võivad olla väga püsivad ning leida kinnitust pigem igapäevaste tegevuste ja kaasinimeste poolt kui mõne piiratud ulatuse ja kestusega välise sekkuja poolt.

Tööväärtuste loomulikku teisenemist võib kirjeldada sotsiaalsete tingimuste muutumise kaudu. Näiteks noorte inimeste tööteel kogitud raskused võivad mõjutada ka nende tööväärtusi. Inimesed hindavad isiklikust olukorrast tulenevalt ümber oma suhtumist töösse, kuid samaaegselt on see takistuseks nende tööjõuturule naasmisel. Taolisel juhul oleksid abiks väärtuste muutumist ärahoidvad meetmed.

Üheks huvitavamaks tööväärtuste teooriaks on Erezi ja Earley (1993) kultuurilise enesepresentatsiooni teooria, mis vaatleb, mil viisil säärased kultuurilised faktorid nagu väärtused põhjendavad juhtimisvõtete nagu eesmärgiseadmine, töö rikastamine, kvaliteediringid ja tulemuspalk erinemist oma tulemuslikkuselt konkreetsetes maades. See teooria käsitleb väärtusi vahendavate muutujatena. Näiteks kollektivistlikes kultuurides osutusid diferentsid tasustamises väheefektiivseteks, kuna nad toetusid individualistlikele püüetele. Selline teooria on näidanud oma praktilist väärtust kultuuriliselt heterogeensetes tingimustes töötavate inimeste seas.

Kuigi Eestit on üldlevinud arusaamade kohaselt peetud lääneliku kultuuritaustaga maaks, võib arvata, et sotsialismiperioodi läbimine ei ole möödunud oma jälgi jätmata. Bardi ja Schwartz (1996) leidsid, et kommunistlik kord on väärtuse tähenduste muutmise kaudu muutnud ka väärtustevahelisi seoseid Ida-Euroopa maades. Väärtused on üsna püsivad, veel aastaid kommunismi kokkuvarisemise järel tõlgendavad inimesed sotsiaalmajanduslikke nähtusi sotsialismi ajal väljakujunenud tõlgendusskeemide kohaselt. Väärtuste tähenduste muutumine võib võtta aastaid isegi dramaatiliste sotsiaalsete muutuste taustal.

Väärtuste teisenemine peegeldab kahte protsessi. Ühelt poolt võivad inimesed elusündmuste mõjul muuta väärtustele omistatud tähendusi. Kui taoline protsess täiskasvanute seas üldse aset leiab, siis on see Schwartzi hinnangul üsna aeglane. Kiirem on see protsess siis, kui uue tähendusega väärtuste ja muutunud elutingimuste käigus väljakujunenud noorem põlvkond asendab vanema.

Erinevate faktorite mõju kutseväärtustele on käsitlenud Johnson (2001). Ta liigitas võimalikud mõjurid nelja gruppi: välised tasud kujutavad endast instrumentaalseid ja staatusega seonduvaid hüvesid, mis võivad avalduda sissetulekute, karjääris edenemise ja prestiižina; seesmisel tasul peegeldavad huvi töö vastu ja tulevate tööülesannete tähendusest, hõlmates õppimispotentsiaali ja loovust; altruistlikud tasud kujutavad endast teiste inimeste aitamist või ühiskondliku panuse andmist; sotsiaalsed tasud on interpersonaalsed. Viimaste all mõeldakse häid suhteid kaastöölisega, võimalusi sõprust sõlmida ja suhelda, töötamist inimeste seas üldisemalt. Mortimer ja Lorence (1995) kirjutavad, et tööorientatsioone enim kujundavateks teguriteks on organisatsiooni struktuuri ja töökogemuste kõrval ka rahvustevahelised ja kohortidevahelised erinevused ning sugu ja rass.

Teoreetilises lähenemises ja empiirilises metodoloogias oleme lähtunud Kluckhohnist (Kluckhohn ja Strodtbeck 1961) alguse saanud väärtuste kui motiveerivate abstraktsioonide käsitlusest, mida on hiljem edasi arendanud Rokeach (1973) ja Schwartz (1992, 1994). Kuna väärtuste puhul on tegemist keeruliste nähtustega, mida pole võimalik üksikuid arvamusi fikseerivate indikaator-küsimustega piisavalt uurida, siis käsitleme oma analüüsis väärtusi lähedastest indikaatoritest koosnevate orientatsioonidenä. Oma teoreetilist lähenemist oleme täpsemalt kirjeldanud mujal (Titma ja

Rämmer 2001). Käesolevas peatükis püüame pilku heita seni suhteliselt vähe uuritud valdkonnale — väärtusi kujundavatele teguritele.

Tööorientatsioonide analüüsi püstitus

Uurimisprobleem ja põhihüpoteesid

Svynarenko (2001) jagab möödunud sajandi teisel poolel produktiivses eas olnud põlvkonnad vastavalt nõukogude ühiskonda kujundanud ajaloolistele teguritele nelja gruppi. Enne 1939. aastat sündinute põlvkonda nimetab ta "Stalini aja" põlvkonnaks, aastatel 1940–1949 sündinuid "sulaaegseks" põlvkonnaks, aastatel 1950–1972 sündinuid "stagnatsioonijaja" põlvkonnaks ning umbes aastatel 1972–1977 sündinuid "perestroika" põlvkonnaks. Näeme, et Svynarenko poolt postsotsialistliku Ukraina kirjeldamiseks loodud klassifikatsioon toob ka meie respondentide ühiskondlikku elu kujundanud tegurid selgelt välja.

Meie poolt analüüsitud 1940. aastate kohordi respondentide töömaailm erines vanuseni 43 aastat põhimõtteliselt üheksakümnen datel aastatel kolmekümnenda eluaasta ületanud turumajanduse kohordi omast. Töömaailma kujundanud tegurite iseloomust lähtuvalt võib eeldada olulisi kohortidevahelisi muutusi põhilisi tööorientatsioone mõjutavates faktorites. Eelnevatest analüüsides (Saarniit 1998, Titma ja Rämmer 2001) teame, et tööorientatsioonide profiil on jäänud mõlemal kohordil sarnaseks. Juba 1966. aastal keskkooli lõpetamisel saadud tulemused olid üsna lähedased ameerika noorsoouurija Morris Rosenbergi tulemustele USA keskkooli lõpetajate kohta (Rosenberg 1957). Hüpooteese püstitama asudes järgime me varasemates analüüsides (Titma 1984, Titma ja Kenkmann 1982, Titma ja Rämmer 2001) ilmnenu kolme peamist töö kaudu avaldunud suundumust: orientatsioone eneseteostusele, sotsiaalsele tunnustusele ja karjäärile.

Eelnevad analüüsid on näidanud, et sotsialismi tingimustes oli orientatsioon eneseteostusele sotsiaalse seisundi ja päritoluga väga nõrgalt seotud. Teisiti öeldes on eneseteostuse puhul tegemist eeskätt teiste väärtushinnangutega seonduva väärtusteadvuse komponendiga. Sotsialistliku majandussüsteemi lagunemisele järgnenud üleminekuaja karmid olud ning konkurentsisuhtel põhinev turu-

ühiskonna teke kujundasid 1990. aastatel hilisema kohordi respondentide seas hoopis pragmaatilisema lähenemise töövõimaluste hindamisele. Võiks eeldada, et orientatsioon eneseteostusele väljendub eeskätt intellektuaalsemas keskkonnas kasvanud noorte juures. Seega peaks töøjõuturul põhinevas ühiskonnas vanemate kõrgem haridus taolise tööorientatsiooni formeerumisel oluliseks osutuma.

Hüpotees 1: Vanemate kõrgem haridustase suurendab tõenäosust eneseteostuse orientatsiooni kujunemiseks hilisemas kohordis.

Eneseteostuse orientatsiooni keskseks momendiks on suundumus intellektuaalsele arengule. Võib eeldada, et ühelt poolt nii nooremas eas õppimiseks tehtud pingutused ja saavutatud paremad tulemused kui ka vastavad väärtushinnangud võivad suure tõenäosusega avalduda hilisemas elus edasipüüdlikkusena. Ka enesetäiendamine töö kõrvalt viitab jätkuvale enesearendamisele. Nendest aspektidest lähtuvalt ei tohiks taolises üldisemas väärtusteadvuse orienteerituses kohortidevahelisi erinevusi esineda.

Hüpotees 2: Hariduse ja töö väärtustamine isiksuse arengus suurendab tõenäosust eneseteostuse orientatsiooni kujunemiseks mõlemas kohordis.

Vaadeldav tööorientatsioon ei ole seotud välise töömaailma keskkonna faktoritega, tema stabiilsus põhineb väärtusteadvusel. Hariduse mõju avaldub siin eeldatavasti nii inimkapitali kui ka kultuurilise kapitali dimensioonides. Juhul kui hinnangud tööväärtustele on jäänud läbi aja püsivateks, on vaadeldava orientatsiooni aluseks olevad väärtushinnangud järelikult välja kujunenud juba nooremas eas. Näiteks 1940. aastate kohordi seas tehtud analüüsid näitasid, et orientatsioon eneseteostusele oli välja kujunenud juba keskkooli lõpetamisel (Titma ja Rämmer 2002).

Hüpotees 3: Eneseteostuse väärtustamine varasemal eluperioodil suurendab tõenäosust tugevama eneseteostuse orientatsiooni väljakujunemiseks mõlemas kohordis.

Inimesi omavahel suhtlema motiveerides on sotsiaalne tunnustus üks olulisemaid ühiskonna funktsioneerimise alustalasid. Kuivõrd ajalooliselt on avalik elu olnud meeste pärusmaaks, siis võib eeldada, et mehed peavad tööd üheks peamiseks sotsiaalse tunnustuse saavutamise vahendiks. Eriti peaks taoline suundumus ilmnema turumajandusliku kohordi esindajate seas, sest reformide käigus avanesisid neile varasematega võrreldes hoopis laialdasemad võima-

lused tunnustuse saavutamiseks. Nivelleerivas nõukogude ühiskonnas olid teatud elukutsete esindajad muudetud sõltumata nende tegelikust tööpanusest ametliku propagandistliku tunnustuse objektiks. Sageli polnud tegemist mitte töösaavutuste eest saadud sotsiaalse tunnustusega, vaid esiletõstmisega ametliku ideoloogia poolt. Ometi võib ka sotsialismi ajal parimas tööeas olnud kohordi puhul eeldada, et ka sel ajal olid just mehed enam orienteeritud vahetust töökeskkonnast saadavale tunnustusele.

Hüpotees 4: Mehed on suurema tõenäosusega orienteeritud sotsiaalsele tunnustusele.

Nõukogude ühiskonnas, kus olid selged erinevused kaasinimeste ja ametliku ideoloogia poolt antava tunnustuse vahel, olid paremast haridusest tulenevat positsiooni omavad inimesed ametlikule tunnustusele vähem orienteeritud. Vähem arenenud keskkonnas töötajad olid ametliku propaganda poolt paremini mõjutatavad. Turumajanduse tingimusteski on selge vahe töökaaslaste seas saavutatud ja ettevõtete omanike poolt antava tunnustuse vahel. Ka ei ole vaimse töö tegijatel suhted tööandjaga praegu enam nii lõdvd nagu sotsialismi tingimustes, kus polnud alati võimalik iga inimese konkreetset tööpanust välja tuua. Turumajanduslikus ühiskonnas väljendub tööandjapoolne tunnustus kõige rohkem just töö tasustamise kaudu. Ka ei peaks majandusreformide käigus endale presitiivse positsiooni kindlustanud ettevõtjad olema ühe suurimaid sissetulekuid saava grupina (Murakas ja Trapido 1999) orienteeritud tööst saadavatest tasudest tulenevale sotsiaalsele tunnustusele, sest saavutatud positsioon annab neile niigi sellise majandusliku võimu, millest nad lapsepõlves enamjaolt unistadagi ei osanud.

Hüpotees 5: Kõrgem sotsiaalne seisund vähendab tõenäosust tööst saadava sotsiaalse tunnustuse järele.

Komsomoli kuuluvust on tõlgendatud väga erinevalt. Ka Eestis oludes võib sellele küsimusele erinevate nurkade alt läheneda. Kui Hruštšovi "sula" aegsetel 1960. aastatel režiimi kontrolli lõdvenes, tekkis tollal komsomoli astumise ikka jõudnud 1940. aastate kohordis lootus, et elu läheb paremaks ja nõukogude ideoloogia poolt propageeritud ideaalid võivad kujuneda igapäevaelu aluseks. See tõi komsomoli avalikust elust huvitatud noori. Siiski ei õnnestunud komsomolil tollal väga suurt kandepinda saavutada, Eestis astus sinna umbes 60% õpilastest. Teisalt hakkas 1960. aastate kohordis

ligi 90%-ni jõudnud kuuluvus komsomoli 1980. aastatel uuesti langema. Nõukogude režiimi stagneerumine oli niivõrd ilmne, et seni varjatud kujul ilmnenu vastuseis muutus kohati lausa avalikuks. Kuivõrd komsomol kujutas endast siiski monopoolses seisundis noorsoo organisatsiooni, siis oli enamik vastavas eas avalikust elust huvitatud ja suhtlemisele orienteeritud noortest sunnitud end paratamatult selle organisatsiooni kaudu realiseerima.

Hüpotees 6: Kuuluvus komsomoli suurendab tõenäosust tööst saadava sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni kujunemiseks.

Karjääri tähendus oli nõukogude ühiskonnas ambivalentne. Ühelt poolt vastandas ametlik propaganda põlualusele isikukesksele arusaamale elust kollektiivi. Ühiskonda käsitleti kui indiviidi anti-poodi. Teisalt aga kujundati institutsionaalselt välja kindel ametiredelite süsteem, mille ülemised astmed viisid süsteemile ustavaks peetava nomenklatuuri hulka. Seetõttu leidis ka karjääriga seonduv 1940. aastate kohordis valdavalt negatiivse hinnangu. Suhteliselt vähesed respondendid olid juba küllalt noores eas selgelt orienteeritud karjäärile, mis väljendus nii ametliku seisundi kui ka võimu ja selles edasijõudmise väärtustamises.

Hüpotees 7: Eelnev ametliku positsiooni ja võimu väärtustamine suurendab tõenäosust karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks sotsialismiaja kohordis.

Karjääri tähendus seondub turuühiskonnas peamiselt tööalase edukusega kaasneva materiaalse ja sotsiaalse tunnustusega. Eduka töökarjääri all ei mõelda mitte formaalselt ametiredelil edasijõudmist, vaid tõise tegevusega kaasnevat materiaalist ja sotsiaalset edu.

Hüpotees 8: Materiaalse ja sotsiaalse tunnustuse väärtustamine suurendab tõenäosust karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks turuühiskonna kohordis.

Vastandina sotsialismi tingimustele, kus eduka karjääri all mõisteti ametiredelil edasiliikumist ja väärtustati eeskätt nomenklatuuri jõudmisest ja selles edenemisest tulenevaid võimalusi, põhineb orienteeritus karjäärile turuühiskonnas suurel määral elus paremini edasi jõuda võimaldavate vahendite väärtustamisel.

Hüpotees 9: Oma võimete hindamine ja suhtlemise väärtustamine suurendab tõenäosust karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks turuühiskonna kohordis.

Andmestiku kirjeldus ja metoodika

Kuna tehniliselt ei olnud 1940. aastate kohorti kuuluvate respondentide koolilõpetamisel fikseeritud andmed nende viimase etapi andmetega indiviiditasandil ühendatavad, siis põhinevad kahe põlvkonna võrdlusel tehtavad analüüsid ühelt poolt 1940. aastate kohordi kolmanda ja neljanda etapi andmetel, mil respondendid olid vastavalt 31- ja 43-aastased ning teiselt poolt 1960. aastate kohordi esimese ja neljanda etapi andmetel, mil respondendid olid vastavalt 18- ja 32-aastased.

Meie kohortidevahelised analüüsid baseeruvad ainult eestlaste võrdlusel, venekeelsed respondendid on hilisema kohordi seast varasemaga parema võrreldavuse saavutamiseks välja jäetud. Kuna erinevates kohortides oli eri etappidel kasutusel mõnevõrra erinev metoodika ja kõik küsimused polnud otseselt võrreldavad, siis jagasime võimalikud tööorientatsioonid prognoosivad sõltumatud tunnused nelja sisuliselt erinevasse gruppi:

- 1) kasvukeskkonna tunnused (sünnikoht: maa/linn; kodu: vanematega seonduv; sõbrad; sugu);
- 2) töötee/haridustee (töötee/haridusteeiga loodav keskkond);
- 3) töö enda tunnused (elukutse, kollektiivi suurus, töötingimused, töö iseloom);
- 4) väärtushinnangud (enesearendamise viisid, eluväärtused, enesekesksed uskumused).

Esmalt moodustasime mõlemas kohordis vastavalt respondentide 43. eluaastal (varasem kohort) ja 32. eluaastal (hilisem kohort) järjestuskaaladel fikseeritud tööväärtusi mõõtvate üksikküsimuste põhjal väärtusorientatsioonidena avalduvad faktortunnused (vt täpsemalt Titma ja Rämmer 2001). Regressioonianalüüs võimaldab hinnata ülalmainitud nelja gruppi kuuluvate argumenttunnuste (sõltumatud tunnused) prognoosivõimet endast tööorientatsiooni kujutava funktsioontunnuse (sõltuv tunnus) jaoks selle alusel kui suurt osa funktsioontunnuse varieeruvusest saab väljendada argumenttunnuste varieeruvuse kaudu (vt ka Tooding 1999). Kasutame multinoomset logistilist regressioonianalüüsi, sest erinevalt lineaarsest regressioonist võimaldab see vaadelda samaaegselt mitme sõltumatu tunnuse prognoosijõudu mitmest sõltuvast muutujast koosnevale faktortunnustele. Taolisi mudeleid saab luua analüüsi-paketi *Amos* abil. Sõltumatuid tunnuseid otsisime respondentide

31. eluaastal (varasem kohort) ja 18. eluaastal (hilisem kohort) fikseeritud elutee sündmuste ja väärtushinnangute hulgast ning prognoosisime paketi *Amos* abil nende võimalikku mõju sõltuvate tunnustena avalduvatele väärtusorientatsioonidele (mis moodustati korrelatsioonide põhjal vastavalt siis 43. ja 32. eluaastal fikseeritud tunnustest).

Loomulikult pole kohordid täielikult võrreldavad, sest varasemas kohordis on sõltumatud tunnused fikseeritud kolmekümendate eluaastate alguse aktiivses tööeas, hilisemas kohordis kooli lõpetamisel. Seega ei ole näiteks töö enda tunnusjooni 1960. aastate kohordi tööorientatsioonide prognoosimisel sõltumatute tunnustena kasutatud.

Tööorientatsioonide võrdlev analüüs

Orientatsioonide dünaamika kohortide lõikes

Kuna mõlema põlvkonna väärtushinnangute jaotuste esitust on mitmel pool varem vaadeldud (näiteks Титма 1969, Titma ja Helemae 1996, Titma ja Rämmer 2001), siis peatume alljärgnevalt vaid orientatsioonide dünaamikal. Dünaamika all mõistame nii kvalitatiivseid kui kvantitatiivseid muutusi tööorientatsioonides. Kui esimesel juhul kuuluvad üldisemasse orientatsiooni vanuse kasvades erinevad väärtushinnangud (lisad 1.1, 1.2 ja 1.3), siis teisel juhul võib tööorientatsiooni kuuluvate väärtushinnangute tugevus aja jooksul vägagi muutuda, samuti võime täheldada kohortidevahelisi erinevusi hinnangute tugevuses (tabel 1).

Alustame tööorientatsioonide ülevaadet **eneseteostuse orientatsioonist**, mis varasema kohordi liikmete seas oli enamlevinud ja kõige kõrgemalt hinnatud (Titma ja Rämmer 2001). Täpsed muutused eri vanuses eneseteostuse orientatsiooni kuulunud indikaatorküsimustes on kohortide lõikes ära toodud lisas 1.1. Tabelist 1 näeme, et võrreldes varasema kohordiga on eneseteostuse aspekte hilisemas kohordis mõnevõrra madalamalt väärtustatud. Siiski peab mainima, et kui 1940. aastate kohorti iseloomustas respondentide vanuse kasvades eneseteostuse orientatsiooni kuuluvatele indikaatoritele omistatud tähtsuse vähenemine, siis hilisema põlvkonna seas on vastavad väärtushinnangud olnud hoopis püsivamad. See-

juures on peamised muutused 1960. aastate kohordi puhul on aset leidnud 28. ja 32. eluaasta vahel. Ühelt poolt on vanuse kasvades veidi vähenenud meeldiva alaga tegelemise väärtustamine, teisalt peetakse natuke olulisemaks erialaste teadmiste ja oskuste täiendamist. Taoline väärtusorientatsiooni transformatsioon võiks olla märgiks ühiskondlike muutustega kaasnenud töömaailma mõningast pragmatiseerumisest.

Levikult järgmiseks tööorientatsiooniks oli varasemas kohordis **suundumus sotsiaalse tunnustuse saavutamisele** töö kaudu. Täpsed sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni struktuuri nihked kohortide lõikes on ära toodud lisas 1.2. Tabelist 1 näeme, et suuri kohortidevahelisi erinevusi orientatsiooni väärtustajate arvukuses pole. Kui varasemas põlvkonnas suurenes hilisemaks eluperioodiks hea teenistuse ja rahuliku tuleviku kindlustamise tähtsus ja sõprade tunnustuse olulisus vähenes, siis hilisemas põlvkonnas vähenes kuni 28. eluaastani ühiskonnale kasutoomise tähtsus, samuti ei peetud vanuse kasvades teistega suhtlemist enam nii oluliseks kui noorem eas. Oluline struktuurne muutus hilisema kohordi puhul oli varem karjäärorientatsiooni kuulunud sõprade tunnustuse lisandumine sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni 32. eluaastaks. Ühtlasi kasvas respondentide silmis ka sõprade tunnustuse tähtsus.

Kõige vähem oli varasema kohordi seas levinud **orientatsioon karjäärile**, teisiti pole see ka hilisema kohordi seas. Täpsed karjäärorientatsiooni struktuuri nihked kohortide lõikes on ära toodud lisas 1.3. Kui 1940. aastate kohordis kooli lõpetamisel karjäärorientatsiooni ei ilmnenud ja vanuse kasvades läbis ta struktuur mitmeid muutusi, siis turumajanduse kohordis koosneb ta püsivatest tööväärtustest. Analoogselt varasema kohordiga on selles orientatsioonis kõige kõrgemalt väärtustatud rahuliku tuleviku kindlustamine ning selle tähtsus vanuse suurenedes kasvab. Samuti on koos vanusega kasvanud hea teenistuse väärtustamine. Sarnaselt sotsialismiaja kohordiga on kõige madalamalt väärtustatud positsiooni saavutamist ja ametialast tõusu.

Tabel 1. Nõuded ideaalsele elukutsele (%) (VAR — varasem; HIL — hilisem kohort)

		Kohort ja vanus eri etappidel								
		VAR	HIL	VAR	HIL	VAR	HIL	VAR	HIL	VAR
Elukutse peab võimaldama ...		18	18	21	22	25	28	31	32	43
... pidevat enesetäiendamist ja silmaringi laiendamist	1	90	35	80	36	65	37	44	36	40
	2	10	56	18	55	34	55	54	56	54
	3	0	8	2	9	1	7	2	7	5
	4	–	1	–	0	–	1	–	1	1
... hästi teenida	1	29	37	42	46	24	55	36	54	43
	2	61	55	51	49	66	42	58	44	52
	3	10	7	7	5	10	3	6	2	5
	4	–	1	–	0	–	0	–	0	0
... olla tuttavate ja sõprade seas hinnatud	1	43	14	26	9	10	5	11	10	20
	2	46	48	51	32	59	31	62	44	53
	3	11	34	23	43	31	51	27	37	23
	4	–	4	–	16	–	13	–	9	4
... kindlustada rahulikku ja stabiilset tulevikku	1	23	34	20	36	10	44	20	56	35
	2	48	54	48	48	52	48	59	40	52
	3	29	11	33	13	38	7	21	4	11
	4	–	1	–	3	–	1	–	0	2
... saavutada positsiooni ja prestiiži ühiskonnas	1	9	7	11	1	4	2	4	2	5
	2	42	31	47	12	45	15	45	15	30
	3	49	52	43	54	51	59	51	61	51
	4	–	10	–	33	–	24	–	22	4

Tabel 1 (järg)

		Vanus eri etappidel								
Elukutse peab võimaldama ...		18	18	21	22	25	28	31	32	43
... suhelda inimestega	1	–	34	–	34	–	27	–	22	–
	2	–	55	–	51	–	58	–	58	–
	3	–	10	–	14	–	14	–	19	–
	4	–	1	–	1	–	1	–	2	–
... olla kasulik ühiskonnale/rahva- majandusele	1	51	24	27	19	14	11	18	–	7
	2	40	52	48	54	64	53	67	–	41
	3	9	21	25	22	22	31	15	–	33
	4	–	3	–	5	–	5	–	–	19
... tõusu ametiredelil	1	–	11	–	4	3	6	4	5	3
	2	–	42	–	27	34	33	36	33	22
	3	–	42	–	55	63	52	60	53	51
	4	–	5	–	14	–	9	–	10	24
... teha puhast ja füüsiliselt kerget tööd	1	15	14	11	10	–	5	6	8	6
	2	42	36	46	31	–	29	34	29	29
	3	43	40	43	40	–	48	60	51	42
	4	–	10	–	19	–	18	–	12	23
... erialaste teadmiste ja oskuste pidevat täiendamist	1	–	35	–	35	–	34	–	40	–
	2	–	52	–	55	–	55	–	54	–
	3	–	12	–	9	–	10	–	5	–
	4	–	1	–	1	–	1	–	0	–
... tegelda meeldiva alaga	1	–	51	–	51	–	53	–	42	–
	2	–	45	–	43	–	44	–	52	–
	3	–	4	–	5	–	3	–	5	–
	4	–	0	–	1	–	0	–	0	–
... näha oma töö resultate	1	–	35	–	42	–	44	–	–	–
	2	–	53	–	49	–	50	–	–	–
	3	–	11	–	8	–	6	–	–	–
	4	–	1	–	1	–	0	–	–	–

Tabel 3 (järg)

		Vanus eri etappidel								
Elukutse peab võimaldama ...		18	18	21	22	25	28	31	32	43
... mõningat vabadust tööaja kasutamisel	1	–	14	–	20	–	20	–	14	–
	2	–	50	–	46	–	50	–	44	–
	3	–	32	–	29	–	27	–	37	–
	4	–	4	–	5	–	3	–	5	–
... olla kasulik teistele inimestele	1	–	36	42	36	33	26	38	26	33
	2	–	55	49	53	56	64	56	61	58
	3	–	8	10	10	11	9	6	13	8
	4	–	1	–	1	–	1	–	1	1
... luua ja olla originaalne	1	56	18	43	22	29	26	28	20	19
	2	36	42	45	40	57	44	56	48	55
	3	8	35	12	31	14	26	16	27	21
	4	–	5	–	7	–	4	–	5	5
... kasutada oma võimeid	1	79	41	78	42	74	45	66	39	50
	2	18	51	20	50	26	52	33	56	47
	3	3	7	2	8	0	3	1	5	3
	4	–	1	–	0	–	0	–	0	0
... juhtida inimesi	1	10	–	9	–	4	–	3	–	6
	2	31	–	31	–	23	–	25	–	26
	3	59	–	61	–	73	–	72	–	46
	4	–	–	–	–	–	–	–	–	22

1 – väga tähtis nõue

2 – üsna oluline

3 – ei ole eriti oluline

4 – tähtsusetu nõue

Tööorientatsioonide prognoosimine varasema eluperioodi tunnuste kaudu

Tööorientatsioonide väljakujunemise tõenäosusust prognoosivate tegurite väljaselgitamisel on oluline silmas pidada, et varasema kohordi seas prognoosivad keskeaks välja kujunenud orientatsioone kolmekümnendate aastate vanuses fikseeritud tunnused, hilisema kohordi seas otsime võimalikke prognoosivaid tunnuseid keskkooli lõpus 18-aastaselt fikseeritud elusündmuste ja hinnangute seast.

Kuigi 1940. ja 1960. aastate põlvkonna puhul koosnesid orientatsioonid mõnevõrra erinevatest tööväärtustest (vt lisad 1.1, 1.2 ja 1.3), ei saa siiski öelda, et need oleksid olnud sisuliselt väga erinevad. Seda kinnitavad ka meie tulemused, kus vastavate orientatsioonidega seonduvad tööväärtused ise on olulisteks orientatsioonide prognoosivateks tunnusteks ehk prediktoriteks.

Alustame oma ülevaadet **eneseteostuse** orientatsiooni prognoosivatest tunnustest. Varasemas kohordis moodustasid eneseteostuse orientatsiooni 43-aastaselt antud kõrgeid väärtushinnangud loovusele ja originaalsusele, oma võimete kasutamisele ja pidevale enesetäiendamisele. Hilisemas kohordis kuulusid eneseteostuse orientatsiooni kõrgeid väärtushinnangud pidevale enesetäiendamisele, erialaste teadmiste ja oskuste pidevale täiendamisele, meeldiva alaga tegelemisele, võimalusele töötada loominguliselt ja oma võimete kasutamisele (lisa 1. 1).

Esimese sõltumatute tunnuste grupina vaatleme **kasvukeskkonna tunnuste** gruppi (tabel 2). Veidi üllataval kombel ei osutunud sellesse gruppi kuuluvad sünnikoha ning koduga seonduvad tunnused oodatud tugevusega prognoosijateks. Varasema kohordi seas ei ilmnenud eneseteostuse orientatsiooni prognoosivaid kasvukeskkonna tunnuseid. Hilisema kohordi vastajate vanemate (nii isa kui ema) kõrgem haridustase osutus aga oluliseks eneseteostust prognoosivaks tunnuseks. Samuti on koolilõpetamisel avaramates elutingimustes elanud respondentidel kolmekümnendate eluaastate alguses suurem tõenäosus eneseteostuse väärtustamiseks.

Tabel 2. Eneseteostuse orientatsiooni prognoosivad tunnused

Prediktor ¹	Sõltumatu tunnus ²	varasem	hilisem
		regressiooni kaal	regressiooni kaal
1	elab oma vanemate eramajas		0,14
1	isal on kõrgharidus		0,12
1	emal on kõrgharidus		0,14
2	VIII klassi lõputunnistuse keskmine hinne		0,16
2	hindas materiaalet olukorda eakaaslastest paremaks		0,20
2	viimase aasta jooksul oli võimalik pühendada palju aega teatri, kontsertide ja näituste külastamiseks		0,25
2	tahaks elada pealinnas		0,30
2	hea hinde saamine nõudis koolis palju tööd		0,25
2	töötab algselt valitud erialal	0,10	
2	õppis peale abiellumist	0,09	
2	hinnang oma võimele mõjutada teiste arvamust	0,11	
2	hinnang oma võimele mõjutada töökliimat	0,15	
2	kavatsus pühendada eneseharimisele	0,22	
4	kavatsus saada teadustöötajaks		0,17
4	peale keskhariduse omandamist plaanib kõrgkooli astuda		0,48
4	õppimise mõtteks on arendada isiksust		0,25
4	õppimise mõtteks on oma võimete arendamine valitud erialal		0,11
4	kultuurielu pakub suurt huvi		0,23
4	tööväärtus: luua ja olla originaalne	0,09	0,37
4	tööväärtus: kasutada oma võimeid	0,17	0,17
4	tööväärtus pidev enesetäiendamine		0,20
4	tööväärtus: erialaste oskuste täiendamine		0,23
4	tööväärtus: näha oma töö resultate		0,16

¹ Sõltuvad tunnused on jaotatud nelja gruppi.

Sõltuv tunnus (tööorientatsioon) on mõõdetud hilisemal kohordil 32 aasta vanuses ja varasemal 43 aasta vanuses.

² Sõltumatud tunnused on fikseeritud mõlemal kohordil 18 aasta vanuses.

1 — kasvukeskkonna tunnused (sünnikoht: maa/linn; kodu: vanematega seonduv; sõbrad; sugu);

2 — töötee/haridustee (töötee/haridusteeaga loodav keskkond);

3 — töö enda tunnused (elukutse, kollektiivi suurus, töötingimused, töö iseloom);

4 — väärtushinnangud (enesetäiendamise viisid, eluväärtused, enesekesk- sed uskumused).

Hoopis rohkem eneseteostust prognoosivaid tunnuseid leidis **töötee ja haridustee tunnuste** seas. Varasemas kohordis kuulusid prediktorite hulka nii algselt valitud erialal töötamine kui ka täiendav õppimine peale abiellumist, hinnangud oma võimele mõjutada nii teiste inimeste arvamust kui ka kliimat töökollektiivis ja kavatsus pühenduda eneseharimisele. Hilisemas kohordis prognoosisid suundumust eneseteostusele kõrgemad hinded põhikooli tunnistusel, heade hinnete saamiseks tehtud töö, enda materiaalse olukorra eakaaslastest paremaks hindamine ja kultuuriüritustel käimine ning eriti soov elada suuremas linnas.

Eneseteostuse prediktoreid varasemas kohordis **töö enda tunnusjoonte** seas ei ilmnenu. Nõukogudeaegses nivelleeritud töömaailmas ei osutunud ei töö iseloom ega töötingimused eneseteostuse orientatsiooni kujunemist prognoosivateks tunnusteks. Hilisema kohordi töötee seisis veel ees, seega seisis neil ees ka praktilised kokkupuuted tööga.

Seevastu ilmnis prognoosivaid tunnuseid arvukalt mitmesuguste **väärtushinnangute** hulgas. Kui sotsialismiaja kohordis prognoosisid orientatsiooni eneseteostusele töö kaudu väärtustunnuste gruppist vaid loovuse ja oma võimete kasutamisega seonduvad tööväärtused, siis orientatsiooni eneseteostusele turumajanduslikes oludes prognoosisid lisaks nendele ka pideva enesetäiendamise ja erialaste oskuste täiendamise ning oma töö resultaatide nägemise väärtustamine. Mõnevõrra on need kohortidevahelised erisused tingitud ka andmekogumisel kasutatud erinevatest indikaatoritest. Lisaks tööväärtustele prognoosisid hilisema põlvkonna seas suuremat tõenäosust olla orienteeritud eneseteostusele veel huvi kultuurielu vastu, enese ja enda võimete arendamine õppimise kaudu ning eriti kavatsus peale keskhariduse omandamist kõrgkooli astuda (tabel 2). Ei välistatud ka teadustöötajaks saamist.

Alljärgnevalt vaatleme, millised tunnused prognoosivad orientatsiooni **sotsiaalsele tunnustusele**. Varasemas kohordis moodustasid sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni 43-aastaselt antud kõrged väärtushinnangud teistele kasulikuks olemisele, heale teenistusele ja sõprade lugupidamisele. Hilisemas kohordis kuulusid sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni kõrged väärtushinnangud sõprade lugupidamisele, teiste inimestega suhtlemisele ja teistele kasulikuks olemisele (lisa 1. 2).

Vaatleme esmalt taas **kasvukeskkonna tunnuste** gruppi kuuluvaid tunnuseid (tabel 3). Olulisimaks prediktoriks on siin kuuluvus komsomoli, mis suurendas tõenäosust sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemiseks mõlemas vanusekohordis. Varasemates töödes oleme näidanud, kuidas respondendi sotsiaalne positsioon prognoosis varasemas kohordis väiksemat tõenäosust sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemiseks. Võrreldes naistega on hilisema kohordi meestel suurem tõenäosus sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemiseks kolmekümnendate eluaastate alguses.

Töö- ja haridustee tunnustest prognoosis varasemas kohordis kõrgemat tõenäosust sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemiseks ainult hinnang oma võimele mõjutada teiste arvamust. Hilisema kohordi seas oli taolisi tunnuseid fikseeritud hoopis rohkem. On tähelepanuväärne, et neil respondentidel, kes veetsid lapsepõlves vaba aega sageli koos vanematega, on suurem tõenäosus ka sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemiseks. Sama efekt ilmnis sõpradega suhtlemise puhul. Tugevat mõju sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemisele avaldas ka hinnang enda organiseerimisvõimetele. Need respondendid, kes olid hinnanud end aja sisustamises eakaaslastest osavamateks, olid suurema tõenäosusega edaspidi rohkem sotsiaalsele tunnustusele orienteeritud.

Orientatsiooni sotsiaalsele tunnustusele prognoosis varasemas kohordis **töö enda tunnusjoonte** seast vaid arvamus, et töö kindlustab rahuliku tuleviku. Hilisema kohordi respondentide seas puudusid taas sellesse gruppi kuuluvad prognoosivad tunnused.

Kõige arvukamalt sotsiaalset tunnustust prognoosivaid tunnuseid leidsime **väärtushinnangute** seast. Huvitav on märkida, et rahulolematust valitud erialaga suurendas varasemas kohordis tõenäosust sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemiseks. Huvi laiema maailma asjade vastu, mis avaldub raadio kuulamise, teleri vaatamise ja lehelugemise tähtsustamises ning meeldivaks pidamises, suurendab sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni avaldumist keskeas. Varasemas kohordis prognoosib tööväärtustest sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni ilmnemise tõenäosust hea teenistuse väärtustamise kõrval veel võimalus olla sõprade seas hinnatud (tabel 3). Viimane on hilisemas kohordis üheks olulisimaks prognoosivaks tunnuseks, jäädes alla vaid võimalusele olla kasulik

ühiskonnale (regressioonikaal 0,46). 1960. aastate kohordis on oluliseks sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni prognoosivaks tunnuseks tööväärtustest veel teiste inimestega suhtlemise väärtustamine. Ühiskondliku töö ja pidudel käimise väärtustamise kõrval prognoosib kõrgemat tõenäosust sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni ilmnemiseks analoogselt varasema kohordi respondentidega veel raadio kuulamise ja teleri vaatamise tähtsustamine. Ka need respondendid, kes leidsid, et õppimise mõtteks on sõprade lugupidamise saavutamine, on edaspidi suurema tõenäosusega sotsiaalsele tunnustuse saavutamisele orienteeritud.

Viimasena vaatame **karjääriorientatsiooni** prognoosivaid tunnuseid. Varasemas kohordis moodustasid karjääriorientatsiooni 43-aastaselt antud kõrged väärtushinnangud rahuliku ja stabiilse tuleviku kindlustamisele, positsiooni saavutamisele ühiskonnas, teiste inimeste juhtimisele ja tõusule ametiredelil. Hilisemas kohordis kuulusid karjääriorientatsiooni kõrged väärtushinnangud heale teenistusele, rahulikule ja kindlustatud elule, positsiooni saavutamisele ühiskonnas ja ametialasele tõusule (lisa 1.3).

Tabelist 4 näeme, et **kasvukeskkonna tunnuste** gruppi kuuluvad tunnused prognoosivad karjääriorientatsiooni ilmnemist peamiselt varasemas kohordis. See pole samas sugugi üllatav, sest varasemas kohordis polnud karjääriorientatsioon kooli lõpetamisel veel välja kujunenud ja omandas stabiilsema struktuuri alles kolmekümnendate eluaastate alguses. On eriti tähelepanuväärne, et kõrge haridustaseme mõju avaldus 1940. aastate kohordis unikaalsel moel. Kuna kõige madalamalt haritud respondendid olid keskharidusega, siis võib öelda, et kõrgharidusega respondentidega võrreldes oli nende seas kõrgem tõenäosus karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks. Naistega võrreldes on nii meestel kui nooruses komсомoli kuulunud suurem tõenäosus karjäärile orienteeruda. Samuti on kõrgema sotsiaalse staatusega gruppi kuulunud ning lapsele lisaharidust anda püüdnud varasema kohordi respondentidel suurem tõenäosus karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks. Hilisemas kohordis prognoosis karjääriorientatsiooni väljakujunemist kasvukeskkonna tunnustest vaid võimalus omaette tuba kasutada.

Tabel 3. Sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni prognoosivad tunnused

Prediktor ¹	Sõltumatu tunnus ²	varasem regressiooni kaal	hilisem regressiooni kaal
1	kuuluvus komsomoli	0,15	0,20
1	kuuluvus kõrgemasse ühiskondlikku gruppi	-0,13	
1	isa sotsiaalne positsioon 30 aastastelt	-0,14	
1	sugu: mees		0,29
2	perekonnas veedeti vaba aega sagedasti koos vanematega		0,17
2	viimase aasta jooksul oli võimalik pühendada palju aega suhtlemisele sõpradega		0,22
2	hinnang oma võimele mõjutada teiste arvamust	0,15	
2	hinnang enda organiseerimisvõimetele võrreldes eakaaslastega		0,32
2	hinnang enda aja planeerimise võimetele võrreldes eakaaslastega		0,21
3	tegelik elukutse kindlustab rahuliku tuleviku	0,12	
4	rahulolu valitud erialaga	-0,12	
4	meeldib raadio, TV ja lehelugemine	0,12	
4	oluline on raadio, TV ja lehelugemine	0,14	
4	ühiskondlik töö on väga tähtis		0,21
4	raadio ja telesaadete jälgimine on väga tähtis		0,23
4	pidudel käimine on väga tähtis		0,21
4	õppimise mõtteks on saavutada sõprade lugupidamine		0,22
4	tööväärtus: sõprade seas hinnatud	0,24	0,40
4	tööväärtus: hästi teenida	0,14	
4	tööväärtus: suhelda inimestega		0,32
4	tööväärtus: olla kasulik ühiskonnale		0,46

¹ Sõltuvad tunnused on jaotatud nelja gruppi.

Sõltuv tunnus (tööorientatsioon) on mõõdetud hilisemal kohordil 32 aasta vanuses ja varasemal 43 aasta vanuses.

² Sõltumatud tunnused on fikseeritud mõlemal kohordil 18 aasta vanuses.

1 — kasvukeskkonna tunnused (sünnikoht: maa/linn; kodu: vanematega seonduv; sõbrad; sugu);

2 — töötee/haridustee (töötee/haridustee loodav keskkond);

3 — töö enda tunnusojooned (elukutse, kollektiivi suurus, töötingimused, töö iseloom);

4 — väärtushinnangud (enesearendamise viisid, eluväärtused, enesekesk-
sed uskumused).

Tabel 4. Karjääriorientatsiooni prognoosivad tunnused

Prediktor ¹	Sõltumatu tunnus ²	varasem	hilisem
		regressiooni kaal	regressiooni kaal
1	kuuluvus komsomoli	0,10	
1	haridustase	-0,23	
1	sugu: mees	0,09	
1	haris esimest last kultuuriliselt	0,09	
1	kuuluvus kõrgemasse ühiskondlikku gruppi	0,17	
1	saab kasutada omaette tuba		0,23
2	hinnang oma võimele mõjutada teiste arvamust	0,15	
2	hinnang enda organiseerimisvõimetele võrreldes eakaaslastega		0,17
2	hinnang enda edukusele õppimises ja ühiskondlikus töös		0,20
2	eelistab ametialast edutamist	0,09	
2	VIII klassi lõputunnistuse keskmine hinne		-0,25
2	õppeedukus praegu		0,23
2	õppeedukus võrreldes klassikaaslastega		-0,23
2	viimase aasta jooksul oli võimalik pühendada palju aega suhtlemisele sõpradega		0,22
2	tahaks elada pealinnas		0,20
4	haridus võimaldab saada suuremat materiaalset iseseisvust		0,25
4	õppimise mõtteks on saavutada sõprade lugupidamine		0,23
4	õppimise mõtteks on elus kergemini läbi lüüa		0,29
4	suhtlemise eesmärgiks on vastastikused teened		0,20
4	ühiskondlik töö on väga tähtis		0,31
4	tööväärtus: tõus ametiredelil	0,13	0,27
4	tööväärtus: juhtida inimesi	0,09	
4	tööväärtus: saavutada positsiooni ühiskonnas	0,22	0,30
4	tööväärtus: hea teenistus		0,27
4	tööväärtus: rahulik ja kindlustatud elu		0,22

¹ Sõltuvad tunnused on jaotatud nelja gruppi.

Sõltuv tunnus (tööorientatsioon) on mõõdetud hilisemal kohordil 32 aasta vanuses ja varasemal 43 aasta vanuses.

² Sõltumatud tunnused on fikseeritud mõlemal kohordil 18 aasta vanuses.

1 — kasvukeskkonna tunnused (sünnikoht: maa/linn; kodu: vanematega seonduv; sõbrad; sugu);

2 — töötee/haridustee (töötee/haridusteeiga loodav keskkond);

3 — töö enda tunnused (elukutse, kollektiivi suurus, töötingimused, töö iseloom);

4 — väärtushinnangud (enesearendamise viisid, eluväärtused, enesekesk- sed uskumused).

Hoopis rohkem prediktoreid leidub **töötee ja haridustee tunnuste** seas. Varasemas kohordis prognoosis kõigi kolme tööorientatsiooni ilmnemise tõenäosust lisaks kaaslaste arvamuse mõjutamisvõimele ka ametialase edutamise eelistamine teistele tööst saadavatele hüvedele. Hilisema kohordi seas olid karjäärorientatsiooni ilmnemise tõenäosust oluliselt prognoosivateks tunnusteks hinnang enese organiseerimisvõimetele võrreldes eakaaslastega ning veelgi rohkem hinnang edukusele õppimises ja ühiskondlikus töös. Samuti prognoosisid karjäärorientatsiooni ilmnemist hilisemas kohordis head võimalused sõpradega suhtlemiseks ja soov elada suuremas linnas. Huvitav on märkida õppeedukuse seost karjääriga. Isegi kui respondendi põhikooli lõputunnistuse hinne oli suhteliselt madal ja ka õppeedukust võrreldes teiste respondentide (klassikaaslastega) ei loetud heaks, hinnati enda õppeedukust abituuriumis heaks.

Karjäärorientatsiooni prognoosivaid tunnuseid kummaski kohordis **töö enda tunnusjoonte** seas ei ilmnenu. See pole ka üllatav, sest varasemas kohordis väärtustati ametiredelil edenemist väga madalalt, hilisema kohordi töötee seisis veel ees.

Arvukalt esines prognoosivaid tunnuseid mitmesuguste **väär-tushinnangute** hulgas. Tõsi, varasemas kohordis prognoosisid karjäärorientatsiooni ilmnemist vaid inimeste juhtimise ja ametiredelil edenemise ning ühiskonnas positsiooni saavutamise hindamine, hilisemas kohordis oli aga prognoosivaid tunnuseid hoopis rohkem. Lisaks kahele viimasena mainitud tööväärtusele prognoosisid 1960. aastate kohordis tõenäosust karjäärorientatsiooni väljakujunemiseks veel kõrged hinnangud heale teenistusele ning rahuliku ja kindlustatud elu tagamisele. Ülalmainitud tööväärtuste kõrval seon-dus hilisemas kohordis karjääriga ka haridus, mille omandamises nähti võimalust suurema materiaalse iseseisvuse saavutamiseks, õppimise mõte seisnes respondentide arvates sageli nii sõprade lugupidamise saavutamises kui ka elus kergemini läbilöömises. Vastastikused teened suhtlemise eesmärgina — selline arusaam oli omane nõukogude ühiskonnale 1980. aastate lõpul. Sotsialismiajal väljakujunenud tutvuste väärtustamine osutus turuühiskonnas oluliseks karjäärorientatsiooni prognoosivaks tunnuseks. Karjäärile orienteerituse ilmnemise suurendas tõenäosust ka ühiskondliku töö kõrge väärtustamine.

Vastused hüpoteesidele ja diskussioon

Meie eesmärgiks oli kahe vanusekohordi väärtusorientatsioonide kujunemist mõjutavate tegurite väljaselgitamine ja omavahel võrdlemine. Multinoomse regressioonianalüüsi abil uurisime, millised nelja sisuliselt erinevasse gruppi kuuluvad nooremas eas fikseeritud tunnused (kasvukeskkonna faktorid, töötee ja haridustee näitajad, töö enda iseloomu kirjeldavad tunnusjooned ning väärtushinnangud) prognoosivad tööorientatsioonide kujunemise tõenäosust samadel respondentidel hilisemas vanuses. Saadud tulemusi interpreteerime varem püstitatud hüpoteesidest lähtuvalt.

Esimeses hüpoteesis väitsime, et vanemate kõrgem haridustase suurendab tõenäosust eneseteostuse orientatsiooni kujunemiseks hilisemas kohordis. Isa ja ema kõrgem haridus osutusid tõepoolest eneseteostuse orientatsiooni avaldumise tõenäosust suurendavateks teguriteks. Võib arvata, et ainuüksi kõrghariduseni jõudmine nõudis vanematelt nii enesetäiendamist kui ka loovust oma võimete kasutamisel. Suure tõenäosusega iseloomustavad algatusvõimet nõudvad tööülesanded pigem kõrgharidusega inimeste tööd. Selle loogika järgi ei piirdunud taolised tegevused vaid igapäevase tööga, haridusest tulenevaid eeliseid kasutati ka koduse elu korraldamises. Kõrgema haridusega vanemad püüdsid oma lastest endale võrdväärseid järglasi kasvatada. Haridus oli üheks väheseks ressursiks, mida õnnestus nõukogude ühiskonnas akumulierida. Õppeedukusele koolis ei pööratud mitte ainult erilist tähelepanu, vaid sageli otsiti lapse täiendavaks arendamiseks ka lisavõimalusi. Lisaks koolist saadavale haridusele püüti lastele otsida täiendavaid võimalusi näiteks võõrkeeke omandamiseks või pandi neid mingisse huvialaringi, kus nad said enda isiksust ja võimeid arendada. Suure tõenäosusega omandasid haritud vanemate lapsed hiljem ka kõrghariduse. Sel moel kindlustavad kõrgelt haritud vanemad ühiskonna hariduslikku taastootmist.

Teises hüpoteesis väitsime, et hariduse ja töö väärtustamine isiksuse arengus suurendab tõenäosust eneseteostuse orientatsiooni kujunemiseks mõlemas kohordis. Tõepoolest, mõlema kohordi respondentide seas suurendasid vastavad tunnused eneseteostuse orientatsiooni avaldumise tõenäosust. Varasema kohordi eluteed ei iseloomustanud taolised pikaajalised õpingud nagu on iseloomulik

sajandivahetusele. Õppimine pärast abiellumist ei olnud nõukogude ajal eriti sage nähtus ning nõudis tõsist motiveeritust eneseteostusele, sest kõrgem haritus ei olnud tollases ühiskonnas eriliseks elukvaliteedi parandajaks. Pole üllatav, et abielus olles õppimine ja kavatsus pühenduda senisest rohkem eneseharimisele prognoosisid 1940. aastate kohordis suuremat tõenäosust eneseteostuse orientatsiooni väljakujunemiseks. Hilisemas kohordis prognoosis hariduse ja töö väärtustamine eneseteostust veelgi selgemalt. Kõige tugevalt (tabel 2) prognoosis eneseteostuse orientatsiooni kujunemise tõenäosust kavatsus peale keskhariduse omandamist kõrgkooli astuda. On ootuspärane, et õppimises nii isiksuse arendamise kui ka valitud erialal oma võimete arendamise võimaluse nägemine suurendasid hilisema kohordi seas eneseteostuse orientatsiooni avaldumise tõenäosust. Heade õppetulemuste saamiseks tuli näha sageli palju vaeva, kuid see tasus ennast kõrgete hinnete näol ära. Eneseteostuse orientatsiooni avaldumise tõenäosust suurendavateks faktoriteks olid samuti head teatri, kontsertide ning näituste külastamise võimalused koos üldisema huviga kultuurielu vastu. Mida rohkem käidi nooruses kultuuriüritustel, seda suurema tõenäosusega oldi hiljem eneseteostusele orienteeritud.

Kolmandas hüpoteesis väitsime, et eneseteostuse aspektide väärtustamine varasemal eluperioodil suurendab tõenäosust tugevama eneseteostuse orientatsiooni väljakujunemiseks mõlemas kohordis. Ka väärtuste uurijad (Schwartz 1992, Saarniit 1998) on märkinud väärtuste suhteliselt suurt püsivust läbi aja. Kuna varasemate uurin-gute kohaselt on orientatsioon eneseteostusele välja kujunenud juba keskkoolilõpus, siis võis eeldada, et see orientatsioon on ka edaspidi püsiv. Siiski leidis see hüpotees eelnevatest mõnevõrra nõrge-mat kinnitust. Kuigi loovuse ja originaalsuse ning oma võimete kasutamise väärtustamine suurendas eneseteostuse orientatsiooni avaldumise tõenäosust mõlema kohordi respondentide seas, osutu-sid nad ka ainsateks mõlemas kohordis eneseteostust prognoosivaks tööväärtuseks. Hilisemas kohordis oli tööväärtuste seas prognoosi-vaid tunnuseid hoopis rohkem: eneseteostuse orientatsiooni kujune-mise tõenäosust prognoosisid lisaks eelmainitutele ka enesetäienda-misega seonduvad tööväärtused (tabel 2). Üheselt selget tõlgendust siin pole. Ühelt poolt võib väita, et sotsialismiajal polnud enese-täiendamisel rutiinse iseloomuga nivelleeritud töömaailmas erilist

tähtsust, teisalt võib põhjusi leida hilisema kohordi uurimise mõnevõrra täiustatud meetoodikas, kus väärtuste fikseerimiseks kasutati suuremat arvu indikaatoreid.

Neljandas hüpoteesis väitsime, et mehed on naistest suurema tõenäosusega sotsiaalsele tunnustusele orienteeritud. Kuigi hilisema kohordi mehed olid tõesti naistest suurema tõenäosusega sotsiaalsele tunnustusele orienteeritud, ei saa seda suundumust varasema kohordi respondentide seas täheldada. Ühelt poolt võib tõesti täheldada, et meie kultuuriruumis on mehed traditsiooniliselt pidanud tunnustust väljastpoolt kodu saavutama. Teisalt ei pidanud taoline käitumismall ülereguleeritud nõukogude ühiskonnas varasema kohordi seas ometi paika, sest respondentidel ei olnud üldjuhul varases keskeas enam väikseid lapsi ja seetõttu olid 1940. aastate kohordi naised aktiivses tööeas ning orienteeritud ka sotsiaalse tunnustuse saavutamisele. 1960. aastate kohort oli üleminekuajal hoopis teistes tingimustes. Hilisemasse kohorti kuuluvad naised olid kolmekümnendate eluaastate alguses just tavakohases lastesaamise eas, samas oli töömaailmas üha enam süvenemas sooline segregatsioon, mis avaldub muuhulgas ka erinevustena sissetulekutes (Murakas ja Trapido 1999). Seega võib öelda, et neljas hüpotees leidis kinnitust vaid osaliselt.

Viiendas hüpoteesis väitsime, et kõrgem sotsiaalne seisund vähendab tõenäosust tööst saadava sotsiaalse tunnustuse järele. Ühiskondlikku kihistumist on Eestis väärtustatud väga erinevatel alustel (Rämmer 1998). Sotsialismiaegses ühiskonnas valitses unikaalne topeltmoraal. Nõukogude majanduspoliitika poolt propageeritav ametlikult antav tunnustus oli oma olemuselt ideoloogiline, tema ülesandeks oli mitte niivõrd tegelike töösaavutuste tunnustamine, kuivõrd olemasolevate võimuhete legitiimeerimine. Kõrgema positsiooniga haritumad inimesed jäid ülimalt võrdsustatud nõukogude ühiskonnas ametlikult antava tunnustuse suhtes enamasti ükskõikseteks. Nõukogude ideoloogia on läbi aegade kilbile tõstnud eelkõige erilist haridust mittenõudva lihttöö tegijat. Nii varasema kohordi respondentide endi kui ka nende isa omaaegne kuuluvus kõrgemat staatust andvasse elukutse gruppi töötee tipul vähendasid sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemise tõenäosust keskeas. Küll aga suurendas sõprade ja töökaaslaste tunnustuse väärtustamine sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni väljakujunemise

töenäosust mõlema kohordi vastajate seas. Hilisemas kohordis suurendas orienteeritust sotsiaalsete tunnustusele lisaks teiste inimestega suhtlemise väärtustamisele ka võimalus olla kasulik ühiskonnale. 1960. aastate kohordis ei mõeldud selle all enam mitte niivõrd sotsialistlikule käsumajandusele kasutoomist, nagu võiks arvata, vaid siin võib näha esimesi algeid tsiviilühiskonna kujunemisest. Inimesed ehtasid 1980. aastatel nõukogude ühiskonna struktuurile kõrvale üles sotsiaalsel kapitalil baseeruvat tsiviilühiskonda. Igapäevaelu tasandil oli nõukogude ühiskonnas ametliku ja omavahealise suhtlemise vahel suured erinevused, mistõttu näiteks avalikus suhtlemises kasutati hoopis teistsugust retoorikat kui sõprade vahel ja kodus. Üha sagedamini toimus ametliku ürituste sildi all omalgatuslik tegevus. Üheks ka meedia kaudu levinud arvamuseks on, et majandusreformide käigus majanduslikele võtmepositsioonidele jõudnud ärimehed on tegevust alustanud suures osas nõukogudeaegsete positsioonide ärakasutamise kaudu soodsalt hangitud ressursside abil. Tõepoolest, enamus endisest eliidist jäi paljudes Kesk- ja Ida-Euroopa riikides sotsiaalse kapitali oskusliku ärakasutamise tõttu mõjukatele positsioonidele ka postkommunistlikul perioodil (Klicperova jt 1997). Samaaegselt ei ilmnenu meie hilisema kohordi andmetest positsiooni mõju sotsiaalsele tunnustusele. Võib arvata, et ettevõtjad peaks eelkõige olema enamuses keskendunud individuaalsete sihtide saavutamisele ning ei püüa oma suhteliselt lühikese aja jooksul tõusnud elatustaset eksponeerida. Ka polnud meie hilisemas kohordis selle nooruse tõttu nomenklatuuri esindajaid. Ilmselt leidis ettevõtjate seas mitte ainult erineva sissetulekuga, vaid ka väga erinevalt sotsiaalse tunnustuse saavutamisele orienteeritud inimesi. Seega võib väita, et meie hüpotees leidis kinnitust vaid varasema kohordi osas.

Kuuendas hüpoteesis väitsime, et kuuluvus komsomoli suurendab töenäosust tööst saadava sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni kujunemiseks. Tõepoolest, osalemine komsomoliorganisatsioonis prognoosis oluliselt hilisemat suundumust sotsiaalsele tunnustusele. Ülereguleeritud nõukogude ühiskonnas puudusid alternatiivsed noorsooorganisatsioonid. Komsomoli astumine oli tol ajal ainsaks võimaluseks õppimise ja töö kõrval organiseerumiseks ning rühmadesse kuulumiseks ning seetõttu ka täiendavate silmapaistmisvõimaluste loomiseks. Olukord 1960. ja 1980. aastatel oli siiski mõnevõrra erinev.

Kui algselt oli komsomoliorganisatsioon loodud kommunistliku partei käepikenduseks, kus püüti kasvatada süsteemile ustavaid väljavalituks, siis 1960. aastate keskpaigaks oli temast kujunemas massiorganisatsioon, mille kaudu püüti noorsugu kontrollida. 1980. alguseks oli kuuluvus komsomoli pigem norm kui erand. Sageli nähti komsomolis mitte enam ideoloogilist sirmi, mille varjus oli võimalik huvitavaid üritusi korraldada, vaid elukauge ideoloogia taimelava, mille suhtes ei püütud sageli oma üleolekut varjata. Kaheksakümnen-date aastate alguses oma populaarsuse tipus olnud EÜE oli üheks institutsiooniks, mis suutis korduvalt julgete taidluskavade ja "kommisaride mahalaskmise" stiilis omaalgatuslike üritustega ideoloogia-ja julgeolekutöötajaid ehmatada. Eriti häiriv oli võimurite jaoks see, et poliitilise ebakorrektsuse piiril balansseerinud üritustel paistsid silma just komsomoli liikmed. Komsomolist oli saanud organisatsioon, mille liikmed olid kaheksakümnen-date aastatel oma ühenduse järjest enam tarbetuks peetavat poliitilist võõpa kõrvale heitmas. Ainsa noori ühendava massiorganisatsioonina suutis ta luua häid tingimusi sotsiaalse tunnustusevajaduse rahuldamiseks. Võib väita, et kuues hüpotees pidas mõlema kohordi vastajate seas paika.

Seitsmendas hüpoteesis väitsime, et eelnev ametliku positsiooni ja võimu väärtustamine suurendab tõenäosust karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks sotsialismiaja kohordis. Tõepoolest, nii ühiskonnas positsiooni saavutamise kui ka ametiredelil tõusu väärtustamine prognoosisid karjääriorientatsiooni avaldumist mõlema kohordi respondentide seas. Karjääritegemise alused olid nõukogudeaegses tugevalt institutsionaliseeritud riigisotsialistlikus ja turusuhetel põhinevas ühiskonnas suuresti erinevad. Kui varasemas kohordis võisid karjääris tähtsat rolli mängida eelkõige sotsiaalsed tegurid nagu nomenklatuuris edasiliikumiseks vajalik poliitiliselt korrektnes käitumine, siis hilisemas kohordis mõjutasid tegelikku edasijõudmist märksa rohkem taolised isiksuse omadused nagu algatusvõime ja riskijulgus. Erinevalt varasemast kohordist prognoosis karjääriorientatsiooni avaldumise tõenäosust hilisemas kohordis ka rahuliku ja kindlustatud elu väärtustamine. Erinevalt 1940. aastate kohordist ei sõltunud hilisema kohordi puhul elus edasijõudmine enam ettearvamatuid pöördeid võtta võivatest nomenklatuuri intriigidest, vaid enda poolt tehtavatest teadlikest pingutustest tuleviku kindlustamise suhtes. Tabelis 4 välja toodud analüüsitulemuste põhjal võime öelda, et meie hüpotees leidis kinnitust.

Kaheksandas hüpoteesis väitsime, et materiaalse ja sotsiaalse tunnustuse väärtustamine suurendab tõenäosust karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks turuühiskonna kohordis. 1960. aastatel sündinud turumajanduse põlvkonda kuuluvad respondendid on siiski sotsialismi ajastu lapsed ja ka hilisemale karjäärile suundumuse algeid tuleks otsida eelkõige just nende noorusest. Kaheksakümne dateks aastateks oli Brežnevi režiim jõudnud oma stagneerumise tippu. Ühelt poolt julgeolekuorganite kontrolli lõdvenemine kohaliku taseme elukorralduse üle ja teiselt poolt lääneliku tarbimisühiskonna klantspildi sisseimbumine peamiselt Soome televisiooni kaudu olid loonud Eestis olukorra, kus nõukogude ideoloogiat ei võetud enam peaaegu kellegi poolt tõsiselt. Nõukogude aja lõpus toimus ka üha ulatuslikum formaalselt riigile kuuluva vara laiali tassimine. Taoline olukord süvendas niigi piiratud ressursside jaotamisel põhinevas majanduses valitsevat tarbekaupade defitsiiti veelgi. Sellelaadsete protsesside tagajärjed ei jätnud jätmata oma jälgi ka inimeste mõttemaailma. Üha tulusamateks muutusid ressurssidele otsest ligipääsu võimaldavad ametid nagu müüja, laohoidja või šveitser. Väga levinud oli igasuguste tutvuste tagaajamine. Kuna elus edasi jõudmine ei olnud ilma piisava sotsiaalse kapitalita kuigi lihtne, siis pole ka üllatav, et suhtlemise eesmärgina vastastikuste teenete osutamise kõrge väärtustamine suurendas oluliselt karjääriorientatsiooni avaldumise tõenäosust turuühiskonna kohordis. Tutvuste sõlmimine polnud ilma laialdase tutvusringkonnata muidugi võimalik. Kuna ka nõukogude majanduses loodi kvalifitseeritud spetsialistidele järjest paremaid tingimusi, siis nähti õppimises üha sagedamini võimalust oma läbilöögivõime suurendamiseks. Ka hariduse eesmärgina suurema materiaalse iseseisvuse nägemine seondus hilisema karjäärile suunatusega. Sellisena erines turumajandusliku kohordi töömaailm eneseteostusele suunatud sotsialismiaja kohordi töömaailmast. Ülaltoodu põhjal võime märkida, et kaheksas hüpotees leidis kinnitust.

Üheksandas hüpoteesis väitsime, et oma võimete hindamine ja suhtlemise väärtustamine suurendab tõenäosust karjääriorientatsiooni väljakujunemiseks turuühiskonna kohordis. Võrreldes sotsialismiaja kitsendavate tingimustega puudusid turumajanduse kohordil piirangud karjääritegemisele. On üldtuntud tõde, et elus püstitatud sihtideni jõudmiseks tuleb pingutada ja vaeva näha. Eriti

ilmekalt avalduvad inimestevahelised erinevused võistluslikes olukordades. Juba maast-madalast võrreldakse end eakaaslastega. Ka meie analüüsist ilmnas, et karjäärile orienteeritud 1960. aastate põlvkonna respondendid olid nooremas eas suurema tõenäosusega hinnanud enda organiseerimisvõimeid eakaaslaste omadest kõrgemateks. Huvitav on märkida, et kui ühelt poolt polnud suurema tõenäosusega karjäärile orienteeritud hilisema kohordi respondentide reaalsed hinded kuigi head ja ka võrreldes klassikaaslastega hinnati enda õppeedukust madalaks, hinnati enda edasijõudmist õpingutes siiski kõrgelt. Just sügavad veendumused enda võimekusest prognoosisid suundumust karjäärorientatsioonile. Ka paremate majanduslike võimalustega kaasnev omaette tuba ei kasvatanud mitte erakuid, vaid suurendas tõenäosust karjäärorientatsiooni väljakujunemiseks, andes noorukitele varakult võimaluse oma asjade iseseisvaks korraldamiseks. Enda õppimises ja ühiskondlikus töös edukaks hindamise kõrval suurendas karjäärorientatsiooni avaldumise tõenäosust turuühiskonnas ka sõprade lugupidamise saavutamise väärtustamine. Seega seondub karjäär mingil määral ka sotsiaalse tunnustusega. Tegemist pole üllatava tulemusega, sest karjääri saab teha ju ainult teiste inimeste seas. Võime väita, et ka see hüpotees leidis kinnitust.

Kokkuvõte

Analüüsi eesmärgiks oli tuua välja väärtusorientatsioonide kujunemist mõjutada võivad faktorid. Kahe vanusekohordi longituud-uuringutest saime erinevates ühiskondlikes oludes tööorientatsioonide kujunemist mõjutanud tegurite analüüsiks ja võrdluseks sobilikke aegridu.

Kuigi andmetekogumise meetodika erinevused mõjutasid mõnevõrra analüüsi, võib esimese üldistusena öelda, et 1960. aastatel sündinud kohordi eneseteostusele, sotsiaalse tunnustuse saavutamisele ja karjäärile suunatud väärtusorientatsioonid olid varasemaga võrreldes paremini prognoositavad, kuna tööorientatsioonide ilmnemise tõenäosust prognoosis suurem hulk faktoreid. Olulisema seletava põhjusena võib arvata, et sotsialismiajal, kuhu langes 1940. aastatel sündinud kohordi aktiivne töötee periood, oli ühiskond hilisemaga võrreldes reglementeeritum ja sellest tulenevalt ka

palju inertsem. Isiklik tööpanus, individuaalsed eripärad ning isiksuse omadused ei mõjutanud kuigivõrd ei töö tasustamist, ametliku tunnustust ega muutusi karjääriredelil. Küll oli tolleaegses töömaailmas olulisel kohal sõprade ja töökaaslastepoolne tunnustus ja hoolega kogutav sotsiaalne kapital.

Pöördega turusuhete poole muutusid teised suhted väga suures ulatuses. Kaasaegses modernses ühiskonnas hinnatakse tööd varasemast rohkem selle resultaate kaudu. Üheksakümnendate aastate reformideaegsel ja -järgsel perioodil tunnetati nihet töö materiaalsele tasustamisele sageli eriti valulikult. Hilisema kohordi respondendid olid sel perioodil oma töötee alguses, olles seega nõukogude ühiskonnaelu korraldanud ideoloogilistest mallidest suures osas rikkumata. See andis neile muutunud oludega kohanemises olulise eelise. Võib öelda, et hilisema põlvkonna orientatsioone prognoosinud tunnused olid oma iseloomult varasema põlvkonna käekäigu prediktoritega võrreldes märksa pragmaatilisemad.

Kõige paremini prognoosisid tööorientatsioonide ilmnemise tõenäosust mõlemas kohordis väärtushinnangud. See on ootuspärane, sest noores eas omaksvõetud väärtused on edaspidises elus väga püsivad. Eriti tugevalt prognoosisid väärtushinnangud sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni kujunemise tõenäosust. Ka tööteed ja haridusteed iseloomustavad tunnused olid suhteliselt hea prognoosijõuga. Kasvukeskkonna tunnustest osutusid olulisemateks prognoosivateks tunnusteks sugu ja kuuluvus komsomoliorganisatsiooni. Kõige vähem prognoosisid väärtusorientatsioonide ilmnemist töö enda tunnusjoonte gruppi kuuluvad prediktorid.

Meie kõige värskemate andmete põhjal tehtud hilisema kohordi analüüsid käsitlesid majandusreformidejärgseid tööorientatsioone. Oleks huvitav kontrollida, kas ülaltoodud analüüsides turumajanduslikule ühiskonnale omistatud väärtused põhinevad tõesti modernset ühiskonda iseloomustavatel turusuhetel või on vastavate orientatsioonide kujunemise põhjuseks olnud pigem ühiskonnas asetleidnud sotsiaalsed muutused. Uuemad andmed Euroopa Liidu lävepakule jõudnud Eesti tööjõulisest elanikkonnast annaksid meile selleks võimaluse.

Samuti on meie analüüsid käsitlenud ainult eestlaste väärtusmaailma. Huvitav oleks välja tuua kultuuridevahelisi erinevusi tööväärtustes kuna selles valdkonnas avalduvad rahvustevahelised erinevused väga selgelt, kuid see oleks juba järgmise analüüsi teemaks.

Kasutatud kirjandus

- Allport, G. W., Vernon, P. E. (1931) *Study of values. A scale for measuring the dominant interests in personality*. Boston: Houghton Mifflin.
- Allport, G. W., Vernon, P. E., Lindzey, G. (1960) *Study of values. A scale for measuring the dominant interests in personality*. Boston: Houghton Mifflin.
- Ball, I. L., Farnill, D., Beiers, V., Lindorff, M. (1985) A comparison of work related values of personnel officers and career workers. Raamatus: Fallon, H. P., Pfister, H. P. ja Brebner, J. (toim) *Advances in industrial organizational psychology*. Amsterdam, Elsevier: lk. 405–413.
- Bardi, A., Schwartz, S. H. (1996) Relations among Socio-Political Values in Eastern Europe: Effects of the Communist Experience? *Political Psychology*, 17 (3): 525–549.
- Elizur, D. (1984) Facets of work values: A structural analysis of work outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 69(3): 379–389.
- Elizur, D., Borg, I., Hunt, R., Beck, I. M. (1991) The structure of work values: A cross cultural comparison. *Journal of Organizational Behavior*, 12: 21–38.
- England, G. W. (1991) The meaning of working in the USA: Recent changes. *The European Work and Organizational Psychologist*, 1: 111–124.
- Erez, M., Earley, P. C. (1993) *Culture, self-identity and work*. Oxford: Oxford University Press.
- Ester, P., Halman, L., de Moor, R. (1993) *The individualizing society. Value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Feather, N. T. (1990) The effects of unemployment on work values and motivation. Raamatus: Kleinbeck, U., Quast, H. H., Thierry, H. K. ja Hacker, H. (toim) *Work motivation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Inc: lk. 201–229.
- Furnham, A., Bond, M., Heaven, B., Hilton, D., Lobel, T., Masters, J., Payne, M., Rajamanikam, R., Stacey, B., Van Daalen, H. (1993) A comparison of protestant work ethic beliefs in thirteen nations. *Journal of Social Psychology: Political, Racial and Differential Psychology*, 133 (2): 185–197.
- Hechter, M. (1993) Values research in the social and behavioral sciences. Raamatus: Hechter, M., Nadel, L., ja Michod, R. E. (toim) *The origin of values*. New York: De Gruyter: lk. 1–30.
- Hofstede, G. (1984) The cultural relativity of the quality of life concept. *Academy of management Review*, 9: 389–398.

- Hofstede, G. (2001) *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Teine, täiendatud väljaanne. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hollander, E. P. (1971) *Principles and methods of social psychology*. New York: Oxford University Press.
- Inglehart, R. (1990) *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Baker, W. E. (2000) Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65,(2): 19–51.
- Johnson, M. C. (2001) Job values in the young adult transition: Change and stability with age. *Social Psychology Quarterly*, 64 (4): 297–317.
- Klicperova, M., Feierabend, I. K., Hofstetter, C. R. (1997) In the Search for a Post-Communist Syndrome: A Theoretical Framework and Empirical Assessment. Eriväljaandes: Markova, I. (külastajametaja) The Individual and the Community: A Post-Communist Perspective. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 7, (2): 39–52.
- Kluckhohn, F., Strodtbeck, F. (1961) *Variations in value orientations*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Mortimer, J. T., Lorence, J. (1995) *Social Psychology of Work*. Raamatus: Cook, K. S., Fine, G. A., House J. S. *Sociological Perspectives on Social Psychology*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- MOW International Research Team (1987) *The meaning of working*. London: Academic Press.
- Murakas, R., Trapido, D. (1999) Sissetulekute jaotumise ja sissetulekumobiilsuse struktuursed ning individuaalsed iseärasused. Raamatus: Titma, M. (toim) *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Nevitte, N., Inglehart, R. (1995) North American value change and integration: Lessons for Europe. Raamatus: De Moor (toim) *Values in Western societies*. Tilburg: Tilburg University Press: lk. 107-136.
- Rappensberger, G., Maier, G. W. (1995) *A longitudinal study of vocational values of managerial candidates from the old and new federal states of Germany during their vocational entry*. Ettekanne konverentsil: Seventh European Congress on Work and Organizational Psychology. Győr, Ungari, 19–22 aprill 1995.
- Roe, R. A., Ester, P. (1999) Values and Work: Empirical Findings and Theoretical Perspective. *Applied Psychology: An International Review*, 48 (1): 1–21.
- Rokeach, M. (1973) *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Rosenberg, M. (1957) *Occupations and Values*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

- Rowe, R., Snizek, W. E. (1995) Gender differences in work values: Perpetuating the myth. *Work and Occupations*, 22(2): 215–229.
- Ruiz-Quintanilla, A., Wilpert, B. (1991) Are work meanings changing? *The European Work and Organizational Psychologist*, 1: 91–110.
- Rämmer, A. (1998) Kuidas ühiskondlikud muutused mõjutavad sotsiaalseid representatsioone: ettekujutused ühiskonna kihistumisest *Akadeemia* 10: 2099–2125.
- Saarniit, J. (1998) Tööorientatsioonide individuaalse püsivuse analüüsi ja tõlgendamise võimalusi longituuduurimustes. Raamatus: Kenkmann, P., Saarniit, J. (toim) *Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Schwartz, S. H. (1992) Universals in the structure and content of values: Theoretical advance and empirical tests in 20 countries. Raamatus: Zanna, M. P. (toim) *Advances in experimental social psychology*. Orlando, FL: Academic: lk. 1–65.
- Schwartz, S. H. (1994) Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions values. Raamatus: Kim, U., Triandis, H. C., Kagitcibasi, C., Choi, S.-C., Yoon, G. (toim) *Individualism and collectivism: Theory, method and applications*. Thousand Oaks, CA: Sage: lk. 85–119.
- Schwartz, S. H. (1999) A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review*, 48 (1): 23–47.
- Schwartz, S. H., Bilsky, W. (1987) Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53: 550–562.
- Schwartz, S. H., Bilsky, W. (1990) Toward a theory of universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58: 878–891.
- Selmer, J., de Leon, C. (1996). Parent cultural control through organizational acculturation: MCN employees learning new work values in foreign business subsidiaries. *Journal of Organizational Behavior*, 17: 557–572.
- Super, D. E. (1969) *The work values inventory*. Boston: Houghton Mifflin.
- Super, D. E. (1980) A life-span, life-space approach to the career development. *Journal of Occupational Psychology*, 52: 129–148.
- Super, D. E., Sverko, B. (1995) *Life roles, values and careers: International findings of the work importance study*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, Inc: lk. 225–240.
- Svynarenko, A. (2001) Methodological Approaches to the Study of Generations in Transition Societies. Ettekanne Põhjamaade-Baltikumi Noorsoouurijate Sügiskoolis. Vilnius, 13–18 oktoober 2001.
- Титма, М. (1969) Ценности, влияющие на выбор профессии. *Вопросы философии* 27: 52–61.

- Titma, M. (1984) Life Orientations as a Phenomenon of Consciousness. Raamatus: Hairinen, P. *Psychological Problems of the Way of Life and the Life Course of personality*. Helsinki: lk. 9–18.
- Titma, M., Helemäe, Y. (1996) Occupational Values of Estonian Generations. Väljaandes: Titma, M., Silver, B. D. and Anderson, B. A. (külalistoiimetajad) Estonian and Russian Communities: Ethnic and Language Relations. Estonia's Transition from State Socialism: Nationalities and Society on the Eve of Independence. *International Journal of Sociology* 26: 44–75.
- Titma, M., Kenkmann, P. (1982) Educational Delf-Determination of a Generation: A Study of the Birth Cohort 1948–1949 in the Estonian Soviet Socialist Republic. Raamatus: Titma, M. (peatoim), Kenkmann, P., Matulionis, A., Taljunaite, M. (toim) *Sociological Research in the Baltic Soviet Republics*. Vilnius: Institute of Philosophy, Sociology and Law: lk. 100–158.
- Titma, M., Rämmer, A. (2001) Elukutseväärtuste ealine dünaamika ja seda kujundavad faktorid. Raamatus: Titma, M. (toim.) *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tooding, L.-M. (1999) *Andmeanalüüs sotsiaalteadustes*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Topalova (1994) Changes in the attitude to work and unemployment during the period of social transition. Raamatus Roe, R. A., Russinova, V. (toim) *Psychosocial aspects of employment: European perspectives*. Tilburg: Tilburg University Press: lk. 21–28.
- Triandis, H. (1995) *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.
- van Deth, J. W., Scarbrough, E. (1995) *The impact of values*. Oxford: Oxford University Press.
- Yankelovich, D., Zetterberg, B., Strümpel, B., Shanks, M. (1985) *The world at work. An international report on jobs, productivity and human values*. New York: Octagon Books.
- Zanders, H. (1993) Changing work values. Raamatus: Ester, P., Halman, L., ja de Moor, R. (toim) *The individualizing society. Value changes in Europe and North-America*. Tilburg: Tilburg University Press: lk. 129–153.
- Zanders, H., Harding, S. (1995) Changing work values in Europe and North-America. Continents and occupations compared. Raamatus: de Moor, R. (toim) *Values in Western Societies*. Tilburg: Tilburg University Press: lk. 195–216.
- Zanders, H. L. G. (1992) Divergence and convergence in work related values in Europe. Raamatus: van Dijck, J. J. J. ja Wentink, A. A. L. G. (toim), *Transnational business in Europe: Economic and social perspectives*. Tilburg: Faculty of Social Sciences, Tilburg University: lk. 27–38.

Lisa 1.1. Eneseteostuse orientatsiooni kuuluvad väärtushinnangud

Varasem kohort		Hilisem kohort	
luua ja olla originaalne	18→	←18	võimaldama pidevat enesetäiendamist
kasutada oma võimeid	18→	←18	võimaldama erialaste teadmiste ja oskuste pidevat täiendamist
pidev enesetäiendamine	18→	←18	andma võimaluse tegelda meeldiva alaga
		←18	võimaldama näha oma töö resultaate
		←18	andma võimaluse töötada loominguliselt
		←18	võimaldama kasutada oma võimeid
		←22	võimaldama pidevat enesetäiendamist
luua ja olla originaalne	21→	←22	võimaldama erialaste teadmiste ja oskuste pidevat täiendamist
kasutada oma võimeid	21→	←22	andma võimaluse tegelda meeldiva alaga
pidev enesetäiendamine	21→	←22	võimaldama näha oma töö resultaate
		←22	andma võimaluse töötada loominguliselt
		←22	võimaldama kasutada oma võimeid
luua ja olla originaalne	25→	←28	võimaldama pidevat enesetäiendamist
kasutada oma võimeid	25→	←28	võimaldama erialaste teadmiste ja oskuste pidevat täiendamist
pidev enesetäiendamine	25→	←28	andma võimaluse tegelda meeldiva alaga
		←28	võimaldama näha oma töö resultaate
		←28	andma võimaluse töötada loominguliselt
		←28	võimaldama kasutada oma võimeid
luua ja olla originaalne	31→	←32	võimaldama pidevat enesetäiendamist
kasutada oma võimeid	31→	←32	võimaldama erialaste teadmiste ja oskuste pidevat täiendamist
pidev enesetäiendamine	31→	←32	andma võimaluse tegelda meeldiva alaga
olla kasulik teistele	31→	←32	andma võimaluse töötada loominguliselt
		←32	võimaldama kasutada oma võimeid
luua ja olla originaalne	43→		
kasutada oma võimeid	43→		
pidev enesetäiendamine	43→		

Eneseteostus

Lisa 1.2. Sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni kuuluvad väärtushinnangud

Varasem kohort

tagama hea teenistuse	18→
aitama võita sõprade lugupidamist	18→
võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu	18→

tagama hea teenistuse	21→
aitama võita sõprade lugupidamist	21→
võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu	21→
võimaldama saavutada positsiooni ühiskonnas	21→

aitama võita sõprade lugupidamist	25→
võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu	25→
võimaldama saavutada positsiooni ühiskonnas	25→

tagama hea teenistuse	31→
aitama võita sõprade lugupidamist	31→
võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu	31→

olla kasulik teistele inimestele	43→
tagama hea teenistuse	43→
aitama võita sõprade lugupidamist	43→

Hilisem kohort

←18	võimaldama suhelda inimestega
←18	olema kasulik ühiskonnale
←18	olema kasulik inimestele

←22	võimaldama suhelda inimestega
←22	olema kasulik ühiskonnale
←22	olema kasulik inimestele

Sotsiaalne
tunnustus

←28	võimaldama suhelda inimestega
←28	olema kasulik ühiskonnale
←28	olema kasulik inimestele

←32	aitama võita sõprade lugupidamist
←32	võimaldama suhelda inimestega
←32	olema kasulik inimestele

Lisa 1.3. Karjäärorientatsiooni kuuluvad väärtushinnangud*

Varasem kohort

olla kasulik teistele inimestele	21 ^{**} →
juhtida inimesi	21→
olla kasulik rahvamajandusele	21→

juhtida inimesi	25→
olla kasulik rahvamajandusele	25→
tõusu ametiredelil	25→

võimaldama saavutada positsiooni ühiskonnas	31→
juhtida inimesi	31→
tõusu ametiredelil	31→

kindlustada rahulikku ja stabiilset tulevikku	43→
võimaldama saavutada positsiooni ühiskonnas	43→
juhtida inimesi	43→
tõusu ametiredelil	43→

Hilisem kohort

←18	tagama hea teenistuse
←18	aitama võita sõprade lugupidamist
←18	võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu
←18	võimaldama saavutada kõrget positsiooni ühiskonnas
←18	võimaldama ametialast tõusu
←18	olema puhas ja füüsiliselt kerge

←22	tagama hea teenistuse
←22	aitama võita sõprade lugupidamist
←22	võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu
←22	võimaldama saavutada kõrget positsiooni ühiskonnas
←22	võimaldama ametialast tõusu
←22	olema puhas ja füüsiliselt kerge

←28	tagama hea teenistuse
←28	aitama võita sõprade lugupidamist
←28	võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu
←28	võimaldama saavutada kõrget positsiooni ühiskonnas
←28	võimaldama ametialast tõusu
←28	olema puhas ja füüsiliselt kerge

←32	tagama hea teenistuse
←32	võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu
←32	võimaldama saavutada positsiooni ühiskonnas
←32	võimaldama ametialast tõusu

Karjäär

* 1948. aastate kohordis karjäärorientatsiooni 18-aastaselt ei ilmnunud.

** Karjäärorientatsiooni kuuluvat juhtimise väärtustamist hinnati ainult üliõpilastel.

LÕPPSÕNA

Mis on siis meie kahe kohordi võrdlemise peamine tulemus? Sageli tekib kiusatus andmetest või analüüsist kaugemaleulatuvaid üldistusi teha. Taolisi lihtsustavaid järeldusi jõuab meieni interneti ja meedia kaudu iga päev. Eriti võimsalt kujundavad tänasest päevast mõjutatud üldistused meie mineviku tõlgendusi. Peatükkides välja toodud kahe põlvkonna võrdluse kõige olulisemad momendid erinevad taolisest kaugema ja lähema mineviku tõlgendamisest, põhinedes elutee jooksul kogutud andmetel. Inimeste elus ei domineerinud mitte niivõrd nõukogude olude ülereguleeritus ega ka turumajanduse avatus, vaid hoopis **inimsubjektsus** (*human agency*) kujundas väga oluliselt inimeste käekäiku mõlemas kohordis. Omad kaotajad ja võitjad olid nii suuresti individuaalsetel valikutel põhinevas turumajanduslikus ühiskonnas kui ka kõiki reguleerida püüdnud nõukogude süsteemis. Viimases püüti inimsubjektsuse avaldumist institutsionaalsete vahenditega igati piirata. Paraku toimib iga süsteem inimeste kaudu, kes annavad tegelikkusele oma subjektiivse ilme. Nii ametniku, ohvitseri, majandusmehe kui ka poliitiku roll ja tegelik käitumine ei lange suuremal ega vähemal määral kokku sellega, mida süsteem eeldab.

Inimsubjektsuse määravat osa meie tulemustes kinnitab kõigepealt mõlema kohordi elutee resultaate suur variatiivsus ning selle mõju domineerib meie poolt võrreldud sotsialismi ja turuühiskonna põlvkondade vaheliste erinevuste üle. Seega ei seleta ühiskondlikud erinevused inimtegevuse variatiivsust otseselt. Eriti selgelt ilmneb see näiteks selles, et vaatamata väga erinevatele kodude ehitamise võimalustele on eestlaste poolt loodud kodud sarnased. Ka perekondlikud sündmused on eri põlvkondade vahel suures osas üsna sarnased. Võib olla olid meile kõige suuremaks üllatuseks väga väiksed elukutsete vahelised erinevused kohortides. Ka väärtushinnangud olid vaatamata ühiskondliku süsteemi erinevustele ning domineeriva kommunistliku ideoloogia asendumisele liberaalslega mõlemal kohordil sarnased.

Teiseks kinnitas inimsubjektsuse olulisust elutee tulemite — kutsegruppi kuulumise, sissetulekute suuruse, peresündmuste esinemise, migratsiooni, kodutüüpide loomise ja väärtusorientatsioonide

tugevuse — prognoosimine. Regressioonianalüüside tulemustest näeme, et kahel faktoril on teistest prognoosivatest tunnustest tugevam toime. Need on sugu ja haridus. Kasvu- ja elukeskkonna faktorite tõenäosus elutee tulemite kujunemisele osutus üllatavalt väikseks. Enamus tulemitest on seletatav elutee faktorite ja väärtusteadvuse eripäradege.

Erinevates peatükkides analüüsitud tulemeid kujundab elutee faktoritest kõige suurema tõenäosusega ja kõige iseloomulikumalt haridus. Tavaliselt käsitletakse haridust elutee tulemina. Tihti vaadeldakse haridust ja sugu oluliste sotsiaalse seisundi väljendajatena. Ühelt poolt diferentseeris nõukogude süsteem inimesi hariduse alusel tööpooldest väga selgelt. Haridus osutus ka sissetulekuid, peresündmusi ja nõukogude süsteemi printsiipidest suuresti erineva kodu loomist prognoosivaks tunnuseks. Ehk teisiti öeldes suutsid haritumad inimesed ideoloogilistest takistustest hoolimata nõukogude oludes end vähem harituteist paremini teostada.

Inimkapitali käsitluses vaadeldakse **haridust** tihti kitsas tähenduses. Esiteks mõistetakse haridust püsiva suurusena, ignoreerides tõsiasi, et selle omandamisel on olulisel kohal indiviidi enda subjektsuse areng. Teisiti öeldes ei tee inimesed mitte alati hariduse omandamiseks ühesuguseid pingutusi ja seega kujunevad neil välja suuresti erinevad arusaamad elu võimalustest, asjatundlike otsustuste tegemisest ning nende realiseerimisest. Inimkapitali kontseptsioonis vaadeldakse haridust institutsionaalselt, mis võimaldab väga üldisel tasandil hariduse abil analüüsida tööjõudu ja töö kaudu saavutatud tulemusi ning nende seoseid sissetulekutega. Sel moel võib haridust küll olulises kontekstis kasutada, kuid tema olemus jääb suuresti avamata. Hariduse roll inimsubjektsuses tuleb ehk kõige ilmekamalt välja peresündmuste analüüsis. Haridus osutub väga tugevaks peresündmuse toimumise tõenäosuse prognoosijaks. Kahjuks ei suutnud me lõpuni analüüsida kõige ilmekamat sündmust — hariduse mõju abiellumisele olukorras, kus laps on juba ilmale tulemas. Bourdieu arvates väljendub hariduses selgelt kogu indiviidi omandatud kultuurikiht. Kultuurilise kapitali käsitlus avab vajaliku konteksti hariduse osa mõistmiseks inimese elus. See on inimkapitalist erinev dimensioon, mis avab inimsubjektsuse märksa laiemalt.

Inimsubjektsuse kõige olulisemaks aluseks on haritus. Ometi kujutab subjektsus endast märksa keerukamalt indiviidide elukäike

kujundavat nähtust. Meie analüüsis ilmnis selgelt enesehinnangu tähtsus. Enda tugevate ja nõrkade külgede adekvaatne hindamine ja sellele vastav tegutsemine on aluseks hilisemale edukusele. Võime juba keskkhariduse omandamisel oma organiseerimisvõimeid ja juhiomadusi hinnata aitas turuühiskonna põlvkonnas eraettevõtjaks saada. Ainult sugu prognoosis tugevamalt tõenäosust saada varases keskeas Eesti turumajanduse ülesehitajaks. Ka kõrgemate sihtide seadmine prognoosis suuremat tõenäosust hilisemale edukusele. Kaudselt väljendavad kõrged hinnangud oma võimekusele väga olulist inimsubjektsuse alust — tahtejõudu.

Ka eluorientatsioon ja tööväärtusi tuleb inimsubjektsuse kontekstis vaadelda. Väärtusteadvuse teisenemine toimub aeglaselt ja põhiliselt läbi põlvkondade vahetumise. Nii demograafiliselt kui ka sotsiaalselt on meil tegemist kahe erineva põlvkonnaga. Ühelt poolt kogu eelneva elu nõukogude režiimi tingimustes elanud põlvkond, kelle elutee tippsündmuseks oli Eesti taasiseseisvumise saavutamine. Teisalt tärkavate tarbijamentaliteedi sugemetega stagnatsiooniajal üles kasvanud põlvkond, kelle lõplikult formeeris turumajandusliku Eesti ülesehitamine. Laulev revolutsioon väärtustas ühised tegevused ning kollektiivsed väärtused. Turumajandusliku ühiskonna ülesehitamine tõi märksa karmima konkurentsi ja võitluse Eesti majanduses kannu kinnitamise käigus. Kuigi konkreetsete hinnangud töö erinevatele aspektidele on kahe kohordi puhul suhteliselt lähedased, on muutused töö väärtustamise alustes selgelt hoomatavad. Nõukogude süsteem ja ideoloogia väärtustasid eelkõige elukutset. Sellest tulenevalt olid ka töö eneseväljenduslikud küljed varasema kohordi seas väga kõrgelt hinnatud. Turumajanduses väärtustatakse tööd eelkõige elatusvahendite hankimise vahendina ja nii sissetulekuid kui nendest tulenevat töökohtade vahetamist hindasid 1960. aastatel sündinud kõrgemalt. Koolis õpitud ametit rangelt järgiv töötee on kutsetel mittepõhineval tööjõuturul raskesti järgitav. Seega peaks töö tähtsus elatustaseme tagajana veelgi tõusma.

Ka eluvaldkondade olulisust väljendavad eluorientatsioonid teisesid. Vaatamata orientatsioonide sarnastele põhistruktuuridele mõlemas kohordis on nihked selgelt välja toodavad. Võrreldes varasema kohordiga on turumajanduslikus kohordis orientatsioon tööle suurenenud ja enamate faktorite poolt prognoositav. Pereorientatsioon on seevastu eeskätt soo ja perega seonduvate faktorite

poolt prognoositav. Võrreldes tööorientatsiooniga on orienteeritus perele turumajanduslikus kohordis väiksem. Selgelt võib välja tuua ka sõpradega suhtlemisele orienteerituses toimunud muutused. Vaba aja tegevustel on tänapäeva Eesti ühiskonnas näiteks Skandiinaavia heaoluriikidega võrreldes hoopis väiksem roll.

Oluliseks resultaadiks on ka **soo** olulisuse tõus elutee sündmusi prognoosiva faktorina pärast turumajandusele üleminekut. Pea kõigis analüüsides ilmnes sugu uuritavate elutee tulemite saavutamise tõenäosust oluliselt suurendava või vähendava faktorina. Soo käsitlemine on üsna politiseeritud küsimus. Sageli taandatakse igat liiki erinevused segregatsiooniks. Segregatsiooni all ei peeta silmas ainult erisusi. Siinkohal oleks sobilik tuua näiteks kaks esmalt Nõukogude Liidus ilmnenu väga olulist nähtust. Esmalt vaatleme naiste keskmiselt kõrgemat haridustaset. Seda tõlgendati Läänes kõrgema haridustaseme ehk inimkapitali alaväärtustamisena nõukogude käsumajanduses. Täna on ka USAs naiste keskmine haridustase meeste omast kõrgem. Veelgi enam, ülikoolilinnakutes on iga nelja noormehe kohta keskmiselt kuus neitut. Kas erisust naiste ja meeste haridustasemes võib nimetada segregatsiooniks? Nähtavasti ei arva isegi naisõiguslased, et mehi segregeeritaks. Segregatsiooni mõiste sellises tähenduses kasutamisel peetakse silmas igat liiki soolistest erisustest tulenevaid piiranguid erinevate ressursside ligipääsule, mis on tuntud ka diskrimineerimise nime all.

Hariduse puhul ei peegelda soolised disproportsioonid segregatsiooni. Kui aga vaadelda haridust professionide (elukutsete) tasandil, siis on pilt hoopis teine. Kutsealase tööjaotuse sügav sooline diferentseerumine toimus Nõukogude Liidus enne Lääne ühiskondi. Naiste ülekaal õpetajaskonnas kujunes Nõukogude Liidus välja kohe pärast sõda. Ka arstide seas tõlgendati seda ajutise nähtusena. Sel ajal oli lääneriikides neidude pääs arstiks väga vaevaline, kuid täna on moodustavad nad enamuse meditsiini õppivatest üliõpilastest Põhja-Ameerika kämpustes. Igat liiki kaudsete ja otsete piirangutega püüti antud protsesse ka USAs peatada. Tollal oli vaieldamatult tegemist soolise segregatsiooniga. Meeste segregatsioonist õpetajaskonnas või arstide seas tänapäeval ei räägita. Kas postindustriaalses ühiskonnas oli soolise tööjaotuse teisenemise aluseks ainult naiste segregatsiooni ületamine? Võib-olla on teatud sooline diferentseerumine erinevate kutsealade puhul loomulik nähtus. Kuni naistel on soojätkamise funktsioon, on teatud kutsealad sel-

lega paremini sobitatavad ega ole segregatsiooni väljenduseks. Ka see, et turumajanduse kohordis oli naistel oluliselt väiksem tõenäosus ettevõtjaks saada, ei pea otseseks segregatsiooni väljenduseks olema. Bioloogiliselt risk on alati isaste isendite funktsiooniks olnud. Ka on inimeste tapjad nii sõdades kui ka rahuajal olnud valdavalt ikka mehed. Võib-olla oli ka üleminekuühiskonna soga- ses vees kala püüdmine sageli üsna riskantne tegevus.

Sooline segregatsioon ilmneb kõige tugevamalt sissetuleku puhul. Seejuures on sugu kõige tugevamini sissetulekut prognoosivaks faktoriks. Paraku on üleminekuühiskonnas soolised ebavõrdsused sissetulekutes võrreldes varasema kohordiga suurenenud. Samuti ei ole ebavõrdsused enam üheselt kutsealase struktuuriga seletatavad, nagu varasemas kohordis. Ainult kaks kutsegruppi seletavad naiste madalamat palka. Suurima sissetulekuga eraettevõtjate grupist, kus neljandiku moodustavad naised, sai juba kirjutatud. Teiseks soolisi sissetulekuid eristavaks kutsegrupiks olid mõlemas kohordis kõrgemat sissetulekut saavad juhid. Selles grupis olid naised alaesindatud. Võrreldes sotsialismiaja tingimustes parimas tööeas olnud varasema kohordiga ei kirjelda haridus sissetuleku erisusi turumajanduse kohordis enam nii oluliselt. Keskmisest oluliselt kõrgem haridus ja eriti kõrgharidus seletavad küll sissetuleku diferentseerimist naiste seas, kuid mitte meeste ja naiste vahel. Eesti ühiskonna üheks suuremaks probleemiks on alla 40-aastaste töövõimeliste naiste haridusliku potentsiaali väga nõrk realiseerumine tööturul. Võttes sissetuleku aluseks haridusaasta väärtuse arenenud lääneriikides võib väita, et naiste sissetulek moodustab meeste omast kolmandiku. Siin ei saa rääkida mitte niivõrd Eesti üleminekuühiskonna madalalt tasustatavast tööjõust, vaid tegemist on meestööjõust odavamana haritud naistööjõuga.

Sooliselt on selgelt diferentseeritud ka peresündmused. Kõrgema haridustaseme mõju peresündmustele ilmneb väga tugevalt. Peamiseks tulemuseks on kõrgem abiellumisvanus, ka lapsed sünnivad siis hiljem. Hilisemas kohordis on haridustasemest tulenevalt nende sündmuste vaheline aeg veelgi pikem. Naised on suurema tõenäosusega perele orienteeritud ning hilisemas kohordis prognoosivad peresündmused seda eriti hästi. Tulemusi pisut lihtsustades võib öelda, et turumajanduses ilmneb osadel naistel orientatsioon perele eelkõige peresündmuste kaudu. Samal ajal aga tuleb välja ka teine selge trend. Osa naisi on orienteerunud töökarjäärile ja on kas

vallalised, lahutatud või üksikemad. Oluline on, et traditsioonilise pereelu tahaplaanile jäämine on rohkem omane kõrgharidusega naistele.

Pere tüüp on huvitavaks elutee olulisi tulemeid prognoosivaks faktoriks. Kahte põlvkonda kõrvutades näeme toimunud olulisi muutusi. Vallaliste materiaalne olukord nõukogude ajal ei olnud kõige parem ja selle kõige selgemaks väljundiks olid nende kodud. Kõigis jõukamates kodutüüpides elas neid väga vähe. Üheks põhjuseks oli kindlasti nõukogude süsteemi poliitika elamispinna jaotamisel, mis praktiliselt välistas vallalistel korraliku elamispinna saamise. Turuühiskonna kohordis on olukord radikaalselt muutunud ja paljud vallalised elavad suurema tõenäosusega kas väga jõukalt sisustatud eramajades või korterites, samuti suhteliselt varakates korterites või eramajades. Samas elab vallalisi pereinimestest rohkem ka lihtsalt sisustatud korterites ja ühiselamutes või üürnikena. Üldpilt on ometi tugevalt muutunud. Oma uuringute põhjal saame anda sellele hea seletuse. Pereseis prognoosib tugevalt suurema sissetuleku saamist. Sissetulek on suurim pereisadel ja neile järgnevad kolmekümnendates vallalised naised. Seevastu pereema omab suure tõenäosusega kõige madalamat sissetulekut, kuid ka vallaline keskeas mees on sellele tasemele üsna lähedal. Siit koorub välja väga huvitav probleem. Miks on vallalised mehed ja naised nii erineva sissetulekuga? Võib olla on selle taga palju enamat kui vaid sissetulekute erinevused.

Vaadeldes turuühiskonna kohordi leibkondi võib teha järelduse, et ühe- ja kaheliikmelistel leibkondadel on suurema tõenäosusega viletsamad elutingimused. Vastandina elavad viie- ja enamaliikmelised (Eesti oludes koos elavad kahte põlvkonda kuuluvad pered) suurema tõenäosusega rikkalikumalt sisustatud kodudes. Võib märkida, et järjest olulisema elutee faktorina on taas tekkimas pereomand, mida iseloomustab varanduse kandumine ühelt põlvkonnalt teisele. Ilmselt hakkab see tulevikus üha jõulisemalt toimima. Loodetavasti avaldub kindlustunde kasvuga ka mõju iibele.

Need oleksid mõned üldisemad resultaadid eestlaste kahte põlvkonda haaravast eluteede uurimusest.

SUMMARY

The book "The generations in their 30s and 50s at the wake of the new millennium" deals with the life events of two different generations — one born after the war in the Soviet society and in their early forties in the beginning of the independence, and another born in the 1960s, thus in prime age at the time of re-establishing the Estonian independence. Data collected in 1966–1997 enable the authors to compare the factors that have influenced the life events under the Soviet and market society by juxtaposing the two age cohorts. The main goal of the book is to describe the factors modelling the social differentiation process in the two different types of society via the comparison of the two generations.

The first chapter analyses factors that influence the division of the post war and the so-called 'winners' generation between the various vocational groups. The second chapter has a fresh approach at the education by analysing its consequences for income, membership of the vocational groups and family events. The third chapter looks at the territorial mobility of Estonians in the Soviet and market societies. The focus is on the factors influencing migration. The fourth chapter has a comparative approach to family stories, concentrating on the typical chains of life events that relate to family. The fifth chapter analyses the factors modelling the home environment based on the quality of life in different societies.

The last two chapters are dedicated to the problems of value consciousness. The sixth chapter deals with the factors influencing the formation and the stability of the life orientations. The seventh chapter looks at various aspects of work appraisal.

The main novelty of the book is the comparison of the factors influencing life events and values under different societal conditions. While predicting the life course outcomes of the post war generations requires mainly value orientations, the predictors of the life course of the 'winners' generation in the market society are much more varied. The results are based on the causal analysis.

The authors of the book are Kadri Aas (4. chapter), Mare Ainsaar (3. chapter), Jaanika Hämmäl (1. chapter), Kersti Kõiv (2. chapter), Anne Põder (5. chapter), Ave Roots (6. chapter), Andu Rämmer (7. chapter), Mikk Titma (introduction, 1., 2., 5., 6., 7. chapters, and conclusion), and Liina-Mai Tooding (4. chapter).

АННОТАЦИЯ

В книге «Поколения тридцати- и пятидесятилетних на пороге нового тысячелетия» анализируются жизненные события двух разных поколений. Люди, принадлежащие к первому из них, родились в советском обществе, и ко времени обретения Эстонией независимости подошли к рубежу сорока лет; люди второго из рассматриваемых поколений родились в 1960-х гг. Данные, собранные в 1966–1997 гг., позволили авторам книги при сопоставлении двух возрастных когорт сравнить факторы, влиявшие на жизнь людей в советское время и в условиях рыночной экономики. Основная цель книги — через сравнение жизненных путей двух поколений — описать факторы, влияющие на социальную дифференциацию в обществах разных типов. Пять первых глав книги непосредственно связаны с этой тематикой.

В первой главе рассматриваются различные профессиональные группы и анализируются факторы, влияющие на профессиональную принадлежность послевоенного поколения и так называемого «поколения победителей». Вторая глава с новой точки зрения анализирует образование: рассматривается его влияние на доходы и семейные события, а также вхождение в профессиональные группы. Третья глава концентрируется на территориальной мобильности эстонцев в советском и постсоветском обществе. Детальному анализу подвергнуты факторы, влияющие на мобильность. Четвертая глава посвящена сравнительному анализу семейных историй, рассмотрению подвергнуты цепочки типичных семейных событий. Автор пятой главы рассуждает о факторах, формировавших семейные среды, на примере качества жизни, присущего разным типам общества.

Две последние главы посвящены проблемам ценностного сознания. Шестая глава концентрируется на формировании и устойчивости факторов, формирующих жизненные ориентации; седьмая — на разных аспектах оценки труда.

Новизна книги заключается в сравнении факторов, влияющих на жизненные события и ценностные ориентации людей, в

разных общественных условиях. Если применительно к послевоенному поколению, для прогнозирования дальнейших жизненных событий, решающую роль играли ценностные ориентации, то предикторы, предсказывающие жизненный путь «поколения победителей» в условиях рыночной экономики, оказываются более разнообразными. Результаты анализа, представленные в книге, основаны на причинном анализе.

Авторы: Кадри Аас (4 глава), Маре Айнсаар (3 глава), Керсти Кыйв (2 глава), Анне Пыдер (5 глава), Аве Роотс (6 глава), Анду Ряммер (7 глава), Микк Титма (введение, 1, 2, 5, 6, 7 главы и заключение), Лийна-Май Тоодинг (4 глава), Яаника Хяммал (1 глава).

Käesolevas raamatus vaadeldakse kahe —
pärast sõda sündinud ja Eesti iseseisvumise künnisel keskikka
jõudnud ning taasiseseisvumise ajal parimas eas olnud nn
võitjate põlvkonna elusündmusi. Alates 1960. aastatest kogutud
andmete põhjal on võrreldud neid põlvkondi nõukogudeaegses
ja varases turumajanduslikus ühiskonnas mõjutanud tegureid.